

Globalizáció, Európa és nyelv A francia példa*

Előadásomban olyan kérdésekkel foglalkozom, amelyeknek a magyar nyelv szempontjából is vannak megfontolásra érdemes tanulságai. A rendelkezésemre álló rövid idő alatt áttekintem, hogyan vívta ki magának a történelem folyamán a francia nyelv azt a tekintélyt és megbecsülést, amely évszázadokon át vezető szerepet biztosított neki és Franciaországnak, majd arról fogok beszélni, hogy a megváltozott körülmények között milyen eszközökkel próbálja megtartani, illetve visszaszerezni jelentőségét és régi vonzerejét.

Egyre többen teszik fel a kérdést manapság az angol, pontosabban a „világ-angol” (*globish*) erőterében globalizálódó Franciaországban is, amely mindig is büszkén hangoztatta a francia nyelvi és kulturális „értékfölletét”, sajátosan konceptualizálódott „nemzeti koloritját” (Bańcerowski 2006: 2), hogy vajon a nemzetek fölötti közösségek létrejöttével, az egységesülő európai gazdasági, politikai, kulturális térségben szükséges-e a francia nemzeti nyelv újrapozicionálása, védelme, megerősítése az angollal szemben. Néhány évtizeddel ezelőtt még a kérdés felvetése is felettebb meglepő lett volna. Több mint ezeréves története során ugyanis a francia nemzeti nyelv a kezdetektől fogva igen tudatos és expanzív állami nyelvpolitikának köszönhetően, kemény ideológiai és gyakran valós csatákban formálódott, terjedt el, és lett népszerű világszerte. A fenti kérdésre adandó válasz megfogalmazásához, a mai helyzet jobb megértéséhez szükséges e nyelvtörténeti folyamat néhány fontosabb állomásának felvillantása.

Vercingétorixtól Nagy Károlyon át Hódító Vilmosig

A kelta eredetű gall őslakosságú Gallia, amelyet a Krisztus előtti első században Julius Caesar hódított meg és romanizált, majd germán törzsek foglaltak el, a 6–8. századra Nagy Károly – Dániától a Földközi-tengerig terjedő és aacheni székhelyű – hatalmas birodalmának jelentős része lett. A 813-as tours-i zsinat döntése értelmében a keresztény hitet felvett birodalomban a latin helyett már a nép nyelvén,

* Elhangzott az MTA Anyanyelvünk Európában bizottságának ülésén 2010. február 3-án.

úgynevezett rusztikus román, illetve germán nyelven („in rusticam Romanam linguam aut Thiotiscam”) lehetett az istentiszteletet tartani. 841-ben Nagy Károly hatalomért rivalizáló három unokája közül kettő, Kopasz Károly és Német Lajos, egymással szövetséget kötve, az Auxerre közelében fekvő Fontenoy melletti mézőn véres csatában legyőzik Lothár fivérüket, és felosztják nagyapjuk birodalmát. Egy évvel később Strasbourgban esküvel erősítik meg szövetségüket, és elismerik egymás fennhatóságát a saját területükön. Az eskü szövegét mindegyikük a másik nyelvén mondja el, Lajos protofrancia, Károly pedig protogermán nyelven. A kelta bázisú, alapvetően a latinból kialakult, germán befolyásoktól sem mentes új rusztikus román nyelvnek, a mai franciának ez lesz az első összefüggő írásos emléke, amelyet a nyelvtörténet az úgynevezett strasbourgi esküszövegek (*Serments de Strasbourg*) néven tart számon. E szimbolikus nyelvi aktus egyúttal két, máig meghatározó jelentőségű európai állam, Franciaország és Németország megszületését is jelentette.

Mintegy kétszáz évvel később, 1066-ban, az Észak-Európából jövő és a La Manche partvidékén megtelepedő, asszimilálódó viking kalózok leszármazottja, Hódító Vilmos, Normandia hercege szintén politikai és katonai csatározások eredményeképpen a hastingsi csata után Angliába exportálja ezt az éppen csak megszületett protofrancia nyelvet. A történetet Matilda királynő bayeux-i falikárpitjának 72 csodálatos jelenete is megörökítette. Az újszülött francia nyelv, pontosabban annak regionális – normann – változata egészen a 15. századig az angol királyi udvar, az arisztokrácia, a papság, a közigazgatás nyelve marad, miközben a pórnép továbbra is az angolt használta. Fraser Mackenzie angol nyelvész monumentális tanulmánya szerint (Mackenzie 1939) ezzel is magyarázható, hogy az angol nyelv szókincsének mintegy 60%-a francia (latin) eredetű. A közismert példák mellett (*justice* ’igazságszolgáltatás’ ← fr. *justice*, *people* ’nép’ ← fr. *peuple*, *tennis* ’tenisz’ ← fr. *tenez* [a ’tenir’ ige ragozott alakja]) említsük meg, hogy az élő állat germán eredetű megnevezésével szemben (*swine/pig* ’disznó’, *cow* ’marha’, *calf* ’borjú’, *sheep* ’birká’), az állat ételként feldolgozott változatának neve francia eredetű: *pork* ← *porc*, *beef* ← *bœuf*, *veal* ← *veau*, *mutton* ← *mouton*. Az angol parlamentben a mai napig francia mondatokkal jelzik, ha egy törvényt elfogadnak (*Le roi le veult* ’Így akarja a király’) vagy elutasítanak (*Le Roi s’avisera* ’A király mérlegeli a dolgot’). Nagy-Britannia és Észak-Írország Egyesült Királyságának ma is használatos címerében pedig szintén két francia mondat olvasható, a Térdszalagrend jelszava (*Honni soit qui mal y pense* ’Rossz, aki rosszra gondol’) és az Oroszlánszívű Richárd 12. századi győztes courcelles-i csatájára emlékeztető *Dieu et mon droit* ’Isten és jogom’ mondat, amelyet VI. Henrik vett fel jelmondatként a címerbe.

A francia nyelv visszaszorulása Angliában a 14. században, a százéves háború idején kezdődött el. Ennek egyik biztos jele volt, hogy megsokszorozódtak a francia nyelv elsajátítását célzó nyelvkönyvek és a francia irodalmi művek angol fordításai, mivel a franciát már a nemesség körében sem spontán (anya)nyelvként használták gyerekkortól fogva, hanem idegen nyelvként tanulták. Geoffrey Chaucerrel, a *Canterbury mesék* szerzőjével kezdődően pedig az angol irodalom is egyre több magas színvonalú, népszerű alkotást hozott létre. Ám talán még ennél is meghatározóbb volt az 1417-es esztendő, amikor V. Henrik király magán-

levelezésében is az angolt kezdte használni a francia helyett. A francia és az angol nyelvközösséghez tartozók közötti érintkezés ettől fogva már nem volt zökkenőmentes. Ennek az irodalomban is nyoma maradt. Shakespeare *V. Henrik* című drámájában V. Henriknek, Anglia és Franciaország királyának és jövődöbelijének, a francia Katalin hercegnőnek, 1420-ban már a társalkodónő tolmácsolására volt szükségük egymással évődő beszélgetésük során (V. 2.).

A sors furcsa fintora folytán a normandiai francia nyelv által évszázadokon keresztül erőteljesen befolyásolt, alakított angol nyelv majd közel 900 évvel később, a normandiai partraszállás után vesz nyelvi revansot a francián. De erről még később szólunk.

A francia mint nemzetközi nyelv Európában és a világban

A 12–13. század folyamán, amikor is a latint Európa számos országában hivatalos nyelvként használták, a francia nyelv – a francia királyság növekvő irodalmi, művészeti, tudományos, politikai és gazdasági súlyának köszönhetően – Európa-szerte mint második nemzetközi nyelv volt használatos.

Itáliában a francia nyelv olyan elterjedt volt, hogy például Brunetto Latini 1265-ben francia nyelven írta meg az akkori idők ismereteit összefoglaló *Li Livres dou Tresor* című enciklopédiáját, mert minden nyelv közül ezt tartotta a legélvezetesebbnek (*le plus délitable*) és a legismertebbnek. Amikor pedig a velencei születésű kereskedő és utazó, Marco Polo 1296-ban Kínából hazatérve Genovában börtönbe került, italianizmusokkal tűzdelt francia nyelven mondta tollba pisai fogolytársának ázsiai utazása történetét, amely később *Le Livre des Merveilles* címen vált ismertté.

Spanyolországban a francia nyelvet a Szent Jakab sírjához Santiago de Compostelába zarándokló francia egyházi emberek és zarándokok terjesztették. Az alábbi mondást pedig, amint erről Diderot és d'Alembert enciklopédiája is megemlékezik, V. Károly német császárnak és spanyol királynak tulajdonítják: „Angolul beszélek a kereskedőkkel, olaszul a hölgyekkel, franciául a férfiakkal, spanyolul Istennel és németül a lovammal.”

Adenet le Roi 13. század végéről származó Nagylábú Berta (*Berte as grans piés*) című, a magyar–francia dinasztikus kapcsolatok kialakulásának fontos állomását is bemutató gesztájának 148–157. sorai arról tanúskodnak, hogy valószínűleg a magyar királyi udvarban is jól beszélték a nagy presztízzsel bíró Párizs környéki francia nyelvet. A magyar műveltségre gyakorolt francia hatás felfedezhető az építészet, a szerzetesrendek által űzött ipar, a kert- és a szőlőművelés, az ötvösművészet, sőt még az oklevélírás területén is. Ezeknek a francia művelődési hatásoknak emlékét őrzik ófrancia jövevényszavaink, amelyek teljesen beolvadtak a magyar szókészletbe (Bárczi 1938). Például: *clinche* → kilincs, *loquet* → lakat, *mèche* → mécs, *diamant* → gyémánt, *targe* → tárgy, *bottes* → botos, nemezszipa, *scrin* → szekrény, *cimier*, *cimer* → címer (Bertényi–Szabics 1974) stb. Személy- és helyneveink közül is több francia eredetű: *Louis* → Lajos, *Olivier* → Olivér, *taille* ‘szőlőmetszés’ → Tállya (község Tokaj-Hegyalján).

I. Ferenc 1539-es villers-cotterêts-i királyi ediktuma megerősítette a nemzeti nyelvet egyrészt a latinnal, másrészt a feudális hatalmi központokkal területileg gyakran egybeeső dialektusokkal szemben. Részben ennek, részben pedig a Pléiade költőinek (Du Bellay, Ronsard) köszönhetően, akiknek tevékenysége nyomán a Napkirály századában fellendült az irodalmi, a művészeti és a tudományos élet, a francia nyelv is egyre inkább a figyelem középpontjába került. Megalakult a Francia Akadémia (1635), amely nemsokára publikálta első normatív szótárát (*Dictionnaire de l'Académie française*, 1694), Vaugelas nyelvművelő írása (*Remarques sur la langue française*, 1647) pedig a nyelvtan és a nyelvhasználat vonatkozásában szabályozta a nyelvet. (A 17. század nagy francia drámaírója, Pierre Corneille például ennek alapján újrírta *Cid* című drámájának egyes részeit.) Mindezek hatására a francia nyelv a 17. század második felére olyan ideálisan kiforrott, kiegyensúlyozott nyelvvé vált, hogy a nemzeti egységet és az egységes nemzeti nyelvet kereső számos európai ország számára példakép és elérendő cél lett. Ekkortól szokás a francia nyelvet gyakran a *világosság*, *kiegyensúlyozottság*, *stabilitás* szavakkal jellemezni. Az író és filozófus Pierre Bayle 1685-ben meg is állapította: a francia nyelv az európai népek közötti érintkezés legfőbb eszköze.

Jegyezzük meg, hogy noha nyelvtani rendszerét tekintve a következő háromszáz évben már csak igen kis mértékben változott a francia nyelv, használata még közel sem vált általánossá az ország minden részében, különösen nem Dél-Franciaországban, ahol a nép még a forradalom idején sem beszélt franciául (ez az akkori Franciaország lakosságának 25%-át jelentette). A központi nyelv és a több tucat dialektus, regionális nyelv közötti évszázados harc az államnyelv kialakulásának egy szintén igen érdekes vetülete, amelyről később még szót ejtünk.

A francia forradalom századában tehát a tudás és az elegancia megtestesítője volt a francia nyelv: Casanova italianizmusokkal teletűzdelt francia nyelven írta meg emlékiratait, Leibniz szintén franciául fogalmazta meg fontosabb műveit, Nagy Katalin orosz cárnő, Mária Terézia császárné, II. Frigyes porosz király és környezete franciául írt és társalgott, a németalföldi uralkodók, nemesek és kereskedők úgyszintén, Rákóczi Ferenc franciául írta emlékiratait (*Mémoires*) és fiának ajánlott erkölcsi intelmeit (*Réflexions sur la vie civile et la politesse d'un chrétien*), Rivarol gróf pedig a berlini Akadémia által meghirdetett felhívásra megírta híres művét a francia nyelv egyetemességéről (*Discours sur l'universalité de la langue française*, 1784), amelynek leghíresebb mondata szerint „ami nem világos, az nincs franciául” (*ce qui n'est pas clair, n'est pas français*). A forradalom, majd Napóleon számos európai országban tovább növelte a francia nyelv népszerűségét. Napóleon oroszországi hadjáratakor a döntő csata előestéjén még Kutuzov tábornok is franciául idézte vendégeinek La Fontaine meséjét a gémről, amelyik mindent elveszített, mert túl sokat akart. Waterloo után azonban a helyzet kezdett megváltozni. Noha a bécsi békeszerződést még franciául írták, Európa térképét franciául rajzolták újra, a szerződés végén már kimondatott: „Bár a francia nyelv a jelen szerződés minden példányának kizárólagos nyelve, a szerződő hatalmak megállapítják, hogy e nyelv használatának a jövőben nem lesz folytatása.”

Mindezek mellett létezik a francia nyelv terjedésének egy másik, szélesebb vetülete is. A 16. századtól fogva, a hajózás fejlődésével, gazdasági és politikai in-

díttatásból, követve a spanyol, portugál, majd holland példát, Franciaország is bekapcsolódott a gyarmatosítási folyamatba. 1534-ben egy merész saint-malo-i hajós, Jacques Cartier, I. Ferenc király megbízásából a nyugati félteke kutatására indult, és – eljutva Labradorig – Franciaország számára birtokba vette a felfedezett területet. Egy évvel később felhajózott az általa elnevezett Szent Lőrinc-folyón is. Ezzel kezdődött az a folyamat, amelynek végén, egy évszázaddal később a saint-germain-i szerződés (1632) megállapította a francia gyarmatosítási területek határát, megvetve ezzel a későbbi francia Kanada alapjait. Ez idő tájt jelentek meg a franciák a Mississippi völgyében (a későbbi Louisianában, amelyet Napóleon 1803-ban 15 millió dollárért eladott az Egyesült Államoknak), Martinique-on (1625), Guadeloupe-on (1635), Guyane-on, az Indiai-óceánon (Réunion szigete) és Afrikában (Szenegál) is. A 18. század európai háborúi és az azokat követő békeszerződések következtében azonban Franciaország kénytelen volt a fenti területek nagy részét elsősorban az angoloknak átengedni, és csupán néhány tengerentúli területet tartathatott meg, ahol a francia nyelvi jelenlét – sokszor a helyi kreol mellett – érezhetően megmaradt. A 19. századi igen intenzív gyarmatosítási és misszionáriusi tevékenység következtében a francia nyelv és kultúra jelentős elterjedtségre tett szert az afrikai kontinensen, Ázsiában és az óceániai szigetvilágban. A 20. században azonban ez a folyamat lelassult. A század elejére az első számú ipari és gyarmatosító hatalom Anglia lett, és az Egyesült Államok is egyre fontosabb politikai és gazdasági tényezővé nőtte ki magát.

Igaza lett tehát David Hume angol filozófusnak, aki még 1767-ben azt írta, hogy hiába dicsekednek a franciák nyelvük hódításaival, az angolok egyre erőteljesebb amerikai jelenléte az angol nyelvnek nagyobb jövőt ígér. Az angol tehát igen komoly vetélytársként jelent meg a gazdasági, a pénzügyi, de a diplomáciai élet területén is. Jellemző, hogy míg a békeszerződéseket a 17. századtól fogva franciául írták (még a bismarcki porosz birodalom Franciaország feletti győzelmét hozó 1871-es szerződést is!), addig az első világháborút lezáró versailles-i békeszerződést a francia mellett már angolul is megfogalmazták, sőt egyes nyelvészek szerint a francia változat az eredeti angol szöveg fordítása. Ez a folyamat pedig – elsősorban az Egyesült Államok dinamikus gazdasági-tudományos fejlődése következtében – a második világháború után még jobban felgyorsult. Egy 1997-es felmérés szerint közel négyszer több tudományos publikáció jelent meg a világon angolul, mint franciául. Ez a tendencia természetesen azóta csak tovább erősödött. És még egy érdekesség: a legújabb hivatalos francia jelentéseket olvasva láthatjuk, hogy a franciák – ellentétben talán a babérjaikon pihenő angolszászokkal – az angol mellett egyre jobban figyelnek a spanyol nyelvnek a nemzetközi politikai és kereskedelmi élet számos területét érintő növekvő térhódítására. Ne feledjük: az Egyesült Államok lakosságának közel 15%-a spanyolajkú, és számuk, főleg a déli államokban (Kalifornia, Arizona, Új-Mexikó, Texas) feltartóztathatatlanul növekszik.

Mindazonáltal a francia mind a mai napig számos nagy nemzetközi szervezet (ENSZ, UNESCO, NOB, NATO, Arab Liga, Európai Parlament, Interpol, Hágai Nemzetközi Bíróság stb.) egyik hivatalos nyelve, munkanyelve vagy úgynevezett „hídnyelve” (*langue pivot*), a Vatikán pedig a latin mellett a diplomáciai kapcsó-

latok nyelveként használja. Amióta De Gaulle tábornok 1966-ban életre hívta a francia nyelv legfelső tanácsának (*Haut Comité de la langue française*) intézményét, a hivatalos francia politika állandó törekvése a francia nyelv nemzetközi kisugárzásának megtartása és növelése a különféle világi és vallási szervezetek hathatós segítségével (pl. *Alliance française*, *Organisation internationale de la Francophonie*, *TV5*, *Œuvres catholiques*). A francia ma az angol mellett az egyetlen nyelv, amely minden kontinensen, mintegy ötven országban jelen van, különböző mértékben és minőségben. Mintegy 100–120 millió tényleges frankofónról beszélhetünk, akik rendszeresen és természetes módon (anyanyelvi szinten) használják a franciát, míg azok száma, akik többé-kevésbé rendszeresen és többé-kevésbé normatív módon kommunikálnak ezen a nyelven, 200 és 300 millió közöttire tehető. Terjedése manapság leginkább az afrikai kontinensen figyelhető meg. E számok tükrében a világ nyelvi rangsorában a kilencedik helyen áll. Ha a francia nyelv által közvetített gazdasági potenciált nézzük, akkor pedig az ötödik helyet foglalja el. Jegyezzük meg azt is, hogy a francia kormány az utóbbi években közel kétmillió eurót fordított arra, hogy a 27 tagállamúra bővült EU-ban az új tagállamok funkcionáriusai – így például a magyarok is – az angol mellett a franciát is tárgyalóképes szinten elsajátítsák. Ha már a számoknál tartunk, érdemes megemlíteni, hogy François Grinnek, a genfi egyetem közgazdász professzorának 2005-ben írt 127 oldalas jelentése évi 17 milliárd euróra teszi az Egyesült Királyság abból fakadó költségvetési nyereségét, hogy nincs szükségük fordítási költségek tervezésére, mivel az európai intézmények döntő többségében az angol nyelvet használják. Ez pedig a demokratikus és a hatékony kommunikáció valós problémáját veti fel: „Ha minden nyelvet [...] egyformának tekintünk, akkor demokratikusan járunk el, de figyelmen kívül hagyjuk a gazdaságosság és a hatékonyság elvét. Az egy vagy néhány munkanyelvre való korlátozás viszont lehet gazdaságos és hatékony, de nem lehet demokratikus, mivel privilégiumot biztosítana a kiválasztott nyelveknek, és ez konfliktusok keletkezésének forrása lehet, ami végeredményben megnehezítheti az integráció folyamatát is” (Bańcerowski 2006: 4–5).

A francia mint államnyelv diadala a dialektusok, regionális nyelvek fölött

Minden nyelv életében működnek elkülönítő és egységesítő erők, amelyek hol nyelvjárást hoznak létre, hol a kiegyenlítődés irányában hatnak. A francia nyelv történetében – különösen az 5–12. század folyamán – erősebben hatottak az elkülönítő erők (ilyen volt Gallia területének a rómaiak által szakaszosan véghez vitt romanizálása; a keletről érkező barbár germán törzsekkel való érintkezés; a hűbéri széttagoltság; a természeti akadályokból adódó érintkezési nehézségek), ezért a nyelvjárást sokszínűsége volt a jellemző a középkori Franciaországra, amelyben a latin eredetű nyelvek (katalán, korzikai olasz) és nyelvjárást (oïl, oc, frankoprovenszál) mellett – főleg az ország határvidékeire szorulva – germán (elzászi, flamand), kelta (breton) nyelvek, sőt a baszk is megtalálható. Nem kevesebb, mint tíz nyelv vagy nyelvjárástípus élt és él még ma is – természetesen jelentősen háttér-

be szorulva az egységes nemzeti nyelv mögött – Franciaország területén. Talán nem túlzás azt állítani, hogy nincs még egy olyan ország Európában, amely nyelvi-
leg ilyen változatos képet mutatna.

Párizs földrajzi, gazdasági, katonai, vallási és oktatási szempontból is kiemelt szerephez való jutásával, I. Ferenc, majd pedig a Napkirály és az általa létrehozott Francia Akadémia áldásos tevékenységének köszönhetően a 18. században a francia egyre inkább elterjedt a városokban, de vidéken az emberek túlnyomó többsége továbbra is a saját nyelvjárását beszélte. 1789 után ez a helyzet jelentősen megnehezítette a forradalmi eszmék terjesztését. Ezért a kezdeti, túlzottan liberális nyelvi politika helyett – 1790 és 1793 között például az alkotmányozó nemzetgyűlés dekrétumait rendszeresen lefordították a regionális nyelvekre – a Konvent tagjai (pl. Barère, Grégoire apát) mindent elkövettek annak érdekében, hogy a régi, feudális rendszer tagoltságát és az emberek közötti egyenlőtlenséget jelképező tájnyelveket megsemmisítsék, és helyükbe az „egy és oszthatatlan köztársaságban” mindenütt a francia nyelv lépjen. A cél az volt, hogy az ország minden községében létrejöjjön egy általános iskola, amelyben az oktatás franciául folyik. Ehhez előbb elkezdtek a tanítóképzők (*écoles normales*) felállításának megszervezését. A középiskolai tanárok képzésére pedig 1794-ben létrehozták a francia oktatási rendszer máig is egyik legkiválóbb elit intézményét, az *École Normale Supérieure de la rue d'Ulm* tanárképzőt. A fenti intézkedések hatására a forradalmat követő időszakban, majd Napóleon alatt is folyamatosan nőtt a franciául tudók száma. Eleinte csak a kétnyelvűség kezdett terjedni, majd később egyre inkább háttérbe szorultak a nyelvjárások. Hozzájárult ehhez a folyamathoz a városok, az ipar, a közlekedés és az információcsere rohamos fejlődése is. A dialektusok visszaszorulásában – Renan szavaival élve: „múzeumba zárásában” – igen fontos szerepet játszott a republikánus és a laikus baloldal alapító atyja, Jules Ferry által 1880 és 1886 között bevezetett ingyenes, kötelező és világi iskolarendszer megjelenése, amelynek középpontjában természetesen a francia nyelv oktatása állt. A végső, mondhatni talán döntő csapást azonban az első világháború mérte a nyelvjárásokra. Az újoncokat a háború elején területi alapon szervezett ezredekbe sorozták be, így azok maguk között nyelvjárásukat használták. Az első időszak szörnyű veszteségei után azonban a vezérkar újraszervezte a hadsereget, és ennek során az egyes egységekben Franciaország különböző területeiről származó katonák kerültek egymás mellé, akik csak az iskolában elsajátított francia nyelven tudtak egymással kommunikálni. Néhány évi katonáskodás után hazatérve már otthon is franciául beszéltek inkább, így a gyerekeknek egyre kevesebb alkalmuk volt dialektusuk használatára.

A 20. század folyamán az írott, majd később az elektronikus sajtó terjedése további döntő egységesítő tényezőként jelentkezett. Az írott nyelvet illetően Franciaország lakossága mára már teljesen, a szóbeliséget tekintve pedig nagyrészt homogén. Egyes földrajzi régiókban – életkortól és nemtől függően változó mértékben – a regionális és tájnyelvek többnyire a köznyelv mellett másodlagosan, sokszor már csak a megértés szintjén, elsősorban a családon belüli érintkezésben fordulnak még elő. A dialektusoknak a szókészletre és a kiejtésre gyakorolt nyelvi hatásai természetesen a mai napig kimutathatóak a beszélt francia nyelvben.

A francia közoktatásban az 1951-ben megszavazott Deixonne-féle törvény nyomán korlátozott lehetőség nyílt – heti egy órában – a regionális nyelvek és kultúrák fakultatív oktatására. Az 1975-ben életbe lépett Haby-féle törvény tovább bővítette a kereteket.¹ Pompidou elnök azonban még 1976-ban is azt mondta, hogy „az Európában meghatározó szerepre hivatott Franciaországban nincs helye a regionális nyelveknek”. S noha azóta a hivatalos nyelvpolitika – legalábbis a nyilatkozatok szintjén – rugalmasabbá vált, a regionális nyelvek oktatása, a regionális rádiók és televíziók regionális nyelvű műsorai máig sokkal inkább a túrt, mint a támogatott kategóriába tartoznak. Franciaország Szlovákia mellett hosszú éveken át nem ratifikálta a Regionális vagy kisebbségi nyelvek európai chartáját, amelyet végül 1999. május 7-én írt alá. Mivel ez az aktus Franciaország esetében – beleértve a tengerentúli megyéket és egyéb területeket is – a Bernard Cerquiglini (Cerquiglini 2003) által készített jelentés szerint 75, a francia kulturális örökség részét képező nyelv vagy regionális nyelv létezésének elismerését és azok védelmét jelentette volna (szemben a francia alkotmány 2. cikke által még ma is kizárólagosan elismert francia nyelvvel), a kérdésről roppant éles viták folytak a parlamentben és az újságok hasábjain is. A Francia Alkotmánybíróság 1999-ben alkotmányellenesnek nyilvánította a Chartát. Mi volt ennek az oka? A Charta szellemében és többször szövegszerűen is a regionális nyelvek rendszeres használatát irányozza elő az oktatásban, az igazságszolgáltatásban, a közigazgatásban vagy akár a parlamentben. Ez pedig homlokegyenest ellenkezik az „egy nemzet egy nyelv” jelmondatban testet öltő hivatalos francia nyelvpolitikával, amelyet I. Ferenc és az őt követő uralkodók, királyok, császárok és köztársasági elnökök folytattak megszakítás nélkül több mint négyszáz éven át. Nagy nyomás nehezedett tehát a francia kormányra. A hegyek éveken át vajúdtak, majd a nevetségesnek mondható kompromisszumos egér végül 2008 júliusában született meg. Továbbra is érvényben van az V. Köztársaság alkotmánya 2. cikkének első mondata, amely – ellentétben a magyar alkotmánnyal – rendelkezik az állam nyelvéről amikor kimondja: „A Köztársaság nyelve a francia”.² Ám nem ennél a cikknél, amint az elvárható volna, hanem jóval hátrébb, a területi közösségekről szóló rész 75-1. cikkénél egészítették ki az alkotmányt a következő rövid mondattal: „A regionális nyelvek Franciaország örökségének részét képezik.”³ Azt, hogy a franciák számára mennyire fontos és kényes kérdéssről van szó, jól mutatja Max Gallónak, a Francia Akadémia tagjának az Alkotmánybíróság döntését néhány nappal megelőző ki-jelentése: „A regionális nyelvek veszélyt jelentenek a francia nyelv számára.”⁴

¹ „Un enseignement des langues et des cultures régionales peut être dispensé tout au long de la scolarité” (A regionális nyelvek és kultúrák oktatása a teljes iskolakötelezettség alatt lehetséges).

² Art. 2 – „La langue de la République est le français.”

³ Art. 75-1 – „Les langues régionales appartiennent au patrimoine de la France.”

⁴ „Les langues régionales sont une menace pour la langue française.”

Normandiától Normandiáig: az angol nyelvi revans és annak következményei

Az előzőekben igyekeztem felvázolni azt a több évszázados történelmi folyamatot, amelynek során a francia nyelv folyamatos belső és külső harcban, roppant tudatos nemzeti nyelvpolitika segítségével elismert, Kiss Jenő professzor úr szavaiival élve, „magas teljesítőképességű”, „versenyképes” nyelvvé vált a „globális nyelvi piacon” (Kiss 2009: 68–9).

A Normandiából útra kelt Hódító Vilmos nyelvi gyarmatosítása után 878 évvel, vagyis a szövetségesek 1944-es normandiai partraszállását követően azonban a francia nyelv globális pozíciói megrendültek. A jaltai konferencia a leereszkedő vasfüggönnyel Európát politikailag és gazdaságilag is kettévágta. A keleti blokk országaiiban a Szovjetunió által kierőszakolt kommunista diktatúra, az örök problémákkal küzdő szocialista típusú gazdaság lett az uralkodó, míg a demokratikus Nyugat-Európában, így Franciaországban is az Egyesült Államok által mozgatott több milliárd dolláros Marshall-terv hatalmas gazdasági fellendülést hozott. 1960 és 1980 között például a franciaországi amerikai befektetések 250%-kal nőttek. Az *american way of life* ideológiája jegyében terjedő nyelvi és kultúrszervilizmus, az úgynevezett „cocakolonizáció” azzal járt, hogy az élet minden területén tömegesen jelentek meg angol–amerikai termékek és az azokat megnevező szavak (Coca-Cola, autók, háztartási cikkek, szupermarketek, rockzene, film stb.).

A múlt század hatvanas éveiben a *français* 'francia' és az *anglais* 'angol' vagy *américain* 'amerikai' szavak összeolvasztásából alkotott *franglais*, *francricain* műszó azoknak az angol–amerikai eredetű neologizmusoknak a pejoratív összefoglaló neve lett Franciaországban, amelyek az 1950-es évektől kezdve nagy számban kerültek be a francia nyelvbe. Például: *job* 'munka, állás', *sexy* 'szexis', *week-end* 'hétféje', *hold-up* 'rablás', *speakerine* 'tv-bemondónő' stb. Azóta tágabb értelemben az angol szavakkal teletűzdelt stílust, beszédet is e névvel illetik, amely éppúgy előfordul a hirdetésekben, a sajtóban, mint a mindennapi kommunikáció bármely szintjén.

Franciaországban a *franglais*, *franricain* elleni harc a szó keletkezésével szinte egy időben azonnal elkezdődött, és szorosan összekapcsolódott a Charles de Gaulle elnök által hivatalosan is meghirdetett Amerika-ellenes politikával, amelynek elsődleges célja az Egyesült Államok politikai és kulturális befolyásának csökkentése volt. Erre az időszakra tehető az első francia atombomba felrobbantása (1960), Nagy-Britannia közös piaci csatlakozásának francia vétője (1963) és Franciaország kilépése a NATO katonai szervezetéből (1966). Az anglo-amerikanizmusok ellen meghirdetett nyelvvédő mozgalom élharcosa René Étiemble francia író, irodalmár volt, aki 1964-ben megjelent *Parlez-vous franglais?* című könyvével szenvedélyes vitákat váltott ki. E viták során kristályosodott ki az a hivatalos francia nyelvpolitika, amely akkor elsőrendű feladatának tekintette olyan szervezetek létrehozását, amelyeknek célja a francia nyelv védelme, fejlesztése és terjesztése. Ilyen volt például az 1966-ban megalakult és közvetlenül a miniszterelnök alá tartozó „A francia nyelv védelmének és terjesztésének legfelső bizottsága”

nevű intézmény,⁵ vagy később az a szintén közvetlenül a miniszterelnök alá tartozó szerv,⁶ amely – egyfajta nyelvi minisztériumként – a francia nyelvvel és a franciaországi nyelvekkel foglalkozik. Ez utóbbinak egykori vezetője, aki ma a Frankofón Egyetemek Szövetségének (*Association des Universités Francophones*) rektora, egyik budapesti előadása alkalmából elmesélte például, hogy a francia kormány hivatalos minőségben kiküldte őt a naganói téli olimpiára, hogy ellenőrizze, valóban használják-e a francia nyelvet a hivatalos alkalmakkor vagy az információs pontokon az olimpiai charta előírásának megfelelően. Maga a francia nyelv a kötőeleme annak a mára már fajsúlyos politikai szervezetté fejlődött frankofónia intézményének⁷ is, amelyet a volt szenegáli költő, államelnök Léopold Sedar Senghor és de Gaulle hozott létre az 1960-as évek közepén a régi francia gyarmatok és az anyaország politikai, gazdasági, kulturális és oktatási kapcsolatainak fenntartása és fejlesztése érdekében. Mindez például nem mondható el a hasonló jellegű *Commonwealthről*, amelynek 1932-es statútumában az „angol nyelv” kifejezés nem is szerepel.

Szintén e tudatos nemzeti nyelvpolitikának köszönhető, hogy már 1971 óta minden francia minisztériumban működik egy úgynevezett terminológiai bizottság (*commission de terminologie*). E bizottságok feladata a szakterület terminológiai hiányosságainak – értsd: az angol terminusoknak – a feltérképezése és francia szakszavakkal való helyettesítése. Az így összeállított listákat a Francia Akadémia ellenőrzése után miniszteri rendeletek formájában a *Magyar Közlönyhöz* hasonló *Journal Officiel de la République française* publikálja rendszeresen 1973 óta. A terminológiai listákban foglalt francia szakszavak használata kötelező érvényű az államtól függő intézményekben, például a közigazgatás, az oktatás és a kutatás terén. 1973 és 1991 között több mint 3100 új terminus született ily módon Franciaországban.

Az egyébként minden nyelvben igen erős angol befolyással bíró számítástechnikai szakkifejezések területén például figyelemre méltó módon sikerült szinte a teljes informatikai alapszókészletet franciásítani és azt el is terjeszteni (pl.: hard disk → *disque dur* 'merevlemez', computer → *ordinateur*, *bécane* 'számítógép', hardware → *matériel* 'hardver', software → *logiciel* 'program', to save → *sauvegarder* '(le)menteni (pl. szöveget)', @, at → *arobase* 'kukac', Web → *toile* 'internet, háló', SMS → *texto* 'SMS', e-mail → *courriel* 'e-mail, drótposta'). Fontos szerepet játszott és játszik ebben Kanadának az angol nyelv satujában található francia nyelvű régiója, Québec és az ott működő anyanyelvi iroda,⁸ az új francia megfelelők terjesztésében pedig a *La Banque des Mots* (Szóbank) című nyelvészeti folyóirat vagy a legtekintélyesebb francia egynyelvű értelmező szótárak. A *Petit Robert* 2010-es internetes kiadása például a 963 anglicizmusként

feltüntetett szó mellett rendre megadja a már elfogadott hivatalos francia meg-

⁵ Haut Comité pour la Défense et l'Expansion de la langue française.

⁶ Délégation générale à la langue française et aux langues de France.

⁷ Organisation internationale de la Francophonie.

⁸ Office québécois de la langue française

(http://www.granddictionnaire.com/btml/fra/r_motclef/index1024_1.asp).

felelőket is: aquaplaning → *aquaplanage*, blog → *bloc-notes*, reality show → *télé-vérité*, tie-break → *jeu décisif*, sponsoring → *parrainage*. Jegyezzük meg, hogy a több mint hatvanezer címszót tartalmazó szótár szóanyagához képest elenyésző számú, ám ugyanakkor a mindennapi életben rendkívül fontos és gyakori anglicizmusról van szó.

A hímnem-nőnem kettősségében szerveződő francia nyelv egészen a legutóbbi időkig rendkívül feudális jelleget mutatott a nőnemű foglalkozásneveket illetően. Számos esetben nem volt egy-egy foglalkozás megnevezésére nőnemű alak, vagy ha volt, az többnyire csak az adott foglalkozást űző férfi feleségét jelölte. A francia befogadókészségét és -képességét mutatja, hogy a francia nyelvvel foglalkozó kutatóintézetek munkája eredményeképpen az ezredfordulóra közel 25 000 foglalkozásnév nem egyszer újszerű nőnemű alakját (pl. *écrivaine*, *professeure*, *académicienne*) sikerült megalkotni és közkinccsé tenni (Cerquiglini 1999). Mint oly sokszor, az amerikai angol által erősen befolyásolt québeci francia nyelv e modernizációs folyamatban is megtermékenyítő szerepet játszik, és számos ott már kodifikálódott alakot adott tovább az anyaországi franciának.

De ne feledkezzünk meg az elmúlt évtizedek francia nyelvtörvényeiről sem, amelyek szintén fontos szerepet játszottak abban, hogy a francia sikeresen vegye fel a harcot az angollal. Noha nem sok eredménnyel, de már az 1975-ös Bas-Lauriol-nyelvtörvény is kötelezővé tette a francia nyelv használatát a nem magán-szférában, vagyis a kereskedelmi megnevezésekben, a használati utasításokban, a munkaszerződésekben, a közintézmények feliratain, a rádiós és televíziós műsorok felvezetőiben, hogy csak néhány példát idézzünk, és tiltotta a külföldi (tehát nem csupán angol) szavak használatát abban az esetben, amikor azoknak létezett elfogadott francia megfelelője. A legutolsó, a Bas-Lauriol-törvényt felülíró, és a köznyelv által az akkori kulturális miniszterről elnevezett Toubon-féle nyelvtörvény⁹ 1994-ben lépett életbe, és lényegében az 1975-ös törvény folyományának tekinthető. Bevezetését széles körű társadalmi vita és egyeztetés előzte meg. A korabeli felmérések szerint pártállástól függetlenül a franciák 97%-a nyilatkozott úgy, hogy kötődik nyelvéhez, 70%-a büszke annak nemzetközi elterjedtségére, 93%-a egyetért a törvénnyel, 78%-a előnyben részesíti a nyelvi sokszínűséget Európában az angol általános használatával szemben. A törvényt a parlament nagy többséggel megszavazta, de az Alkotmánybíróság egyes, talán valóban kissé túlzó kitételeit a kifejezés szabadsága nevében alkotmányellenesnek minősítette (például azt a cikket, amely a tudományos kutatási projektek anyagi támogatását az eredmények francia nyelven történő publikálásához kötötte). A Toubon-féle, amúgy nagyon toleráns nyelvtörvény igen fontos lépés volt Franciaországban: hangsúlyozta azt a demokratikus alapelvet, hogy minden francia polgárnak joga van arra, hogy saját nyelvén jusson ismeretekhez, és tovább erősítette vagy felébresztette a franciákban az anyanyelvi öntudatot, a nyelvhez való kötődést. A versenyszférát,

a fogyasztóvédelmet, a hirdetéseket és az audiovizuális szektort felügyelő külön-

⁹ Loi n° 94-665 du 4 août 1994 relative à l'emploi de la langue française.

böző hivatalos szervek¹⁰ részéről évi mintegy ezer ellenőrzés történik. A törvény ugyan lehetővé tette az előírások be nem tartásából fakadó kihágások pénzbüntetését, valójában azonban erre nem túl gyakran került sor. Az egyik ilyen ismert eset az volt, amikor az orvosi képzőképző berendezéseket gyártó General Electric Medical Systems francia leányvállalatát 2006-ban 570 000 euróra büntette a versailles-i fellebbviteli bíróság, mert 58 biztonsági és technikai dokumentumot az elsőfokú bíróság döntése ellenére nem fordítottatott le franciára.¹¹ E súlyos ítélet talán azért is születhetett meg, mert a törvénynek van egy kevésbé ismert kiegészítése, amelyet a francia Szenátus 2005-ben egyhangúlag elfogadott, és amely a vállalatvezetőkre, a vállalatok működésére vonatkozólag további szigorításokat írt elő (például, hogy minden vállalatvezető köteles írásos tájékoztatót átadni a munkavállalóknak a francia nyelv vállalaton belüli használatáról, vagy hogy a vállalati tanácsulások napirendjének, valamint az üléseken meghozott határozatokról szóló jegyzőkönyveknek a nyelve kötelezően a francia kell, hogy legyen).

Franciaországban a nyelvművelés nemcsak a politika, a nyelvtörvények vagy a tudomány szintjén történik. A szép számmal rendelkezésre álló egynyelvű szótárak használatára való iskolai nevelés megalapozza, hogy a francia nyelvvel való foglalkozás természetes módon beépül a franciák mindennapi életébe. Ezt mutatják többek között a népszerű televíziós nyelvi műsorok, vetélkedők (pl. *Merci professeur, Championnat d'orthographe, Des chiffres et des lettres*), vagy a legkisebb faluban is spontán létrejövő és működő nyelvi klubok.

A francia nyelv franciaországi védelmével kapcsolatosan még egy érdekes momentum érdemel említést. Elismert francia kultúr személyiségek, akadémikusok (Angelo Rinaldi), írók, nyelvészek (Claude Duneton) részvételével 1999 óta működik Franciaországban „Az angol talpnyalás Akadémiája” (*L'Académie de la Carpette anglaise*), amely egyfajta „citromdíjként” minden évben kiosztja a „polgári méltatlanság” díjat (*indignité civique*). A díjat a francia értelmiségi elit azon tagja kapja, aki a zsűri szerint azzal tűnik ki, hogy Franciaországban vagy az európai intézményekben a francia nyelv rovására túlzottan elősegítette az angol nyelv és kultúra terjedését. Az első „díjazott” Louis Schweitzer (1999), a Renault elnöke-vezérigazgatója volt, aki a vállalat párizsi központjában a vezetői értekezletek írásos összefoglalóinak nyelveként kötelezővé tette az angol-amerikait. A „díjazottak” között van még 2004-ből Jean-Claude Trichet, az Európai Központi Bank elnöke, aki funkcióba lépésekor kijelentette: „I am not a Frenchman”, vagy 2007-ből Christine Lagarde, francia gazdasági miniszter, aki kollégáival gyakran kommunikál angolul, ami miatt meg is kapta a szójátékon alapuló *Christine The Guard* gúnynevet.

¹⁰ *Direction générale de la concurrence, de la consommation et de la répression des fraudes, Bureau de Vérification de la Publicité, Conseil supérieur de l'audiovisuel.*

¹¹ http://www.novethic.fr/novethic/entreprise/gouvernance/570_000_euros_amende_pour_refus_traduction/99187.jsp.

Franciaországban évszázadok óta komoly hagyományai vannak a nyelv tisztaságára való törekvéseknek – de különösen a 17. század óta, amikor Malherbe és Vaugelas munkássága nyomán kialakult, a mi *nyelvművelés* szavunkkal és fogalmunkkal rokonítható *bon usage* ‘helyes nyelvhasználat’ fogalom. A jobb- és baloldali megosztottságtól függetlenül a hivatalos állami politikával valamilyen módon mindig összefüggő purizmus a francia nyelvet általában a „világosság” (*clarté*), „tisztaság” (*pureté*), „logikusság” (*logique*), „kiegyensúlyozottság” (*équilibre*), „elegancia” (*élégance*), „szépség” (*beauté*) szavakkal szokta jellemezni. Fő célkitűzése a francia nyelv mindenáron való védelme az idegen behatások ellen, ha kell, kívülről jövő beavatkozások, szabályozások árán is. A purizmus elveit hirdető és minden nyelvi újítással kapcsolatban kételkedő nyelvészek és nyelvpolitikusok túlzottan konzervatív nyelvszemlélete nem veszi azonban figyelembe, hogy minden nyelv folyamatos fejlődésben van, és ez a fejlődés nem függetleníthető a világban zajló egyéb társadalmi, gazdasági, kulturális folyamatoktól.

A 20. század harmincas éveitől erősödő strukturalista nyelvészeti áramlathoz tartozó nyelvészek ezzel szemben sokkal elnézőbb magatartást tanúsítottak az angol nyelvi hatással kapcsolatban, tagadták annak kizárólagosan negatív hatását, hivatkozva arra, hogy a szóképzésben például kifejezetten előnyös, megtermékenyítő befolyása is volt a francia nyelvre (vö. walkman → *baladeur* ‘sétálmagnó’, surfboard → *planche à voile* ‘szörf, szélsikló’, pacemaker → *stimulateur cardiaque* ‘pacemaker, ütemszabályzó’, poster → *affiche* ‘poszter’, joint venture → *coentreprise* ‘vegyes vállalat’). A mai nyelvészek megítélése szerint (Hagège 1987; Cerquiglini 2002; Rey 2007) a világangol igazából nem fenyegeti a franciaországi standardizált franciát, egyrészt a kultúra- és tudományirányítás támogatása, a kiépített nyelvpolitikai kontroll, másrészt a nyelvhasználók többségének anyanyelv iránti lojalitása, identitástudata, öntudata, a tudatos terminológiafejllesztés és az új fogalmak nyelvi megjelenítésének gazdagsága miatt. A „küzdelem” súlypontját át kell tehát helyezni a nemzetközi szintérre, össze kell kötni a francia nyelv ápolásával és minél szélesebb körben történő terjesztésével. A francia csak így maradhat hosszú távon sikeres versenytársa az angolnak a nyelvek piacán. Az ismert francia lexikográfus, Alain Rey nemrég megjelent könyvében (Rey 2007) pedig a puristákkal polemizálva úgy gondolja, hogy a nyelvi globalizáció tényezői – túllépve a kétségkívül domináns angol–amerikai befolyáson – ma sokkal szélesebb skálán mozognak, és ez a francia nyelv gazdagodását is jelentheti. Ez pedig megakadályozhatja, hogy az angol által nyelvileg is egységesülő világunkban a tudományos gondolkodás túlzottan egysíkúvá váljon. Ahogy Michelberger Pál fogalmazott: „A nemzeti nyelvek eltérő logikája a problémák tudományos megközelítését többdimenzióssá (térbelivé) teszi, hiszen a nyelvi logika visszatükröződik a tudományos gondolkodás logikájában is. A sok nyelven épülő, építkező tudomány teljesebb rálátást biztosít a társadalomnak a problémákra” (Michelberger 1999: 24).

Az anyanyelv és a világangol kapcsolatát illetően a mai francia értelmiségi elit válasza alapvetően megfelelnek azoknak az elvárásoknak, amelyeket Kiss Jenő így fogalmazott meg: „A [súlyos kihívásokra adott] választ az új (társadal-

mi, gazdasági, nyelvhasználati stb.) körülményeket figyelembe vevő, racionális, végiggondolt, higgadt mérlegelésen alapuló, megőrizve újító és újítva megőrző alkalmazkodás jelenti” (Kiss 2009: 72–3). A francia példa számunkra annál is inkább követendő kell, hogy legyen, mivel – amint azt láttuk – pusztán sajnálkozás és önsajnálát helyett anyagilag, nyelv- és kultúrpolitikailag is sokat tesznek azért, hogy nyelvük – a mindennapi és a szaknyelvi használatban is – a szükséges nyitottsággal, alkalmazkodással úgy fejlődjön, gazdagodjon, modernizálódjon, hogy egy nap akár a világangol valós alternatívájaként jelenhessen meg azok számára, akik a világot, annak sokszínűségét nem csupán a technokraták és multinacionális vállalatvezetők végsőkéig leegyszerűsített, kerékbe tört, egysíkú szingapúri angol szemüvegén keresztül szeretnék látni és láttatni (Hagège 1996: 117; Wismann 2004). És egy olyan nyelvnek, amely magára a globalizálódott *globalizáció* szóra is külön francia szót – *mondialisation* – hozott létre, minden esélye megvan ennek megvalósítására.

Amint láttuk, a történelem folyamán a francia nyelv riválisai a belső regionális nyelvek, valamint főleg az angol voltak. Manapság azonban egy egészen más jellegű, összetettebb küzdelem dimenziója is kezd körvonalazódni. Franciaországban 1975 és 2000 között nyolcmillióra duzzadt a külföldiek száma. Ez olyan, mintha bekebelezte volna Ausztria teljes lakosságát, és természetesen felvetette a külföldiek asszimilációjának, integrációjának, keveredésének (*métissage*) problematikáját. A három szó itt nem egymás szinonimája, mert mindegyik fontos és hangsúlyos ideológiai-politikai töltettel bír. E hatalmas néptömeg túlnyomó többsége (mintegy 6 millió fő) észak-afrikai muzulmán arab, akik közül sokan már Franciaországban születtek, de akik „a gyökerekhez való hűség” nevében ennek ellenére sem akarnak beilleszkedni a többségi társadalomba (lásd a csador vagy a burka körüli vitákat). Pedig mind a Mitterrand-, mind a Chirac-korszak alapvetően liberális, posztmodern „meszticideológiája” mindent elkövetett annak érdekében, hogy a nemzeti identitások eltűnjenek a nagy egyetemességben, sokszínűségben. A nagyvárosok külső negyedeiben élő, papíron francia állampolgárnak számító, de a francia társadalom, kultúra múltja, jelene és jövője iránt közömbös fiatalok (az ún. *Beurs*-ök vagy az államigazgatás politikailag korrekt nyelvén a „bevándorlókból lett franciák” [*Français issus de l’immigration*]) mára már a kívülálló többség számára érthetetlen nyelvet beszélnek (*langue des quartiers/cités; céfran*). A francia Bevándorlás-, Integrálódás-, Nemzetazonosság-ügyi és Szolidaritásfejlesztési Minisztérium (*Ministère de l’Immigration, de l’Intégration, de l’Identité nationale et du Développement solidaire*) által 2009 decemberében felvetett „Mit jelent franciának lenni?” (*Qu’est-ce qu’être français?*) körkérdésre adott válaszok szerint azonban a franciák többsége meg akarja őrizni kulturális emlékezetét, nemzeti identitását, és nem akar lemondani valamiféle keverék „multinyelv” érdekében a francia nyelvről sem. A nemzetek, kultúrák, vallások, nyelvek modern harcában egy csata most lezárulni látszik. De vajon – Jean Giraudoux színdarabjának címére gondolva (*La guerre de Troie n’aura pas lieu*) – tényleg nem lesz Trójában háború, és ha mégis igen, ki nyeri meg?

SZAKIRODALOM

- Bañcerowski Janusz 2006. A nyelvi kérdés az Európai Unióban. *Magyar Nyelv* 52: 1–9.
- Bárczi Géza 1938. A magyar nyelv francia jövevényszavai. *A magyar nyelvstudomány kézikönyve*. I. kötet, 12. füzet, Budapest, 1–46.
- Bárdosi Vilmos – Karakai Imre 2008. *A francia nyelv lexikona*. Corvina Kiadó, Budapest.
- Bertényi Iván – Szabics Imre 1974. Címer (Slason). A l'histoire des rapports médiévaux franco-hongrois. In: *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae, Sectio Linguistica*, 195–9.
- Cerquiglini, Bernard et al. 1999. *Femme, j'écris ton nom. Guide d'aide à la féminisation des noms de métiers, grades, fonctions*. CNRS–INALF – La Documentation Française, Paris. – <http://www.dglf.culture.gouv.fr/ressources/feminisation.pdf>.
- Cerquiglini, Bernard 2002. Faut-il défendre la langue française? *Revue d'Études Françaises* 7: 25–39.
- Cerquiglini, Bernard 2003. *Les Langues de France*. PUF, Paris.
- Étiemble, René 1964. *Parlez-vous franglais?* Gallimard, Paris.
- Hagège, Claude 1987. *Le français et les siècles*. Odile Jacob, Paris.
- Hagège, Claude 1996. *Le français, histoire d'un combat*. Éditions Michel Hagège, Paris.
- Kiss Jenő 2009. A tudományos nyelvek, az anyanyelv és az értelmiségi elit. *Magyar Tudomány*. 1: 67–74.
- Mackenzie, Fraser 1939. *Les relations de l'Angleterre et de la France d'après le vocabulaire* (2 vol.). Droz, Paris.
- Michelberger Pál 1999. Nemzeti nyelv a tudományban: múlt–jelen–jövő. In: Glatz Ferenc (szerk.) *A magyar nyelv az informatika korában*. (Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián. VII. A nemzeti kultúra az informatika korában. A magyar nyelv jelene és jövője). Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 19–27.
- Rey, Alain 2007. *L'Amour du français. Contre les puristes et autres censeurs de la langue*. Denoël, Paris.
- Wismann, Heinz – Judet de la Combe, Pierre 2004. *L'avenir des langues: repenser les humanités*. Édition du Cerf, Paris.

Bárdosi Vilmos
ELTE BTK
Romanisztikai Intézet
Francia Tanszék

SUMMARY

Bárdosi, Vilmos

Globalisation, Europe, and language: The French example

The paper first surveys the major internal and external historical, cultural historical, and historical linguistic stages or junctions due to which the French language had won the authority and esteem that gave it (and France) a leading role in the world for centuries. Next, it discusses the issue of how, under globalisation and in the field of magnetism of Global English (*Globish*), France is trying to keep and/or regain the significance, competitiveness and former appeal of its language, what conscious and expansive state language policies it follows for that purpose, and how it serves as an example for other languages, including Hungarian, in that respect.

Keywords: language and society, language laws, language policy, language planning in France, linguistic competitiveness, globalisation

Mi fenyegeti a jövő nemzedék nyelvi kultúráját? (Néhány megjegyzés)

Értelmezésünk szerint az emberi nyelv egy adott személy elválaszthatatlan s egyben minden ember leglényegesebb alkotórésze. A nyelv nem valamely hozzáadott kiegészítője az embernek, hanem azoknak a tulajdonságoknak a halmazához tartozik, amelyek az ember lényegét adják. Az ember kezdettől fogva nyelvi lény. A nyelvi cselekvésekkel kapcsolatos gondolati erőfeszítések, mentális képek, visszaemlékezések, átélések, érzelmek stb. állandóan kísérik bennünket mindennapi létezésünkben. Bárhogyan és bármit cselekszünk, bármit teszünk, bármit és bármiről gondolkodunk, álmodunk, vagy bármire törekszünk, képtelenek vagyunk ettől a folyamattól elszakadni vagy leállítani ezt a tudatunkban végbemenő spontán és megszakíthatatlan mozgást. Egész életünkben együtt élünk nyelvünkkel, és egyidejűleg benne élünk a nyelvünkben is. Azt mondhatjuk tehát, hogy mi „rendelkezzünk” a nyelvvel, de mondhatjuk azt is, hogy a nyelv is „rendelkezik” velünk. Ez azt jelenti, hogy a nyelv jelen van minden gondolatunk és cselekedetünk létrejötténél, és nem tudjuk azt kikapcsolni, illetve önkényesen neutralizálni (Bańcerowski 2008: 25–45).

A szavak mögött el van rejtve a külső világ ember általi interpretációja, megértésének a módja, valamint a nyelvnek a belső világunk megalkotásában játszott kreatív szerepe is. A világ nem nyitná meg előttünk teljes gazdagságát, sokszínűségét és szépségét, ha nem tudnánk azt megnevezni, azaz objektivizálni a nyelvben. Amikor megkínálnak bennünket egy ismeretlen, ízletes gyümölcssel, azonnal szeretnénk tudni a nevét, bár maga a gyümölcs neve nem mond semmit a gyümölcs ízéről. A kiránduláson használjuk a térképet, mert szeretnénk tudni a megfigyelt hegycsúcs, a patak, a falu vagy más objektumok nevét is attól függetlenül, hogy ez a tudás semmilyen mértékben nem befolyásolja az elénk táruló látványt. Van, aki nem tud különbséget tenni a tölgyfa, a gyertyánfa, a hársfa és más fa között, mindegyik esetben csak egy fát lát. Nem mindenki számára léteznek különféle madárfajták, például veréb, rozsdafarkú, rigó, fecske, cinke stb., mindegyikben csak a madarat látja. Tehát világgépünk nem egyforma, hanem egyénspecifikus.

A világgépünk megalkotásában különleges helyet foglal el axiológiai rendszerünk, amely lehetővé teszi, hogy meghatározzuk helyünket a világban olyan értelemben is, hogy elkülönítjük a hozzánk közel álló, nekünk megfelelő és az általunk akceptált területeket azoktól, amelyeket ellenségesnek, nem kívánatosnak és elkerülendőnek tartunk. A nyelvi minősítés befolyásolja gondolkodásunkat, a minták és az értékek rendszerét is. Amikor arról van szó, hogy a nyelv nagy szerepet játszik az emberi közösség építésében és fenntartásában, meg kell említeni azt is, hogy nyelvünk tulajdonképpen közvetíti értékrendünket, az emberek és a világ iránt tanúsított magatartásunkat. Amikor a gyermeket beszélni tanítjuk, azzal egyidejűleg átadjuk neki saját világnézetünket és a világ nyelvi képét is. Ezt a gyermek el is várja tőlünk. Azt akarja, hogy világosan határozzuk meg azt, ami jó, szép, fontos, és ami rossz, csúnya és kevésbé fontos (Bańcerowski 2000: 391–402). A gyermek saját nyelvében él: szeret játszani a szavakkal, kísérletezni a nyelvvel, nyelvi játékokat folytat, amelyek során, kihasználva a homonímia és

a poliszémia jelenségét, új jelentéseket, új kreációkat hoz létre, tudatosan megsértve a grammatikai és a logikai szabályokat stb. Nem véletlen, hogy egyes költők és írók régebben, de néha manapság is merítettek, illetve merítenek a gyermeknyelvből, valamint a gyermek képzelőerejéből. Például a 20. század elején az avantgárd művészet irányzatai a dadaizmussal az élen átvették a gyermeknyelvből a rend megsértésének az elvét, a logikai gondolkodás ignorálását. Egyes képviselőik provokatív módon azt hirdették, hogy „vágd ki a szavakat az újságból, tedd a kalapba, találomra húzz ki közülük bizonyos mennyiséget és da-da költeményt kapsz”. Ez egyértelműen a gyermekjátéokra emlékeztet. Az újkori kultúra sok mindent felhasznált a múltból, de később már nem tartott rá igényt. Például a népi folklór, amely az elmúlt századokban több alkotót is megihletett, az egész népi mikrovilággal együtt majdnem teljesen eltűnt a mai társadalom életéből a tömegkultúra és a médiák egyre növekvő terjeszkedése, „kiszorítósdija” következtében. Nem nehéz belátni, hogy ez a folyamat nem fogja elkerülni sem az irodalmi kultúrát, sem pedig a gyermeknyelvet. Az erre utaló jeleket nem lehet nem észrevenni. Elég rámutatni arra, hogy: „Egy felmérés szerint a magyar emberek több mint harminc százaléka egyáltalán nem olvas. Nem használja szisztematikusan a képzelőerejét, csak úgy képzelget: passzív mozizója az elméjében száguldozó képeknek” (idézem a Metropol c. újságban megjelent Vass Virág cikkéből: 2010: 6).

Olyan világban élünk, amelyben valóságos forradalom zajlik az információt továbbító technikák területén. A technikai civilizáció fejlődésének a folyamata azt okozza, hogy gyengül a kontaktus a szülők és a gyermekeik között, amely akaratlanul nemcsak az emocionális, hanem a nyelvi interakciós kapcsolatok is lazulásához vezet. A szülők nagyon keveset beszélgetnek gyermekükkel, és így a gyermeknek nincs is lehetősége arra, hogy nyelvileg kifejezze saját emocionális és érzelmi állapotait, hogy a beszélgetés folytán fejlessze a saját világnyelvi képét, hogy használhassa a nyelvet a környezetével való kommunikációban. Ennek következtében a gyermek nem is tapasztalja a szüleinek, elsősorban az édesanyjának a világról alkotott nyelvi képét, a szavak mögött rejlő pragmatikai jelentést, a kommunikációs tér szerepét a dialógusban stb. Tehát kialakulóban van egy olyan jelenség, amelyet a *hallgatás kultúrájának* nevezhetnénk, amelyben egyszerűen kihal az élőszó. A gyermek egzisztenciális izoláltságra van utalva, amely a magányérzés kialakulásához vezet. A természetes nyelven folyó dialógus, mint köztudott, az emberi kultúrának és a gondolkodásnak a legfontosabb eleme. A dialógus modellje nem más, mint a kommunikációs kooperáció modellje, amelyet az interlokútorok konverzációs viselkedését determináló, megfelelő törvények szabályoznak. A szóban forgó negatív folyamatot a médiákban sajátos módon használt nyelv is fokozza. Ebben a szférában a nyelv a dialóguson kívüli valóságban funkcionál. A gyermek nem tud kommunikálni azokkal, akik a rádión vagy a televízión keresztül beszélnek, tehát a hangok és a képek terében csak hallgató marad. Az ilyen valóságban nevelkedett ember képtelen lesz beszélni saját élményeiről, emócióiról, képtelen lesz megalkotni saját magában az objektív valóságról szóló belső mentális képet, nem fogja tudni felismerni az alapvető axiológiai szférákat sem. Ennek eredményeként a gyermek teljes magányra van ítélve, és ha

felnőtté válik, képtelen lesz kifejezni saját pszichikai állapotait, elveszíti a természetes kommunikálás képességét, képtelen lesz felismerni más emberek pszichikai szükségleteit, nem fog tudni se beszélni, se hallgatni. Így, ilyen körülmények között olyan utódokat fogunk hagyni magunk után, akik nem lesznek egyebek, mint *hallgató fogyasztók*.

A komputerek népszerűsítésével a gyermekek és a fiatalok nyelvében alapvető változások történtek. A komputerek nyelve nem azonos a természetes nyelvvel. A komputeres nyelvhasználat a virtuális és az emberi pszichikán kívüli valóságra vonatkozik. A komputer használójának meg kell tanulnia egy sajátos szaknyelvet, megszerezni a megfelelő szaknyelvi kompetenciát ahhoz, hogy igénybe vehesse ezt a technikát, és ha ez megtörtént, egész más világban kezd élni, távolodik a természetes nyelv társadalmi használatától és e használat élményeitől is. Ez a technika annyira vonzó, hogy a gyerekek és a fiatalok a legtöbb időt a komputer előtt töltik, ezzel fokozván saját izoláltságukat, fokozatosan a komputer foglyaivá válnak. Egyes szakértők szerint az internetes oldalak, az e-mailezés és az SMS egyre nagyobb népszerűsége komoly egészségügyi veszélyeket is rejlhet magában. Nada Kakabadse a Northampton Egyetem professzora szerint ezeknek a technológiai eszközöknek a használata szorongást és csökkent teljesítőképességet okozhat: „A populáció közel egyharmada technológiai függőségben szenved. Függenek a laptopjuktól, mobiltelefonjuktól. Ez pedig olyan súlyos probléma, ami kihatással lehet a családi, baráti kapcsolataikra, és az egészségükre is. Ha üzenetet kapunk, vagy valamilyen frissítés tűnik fel a gépünkön, hajlamosak vagyunk kizökkenni abból, amit éppen csináltunk, és inkább a leveleinket olvasgatjuk, vagy a Twitter és a Facebookot böngésszük, ahelyett, hogy dolgoznánk. Ez csökkenti a hatékonyságunkat, még akkor is, ha csak rutinfeladatokat végzünk. Egyszerre kimerültnek és fáradtnak érezzük magunkat, és teljesen elmegy a kedvünk a munkától” (idézem a Mindennapi Pszichológia c. folyóiratból: 2009. I. évf. 4. szám. 19. oldal). Hozzá lehet tenni azt is, hogy a fiatalok mobiltelefon- és internethasználatának a mániája igen komoly gondot okoz az oktatásban és a nevelésben is. Az életük igen komoly része tulajdonképpen az SMS-ek hosszú füzéréből tevődik össze. Andrew Kakabadse, aki a diákok viselkedését tanulmányozta, olyan megállapításra jutott, „hogy a hallgatók mintegy 60 százaléka a sajátként beadott évfolyamdolgozatát anélkül töltötte le a webről, hogy átfogalmazta, megértette, vagy egyáltalán elolvasta volna”. A felmérés azt is kiderítette, hogy a diákok SMS-függősége nagyban befolyásolja nyelvi képességeiket, nyelvtani érzéküket is. A Times Online kiadásában megjelent cikk szerint tízből három hallgató SMS-rövidítéseket használ a dolgozatában. (Hasonló jelenség nálunk is tapasztalható: elterjedtek az olyan SMS-rövidítések, mint a + jel a *meg* szóra, vagy például az *1előre, 1szerre*, azaz a számmal kiírt *egy*). A megkérdezett 260 tanuló több mint fele saját állítása szerint is kissé vagy nagymértékben függ a mobiltelefonoktól. „A kutatás azt bizonyítja, hogy a technikai újítások elnyomják a nyelvtani érzéket, megnövelik a hajlandóságot a plagizálásra, és tönkreteszik a tanórákat. Az iskolai szabályzatok hiába tiltják a mobilok használatát, a diákok megtalálják a módját, hogyan telefonáljanak. Például a mosdóból.” Ez volt az említett kutató végkövetkeztetése (idézem a Mindennapi Pszichológia c. folyóiratból: 2009. I. évf. 4. szám. 19. oldal).

Az egyre elterjedőben lévő képi kultúra nemcsak átalakítja, de végeredményben tönkretelheti magát a nyelvet is. A kép nem helyettesítheti a szót, képtelen átadni az emberi tapasztalatok, átélések, élmények, asszociációk stb. teljes skáláját. A mai képi kultúra inváziója szűkíti az olyan közléstartalom különböző formáinak megértési lehetőségét is, mint például a szimbólum, az allegória, a reflexivitás, a gondolati tömörség stb. A kép nem közvetítheti a szavak mögött rejlő tartalmat, a nyelvi világképnek a gazdagságát. A mai kultúra által formált kép csak a szituációs, illetve az információs konvencióra korlátozódik, és algoritmusjellege van. Így az ifjú ember számára az elmélyített, reflexív tartalom egyszerűen elérhetetlenné válik. A gyermek nem fogja érteni sem a szavak által jelölt tartalmat, sem pedig a képeket. Természetesen a kulturális nevelés folyamatának a végeredménye olyan lesz, amilyenre törekszünk. Ha például a gyerek zenei ízlését csak egyfajta zenével és egy meghatározott hangszerrel való kontaktuson keresztül formáljuk, akkor a gyerek nem fogja érteni a másfajta zenét. Hasonló a helyzet a képpel és a szóval is. A technikai civilizáció által formált kép nem más, mint a különféle cselekvések grafikai reprezentációja – minél tömörebb, azaz minél nagyobb mértékben van megfosztva az esztétikai és az intellektuális többlettől, valamint a stilisztikai ékességtől, annál tökéletesebb. Az ilyen beállítódás távolítja az embert a nagy művészettől, és nem teszi lehetővé, hogy megértsük humanista küldetését. Mind a kép, mind pedig a szó területén egyre gyakoribb a tartalom egyre nagyobb mértékben történő egyszerűsítése és trivialitása. Tömegesen jelennek meg a gyerekeknek és a fiataloknak szánt műalkotások egyszerűsített, átdolgozott, kivonatolt verziói. Ezen a területen sincsenek törvényi korlátozások. Így a felelősséget nem vállaló kiadók, az emberi tudatlanságra alapozva, óriási nyereségre tesznek szert. Egyébként ez a jelenség nem új keletű. A gyermekirodalomban már nincsenek kánonszövegek, mivel mindent át lehet alakítani és szép, mutatós csomagolásban eladni, a legközönségesebb fércművet is. Az ilyen hozzáállás nem egyedülálló, nemzetközi jellege van: az előre gyártott kiadói sablonokba „bepréselik” a soron következő nyelvi verziókat. A szóban forgó tömeges irodalmi könyvkiadás mellőzi a művészeti értékeket, és ennek az az eredménye, hogy a gyerekek és a fiatalok képtelenek megérteni és élvezni a szépirodalmat, a szóművészetben alapuló műveket, és ez végső soron korlátozza a szellemi életterületet, valamint az igazság, a szép és a jó terét is. Ebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy szükség van arra, hogy az irodalmi kultúra visszatérjen a gyerekek és a fiatalság életébe. Ehhez olyan társadalmi légkör kialakítására van szükség, amely kedvezni fog az olvasói érdeklődés ösztönzésének. Hiányzik a társadalmi tudat arra vonatkozóan, hogy a könyv milyen fontos szerepet játszik az ember pszichikai, kognitív felszerelésének a kialakításában, szellemi életének fejlődésében. Szükséges a társadalmi hozzáállás olyan irányban történő megváltoztatása, amely nagyobb figyelmet szentel a szókultúrának. Az olvasás része kell, hogy legyen mindennapi cselekedeteinknek. A gyerekeknek és a fiatalságnak egyaránt nagyon fontos az eredeti irodalmi művel való kontaktus, amelyet nem helyettesíthetnek egyszerűsítések, tömörítések, átalakítások, kivonatolások stb. Az irodalmi műben a szó különleges szabályok szerint funkcionál: megnevezési és kreatív funkciót tölt be, verbalizálja

az emóciókat, segít megérteni nemcsak saját magunkat, hanem másokat is, lehetővé teszi a gondolkodást, valamint a szöveg tartalmának a rekonstruálását, megértését. A szó legteljesebb és legtisztább érvényesülését éppen az irodalmi műben nyerheti el. A szókéltetés alakításában nagyon fontos szerep jut a családnak is. Itt elsősorban a családon belüli szóbeli kontaktusra gondolunk. Már az a kisgyermek is, aki még nem érti a szavak mögött rejlő tartalmat, nagyon érzékeny magára a hangra, a dallamra, a ritmusra és a zengésre. Nem véletlen, hogy a gyerekek részére alkotott legrégebbi művek a bölcsődalok voltak, amelyekben elsősorban az édesanyának, a nagymamának, illetve a gondozónak, ritkábban az édesapának a kis hallgatóval megvalósuló bensőséges, szívélyes kontaktsa tükröződik. Sajnos az emberek gyakran nincsenek tisztában azzal, hogy milyen nagy szerepe van az utánpótlásnak a nyelvhasználat folyamatában, különösen a gyermekek esetében. Éppen így jön létre a nyelv segítségével alkotott közösség, amely a felnőttkorban biztosítja a nyelvhasználati képességet, az emberi világkép létrehozását, a saját magunk és más emberek megértését is. Tisztában kell lenni azzal, hogy a világ nyelvi képe nagymértékben befolyásolja a felnőtt pszichikájában és természetesen a gyermek pszichikájában is kialakuló általános világnézetet.

Mint köztudott, a szavakban megnyilvánul az emberek közötti viszony is. Nemcsak a szülőknél és a tanároknál, hanem a rádió- és tv-műsorok készítőiben, sőt az egyes színészekben sem tudatosul eléggé az, hogy saját nyelvi viselkedésükkel kárt okozhatnak a már létező közösségnek. Néha a nem tudatos cselekvésnek, de előfordul az is, hogy előre kigondolt manipulációnak az eredménye, hogy nyelvi magatartásunkat a szűrkesség jellemzi és irányítja. Az „információs zaj”, amely manapság – sokszor manipulációs céllal – sokféle kommunikációs csatornát terhel, nemcsak a mi viselkedési normáinkat, modellünket bomlaszthatja szét, hanem a gyermekeinkét is.

A fentiek tükrében feltehetjük a kérdést, hogy tulajdonképpen milyen fenyegetésnek van kitéve maga a nyelv és a nyelvi kultúra? Elsősorban a *magány* fenyeget bennünket a hallgatás terében, amelyet általában nagyon triviális módon szoktak megszüntetni. Fenyeget bennünket az, hogy először segítségével nehezen fogunk tudni kommunikálni és egymást megérteni, hogy nem fogjuk tudni verbalizálni az emócióinkat, érzéseinket stb. és helyette csak emotikonokat fogunk használni (lásd: Bódi–Veszelszki: 2006). „Barbár” embert nevelhetünk, mert a nyelvi üresség nagyon gyakran vulgarizált expresszióval töltődik ki. Így növekszik a fiatalok verbális agresszivitása, amelyre kétségkívül hatással van több tényező is, többek között a krimi és a kalandfilmhősök viselkedési stílusának az átvétele, utánzása, a médiákban propagált rossz példaképek követése stb.

Ebben a helyzetben nem közömbös az újságírók, a tévériporterek, a politikusok, a tanárok és a színészek nyelvi kultúrája, akik sokszor túlságosan liberálisan értelmezik a mindennapi nyelvhasználatot. A nyelv- és kultúrközösségünk olyan lesz, mint amelyet saját magunk alakítunk ki.

SZAKIRODALOM

- Bańcerowski, Janusz 2008. *A világ nyelvi képe. A világkép mint a valóság metaképe a nyelvben és a nyelvhasználatban*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Bańcerowski, Janusz 2000. Nyelvközösségi és nyelvpolitikai kérdések – kihívások és lehetőségek. *MNy*. 4: 391–402.
- Bódi Zoltán–Veszelszky Ágnes 2006. *Emotikonok. Érzelemkifejezés az internetes kommunikációban*. Magyar Szemiotikai Társaság. Budapest.

Bańcerowski Janusz
ELTE BTK Szláv és Balti
Filológiai Intézet

SUMMARY

Bańcerowski, Janusz

What endangers the linguistic culture of future generations? (Some remarks)

The progress of technological civilisation has the side effect that contacts between parents and their children are becoming looser, leading to relaxation of both emotional and linguistic interactive cooperation between them. A situation we might label as ‘the culture of silence’ emerges, in which spoken communication is simply dying out. That unwelcome process is enhanced by language being used in the media in a peculiar manner. In that sphere, language functions in a dialogue-external reality. Computerised language use relates to virtual reality that is external to human psyche, too. That technology is so appealing that children and young people spend most of their time sitting in front of their computers, increasing their own isolation, gradually falling into captivity. Technological innovations suppress children’s sense of grammar, increase their inclination to plagiarism, and spoil classes at school. Visual culture, increasingly spreading, does not only change language use but may also ruin it altogether. In children’s literature, there are no more canonised texts, everything can be rewritten and sold in a spectacular wrapping, even including the meanest trash. We may end up raising ‘barbarians’ whose linguistic vapidness is filled in by vulgarised self-expression.

Keywords: child language, technological civilisation and its linguistic consequences, the culture of silence, virtual reality, visual culture, gradual extinction of oral communication, the decay of language and linguistic culture

A mozgószabályokról

Helyesírásunk egyik legproblematisabb területe a különírás és az egybeírás kérdésköre. Ennek oka, hogy a szókapcsolatok és összetételek elkülönítése gyakorta gondot okoz. A többszörös összetételek, az utótagot kapó különírt szókapcsolatok írása során felmerülő nehézségek megoldására jöttek létre a mozgószabályok (az elnevezés arra utal, hogy a szabály alkalmazása során szókapcsolatok és összetételek tagok „mozognak”: kötőjelek tűnnek el és fel, az egyébként különírandó szavak ideiglenesen „összerántódnak”; stb.).

A külön- és az egybeírásban a jelenlegi akadémiai helyesírás szerint három mozgószabály érvényesül. Közülük az első kettő (amikor a szótagszám miatt kö-

tőjellel tagolt összetételhez, illetve egy különírt szókapcsolat egészéhez utótag járul) pontosan, világosan van megfogalmazva, a példák jól illusztrálják a szabályt, az alkalmazás nem jelenthet gondot az átlagembernek. Ennek ellenére megfigyelhetjük, hogy a mozgószabályok – főként a második – még sincsenek annyira benne a köztudatban. Annál több probléma akad a harmadik mozgószabállyal, amelynek példanyaga nem teljesen egyértelmű, mivel nem minden esetben a szabályban megfogalmazott jelenséget illusztrálja. Dolgozatomban a harmadik mozgószabályt veszem tüzetesebb vizsgálat alá: a szabály történetének rövid áttekintése után megkísérek a felmerülő problémákra megoldást találni.

1. A harmadik mozgószabály története

Mivel a vizsgált szabály helyesírásunk viszonylag új eredménye, a történeti áttekintéshez elegendőnek éreztem az akadémiai helyesírási szabályzat történetét csupán a kilencedik kiadástól (1922) megvizsgálni.

Az 1922-es akadémiai helyesírási szabályzatban nem találkozunk egyik mozgószabállyal sem, bár egyes pontokban megfigyelhetők azok a jelenségek, amelyek később hozzájárulnak a mozgószabályok megalkotásához. Így például megjelenik – igaz, kezdetleges formában – az első mozgószabályhoz némileg kapcsolódó szótagszámlálási szabály, amely segít az „igen hosszú összetételek” tagolásában. Jelen tanulmány témájához szorosabban kapcsolódva előkerül ugyan a 196. pontban a két azonos utótagú összetételből keletkezett, egymással mellérendelő viszonyban álló, különböző előtagú kifejezések problémája is. De ezt mégsem tekinthetjük a harmadik mozgószabály első megfogalmazásának, mivel a szabálypont kifejezetten az előtagok és kötőszóval való kapcsolásáról szól. Ilyenkor – ahogy a szabály előírja – az első összetétel utótagját elhagyjuk, és kötőjellel jelezzük az odatartozást (pl. *vallás- és közoktatásiügy, a könyv- és levéltár*).

Az 1954-es helyesírási szabályzat még nem tartalmazza a harmadik mozgószabályt. Újdonság a kilencedik kiadáshoz képest, hogy – hosszas vitákat követően – megjelenik az a szabály, amely a tizenegyedik kiadásban már „második mozgószabályként” szerepel. Az AkH. tizedik kiadásának 219. pontja szerint „[g]yakran előfordul, hogy ha két nem összetett szóhoz egy harmadik kapcsolódik, összetétel jön létre. Ilyenkor az összetétel előtagjának önmagukban különírt részeit egybeírjuk, az utótagot pedig ehhez kötőjellel kapcsoljuk: *ipari tanuló*, de: *iparitanuló-iskola* [...]”. Bár a szabályzatban nem fordul elő a „mozgószabály” terminus, Deme László 1951-es, az akadémiai helyesírási tervezetéhez fűzött megjegyzésében kimondja, hogy következetesen érvényesített **mozgószabályról** van szó.

Az 1954-es akadémiai helyesírási szabályzatot követő években megkezdtek az akadémiai helyesírási szótár munkálatainak előkészítését. A Helyesírási Bizottság 1960. november 4-ei ülésén szükségesnek érezte, hogy a helyesírási egyesség érdekében bizonyos mellérendelő összetételek írásmódja felől határozzon, mivel erről az 1954-es AkH. nem nyújtott eligazítást. A mellérendelő összetételek közt sorolták fel azokat a szavakat, amelyek két azonos utótagú összetételből

keletkeztek úgy, hogy a két különböző előtag került egymással mellérendelő viszonyba. A javaslat így hangzott:

- Két azonos utótagú **birtokos jelzős** összetétel előtagja gyakran lép egymással úgy viszonyba, hogy a két szó együtt tulajdonságjelzője lesz a volt közös utótagnak. Pl. *kutyabarátság, macskabarátság*, de: *kutya-macska barátság*. Minthogy a tulajdonságjelzős szó szerkezetek általában különírandók, a kötőjellel összekapcsolt előtagokból álló, tulajdonságjelzőként szereplő szerkezetet és a jelzett szót külön kell írni egymástól: *munkás-paraszt szövetség*. A más idézett szabályzatbeli példákhoz hasonlóan ezekben az esetekben is: *fény-árny játék, béka-egér harc, csont-bőr ember* stb.
- Az olyan egy szóba írt **tulajdonságjelzős** összetételű szavak, amelyeknek elő- és utótagja között valamilyen jelöletlen határozós viszony is érezhető: *zárhang, réshang* (zárral, illetőleg réssel képzett hang), ha egymással úgy kerülnek kapcsolatba, hogy különböző előtagjuk mellérendelő szerkezetet alkotva lesz jelzője egy közös utótagnak, a mellérendelő szerkezetű, tulajdonságjelzői funkciójú előtagot különírjuk a közös utótagtól: *arató-cséplő gép, zár-rés hang, ajak-fog hang, mészko-dolomit vonulat, éger-köris láb, fűz-nyár ligetek; szövő-fonó ipar, adó-vevő készülék*, kivétel: *életlálharc*.

A részletesen kidolgozott javaslatokban Nagy J. Béla a grammatikai csoportosítást kifogásolta. Az első szakaszban az említett *kutya-macska barátság* kifejezésben a *kutya-macska* a *barátság* utótagnak mint tulajdonságjelzője (minőségjelzője) említették. Nagy J. Béla szerint a minőségjelző szokásos kérdésével (*milyen?*) nem kérdezhetünk rá a *barátság* tulajdonságára, hiszen annak nincs értelme, hogy *Milyen barátság?* **Kutya-macska*. Nagy egy másik módszerrel is bizonyítja, hogy nem minőségjelzős szerkezetről van szó. Tudniillik a minőségjelzőt megtehetjük állítmánynak is: *kutya-macska barátság* → **A barátság kutya-macska*. Ebben az esetben tehát – és még sok más esetben is, mint például *béka-egér harc, munkás-paraszt állam, munkás-paraszt szövetség* – az összetételi tagok között nem minőség-, hanem birtokos jelzői viszony van. Hasonló a helyzet az a *zár-rés hang* és az *ajak-fog hang* összetételekkel, mert nem mondhatjuk: **Ez a hang zár-rés, ajak-fog*. Itt is birtokviszonyról van tehát szó Nagy J. Béla érvelése szerint. Az efféle alakulatok írására – a mellérendelő viszonyt és-sel jelölő szerkezetek mintájára – Nagy a következőket javasolja: *kutya-macskabarátság, munkás-parasztállam, munkás-parasztszövetség*. Szerinte elfogadható az is, ha két kötőjellel jelöljük, hogy összetétellel van dolgunk, de – mint megjegyzi – „néhányek sokallanak az ilyen kötőjelhalmozást: *kutya-macska-barátság, munkás-paraszt-állam, munkás-paraszt-szövetség*”. (A helyes írásmód valóban ez lenne, a második kötőjelet az egyszerűsítés kedvéért nem tesszük ki, hiszen egy jelentéssűrítő összetétel utótagja elől kötelezően elmarad a kötőjel [Laczkó–Mártonfi 2004: 133]).

Az akadémiai helyesírási szabályzat tizenegyedik kiadása körüli munkálatok megkezdésekor ismét szóba került az azonos utó- és különböző előtagú összetételekből létrejött alakulatok írásmódja. Az erre vonatkozó javaslatot Fábíán Pál

1979 februárjában fogalmazta meg a Helyesírási Bizottság részére készült előterjesztésében. (Mindemellett ekkor jelenik meg először együtt a három mozgószabály.) A javaslat így szól: „Két azonos utótagú összetétel (pl. *munkásszövetség*, *parasztszövetség*) különböző előtagja gyakran lép egymással formális mellérendelő kapcsolatba (*munkás-paraszt*). Az ilyen szerkezetű minőségjelzős előtagot különírjuk az utótagtól. Például: *szövő-fonó ipar*, *fény-árny játék*, [...] stb. Továbbá: *föld-levegő rakéta*, *kutya-macska barátság*”.

A javaslat több kritikát kapott. Így például Elekfi (1979) kifogásolja a bevezető mondatot, mivel szerinte a *munkás-paraszt szövetség* nem vezethető le a *munkásszövetségből* és a *parasztszövetségből*. (Szerinte ha levezethető volna, nem is így kellene írni.) Hasonlóan tesz Kis Ádám Fábán Pálnak írott levelében (1980. aug. 30.). Szerinte a *munkás-paraszt szövetség* csak formálisan vezethető le a *munkásszövetség*, *parasztszövetség* összetételekből, a kettő nem egyenlő egymással, más fogalmi kategóriába tartoznak: *munkásszövetség* 'azonos foglalkozású emberekből (munkások) álló csoportosulás', *parasztszövetség* 'azonos társadalmi helyzetű (vagy akár foglalkozású) emberekből álló csoportosulás'. Míg a *munkás-paraszt szövetség* jelentése 'két társadalmi osztály szövetsége, összefogása, egyesülése'. Kis Ádám kiemeli, hogy a *szövetség* szó különböző jelentésekkel szerepel ezekben az összetételekben. Az első esetben jelentése 'összefogás, megegyezés', az utóbbiakban pedig 'szervezet, egyesület'.

A példákat elemezve megállapíthatjuk – ahogy Kis (1980) is tette – hogy „a hivatkozott példaanyag nem teljesen autentikus”. Kis szerint a következő példák nem tartoznak az ott szabályozott esethez: *munkás-paraszt szövetség*, *réz-arany ötvözet*, *kutya-macska barátság*, *föld-levegő rakéta*. A korábban már emlegetett *munkás-paraszt szövetség*en kívül részletesen elemzi a kiemelt példákat. A *réz-arany ötvözzel* kapcsolatos megfigyelése ugyan kissé homályos („az összetett alak [...] határozottan megjelöli az ötvözet valamennyi komponensét. A *réz-ötvözet* vagy az *aranyötvözet* nemcsak hogy egy komponenset jelöl meg, de arra sem utal, hogy az adott anyag kétkomponensű-e”), de az ezt követő példák elemzését érdemes lenne megfontolás tárgyává tenni. Tudniillik a *kutya-macska barátság* és a *föld-levegő rakéta* esetében nem lehet oly módon szétválasztani az összetételt, mint például a *munkás-paraszt szövetség*nél. Kis szerint ugyanis itt nincs lehetőség „az összetételek összetételként való értelmezésére”. Hiszen önmagában nem létezik a *kutyabarátság*, *macskabarátság*; *földrakéta*, *levegőrakéta*. Ezt a két típust Kis analógnak tartja a két nép (nyelv) nevének összekapcsolásával keletkezett szerkezetekkel (*magyar-szovjet barátság*) – ezekben azonban már nagykötojelet teszünk a népnevek közé. A szerző később meg is jegyzi, hogy elgondolkodtató, nem lenne-e helyes nagykötojelet alkalmazni ilyen esetekben, mert – mint mondja – „[...] a *föld-levegő rakéta* [sic!] esetében az első két elem sorrendje szignifikáns, és a jelentés megőrzésével nem cserélhető fel”. Ugyanezt a példát elemzi Grétsy Zsombor (2003: 17), aki – hasonlóan az említett szerzőkhöz – tagadja a kifejezés levezethetőségét a *földrakéta*, *levegőrakéta* összetételekből. Hiszen – mint írja – nem földrakéták és levegőrakéták együtteséről beszélünk, hanem olyanokról, amelyek a földről indulva a levegőben érnek célba.

A javaslatot ért kritikák ellenére az AkH. tizenegyedik kiadásában változatlan megfogalmazással és példákkal jelenik meg a harmadik mozgószabály. A 139. c) pont szerint „[k]ét azonos utótagú összetétel (pl. *munkásszövetség*, *parasztszövetség*) különböző előtagja gyakran lép egymással mellérendelő kapcsolatba (*munkás-paraszt*). Az ilyen szerkezetű minőségjelzős előtagot különírjuk az utótagtól: *munkás-paraszt szövetség*. Hasonlóképpen: *szövőipar*, *fonóipar*, de: *szövő-fonó ipar*; *ajakhang*, *foghang*, de: *ajak-fog hang*; *fényjáték*, *árnyjáték*, de: *fény-árny játék*; *rézötvözet*, *aranyötvözet*, de: *réz-arany ötvözet*; továbbá: *kutya-macska barátság*, *föld-levegő rakéta* stb.” (Tíz évvel később, a példaanyagában átdolgozott lenyomatban a *munkás-paraszt szövetség* helyett a *nyomás-térfogat diagram* lesz az illusztráló példa.)

2. Mi a probléma az AkH. tizenegyedik kiadásának 139. c) pontjával?

Mi az, ami szembetűnő különbség a megjelent, kész szabálypont és a harmadik mozgószabály huszonnégy évvel korábbi, kezdetleges megfogalmazása (1960) között? Elsőre feltűnik, hogy a nyomtatásban megjelent végleges szabály jóval rövidebb, mint a javaslat: ami a javaslatban két bekezdésben, két alcsoportra bontva (a birtokos és a minőségjelzős összetételek esetei) szerepel – az akadémiai helyesírási szabályzatban mindössze három (!) mondatban megfogalmazva, a mozgószabályokkal foglalkozó pont alpontjaként jelenik meg. A szabályjavaslat ellen felmerülhetett (és bizonyára fel is merült) a vád, hogy túl részletes, túl bonyolult, mélyen belemegy a grammatikai elemzésbe (bár azt sem feltétlenül megfelelő pontossággal teszi, lásd Nagy J. Béla [1960] korábban idézett megjegyzését). A helyesírási szabályokat megfelelően alkalmazni akaró köznapi ember számára szükségtelen az ilyen részletes grammatikai elemzés, bár tény, hogy az ilyen típusú összetételek írásához – a különírás-egybeírás területéről lévén szó – szükség van némi nyelvtani tudásra. A harmadik mozgószabály esetében azonban úgy tűnik, az egyszerűsítés a világosság, az egyértelműség rovására ment. A zavart csak fokozza a többféle eset (a birtokos és a minőségjelzős összetételek, illetve bonyolultabb alakulatok) példaanyagának egybemosása. Ugyanott szerepel a birtokos jelzős összetételekből keletkezett *fény-árny játék* és a minőségjelzős összetételekből keletkezett *szövő-fonó ipar*, mint ahol a komplexebb, nehezebben elemezhető *kutya-macska barátság* és *föld-levegő rakéta* példák, amelyeknél a kötőjellel kapcsolt előtagok között valamiféle (konkrét vagy elvontabb) tól-ig viszony figyelhető meg. Az egyetlen dolog, amely a példák szintaktikai és szemantikai szerkezetének különbözőségére utal (bár igen halványan és csak jelzésszerűen), a *továbbá* szó a *szövő-fonó ipar* és a *kutya-macska barátság* típusú alakulatok között. Ez azonban nem elég ahhoz, hogy bátran ki merjük jelenteni: érthető, világos, példaanyagában egységes szabályról van szó.

Összefoglalva annyit mondhatunk, hogy – Kis Ádám (1980) szavait kölcsönözve – a különböző példákat tekintve „a konklúzió rájuk nézve is helyes, de a premissza viszont [...] más”. Hiszen a *kutya-macska barátság* és a *zár-rés hang* összetételek írásmódja megegyezik, az azonos helyesírás azonban teljesen más szintaktikai és szemantikai szerkezetet takar.

3. A kötőjel-nagykötőjel probléma

Napjainkban egyre inkább terjedőben van a nagykötőjel használata a harmadik mozgószabállyal írandó alakulatokban. A nagykötőjel-használat többször előkerült már a harmadik mozgószabállyal kapcsolatos irodalomban (Roboz 1976, Kis 1980, Grétsy 2003, Ludányi 2008). Az említett – szaknyelvi helyesírással foglalkozó – szerzők azt az érvet hozzák fel a nagykötőjel alkalmazása mellett, hogy a nem megfelelő kötőjelhasználat bizonyos esetekben értelemzavaró lehet, márpedig a szaknyelvekben különösen fontos a pontos, világos írásgyakorlat. Nézzünk néhány példát a nagykötőjel használatára vonatkozó javaslatok közül.

Kis Ádám (1985) az informatikai szaknyelv helyesírásáról írott tervezetében a következőket javasolja: „A számítástechnikai szakszövegekben elsősorban az átalakítással, ill. az átvitelrel kapcsolatos szerkezetekben a forrás és a cél megjelölések közé nagykötőjelet kell írni: *analóg–digitális átalakító, gép–gép átvitel*. Hasonlóképpen írjuk azokat a szerkezeteket, ahol bármely mozgó folyamat haladási iránya van a kezdő és a végponttal megjelölve: *felülről–lefelé módszer*.” [Megjegyzendő, hogy ez utóbbi esetben nem kell kötőjelet írni.] Roboz Péter a műszaki nyelvi kötőjelhasználatáról írott tanulmányában pontokba szedve, bőséges példákkal illusztrálva sorolja fel a nagykötőjel alkalmazásának javasolt eseteit:

- 1) Összetett szerkezetek, például: *fém–oxid–félvezető szerkezet, p–i–n dióda, kerámia–fém kötés*.
- 2) Összefüggések, például: *áram–feszültség jelleggörbe, feszültség–deformáció görbe, tér–idő összefüggés*.
- 3) Összetett anyagok, például: ötvözetek nevei: *Fe–Ni–No, arany–réz, átmenetifém–titán ötvözet*; keverékek nevei: *benzin–levegő keverék*.
- 4) Átmenetek kétféle állapot között, például: *képlékeny–rideg, amorf–kristályos, termikus–elektromos energiaátalakítás*.
- 5) Kölcsönhatások, például: *vékonyréteg–alapfelület kölcsönhatás, atomreaktor–hőcserélő kölcsönhatás, alfa-részecske–gamma-részecske atomreakció*.
- 6) Két felfedező, kutató nevével leírható fogalmak (az egyedüli eset, amely szerepel az AkH.-ban).
- 7) Egyéb kapcsolatok, párok, például: *gép–ember párbeszéd, számítógép–terminál kapcsolat, anód–katód távolság*.

Grétsy Zsombor (2003: 17) is nagykötőjelet javasol olyan esetekben, amikor „az utótag nem két szó mozgószabályozható utótagja, hanem egy magában is összetett, de tartalmilag egységes kifejezés, egy nagykötőjellel jelzett kapcsolat mint lényegi fogalom utótagja”. Példái: *hidrogén–hélium átalakulás, előember–ember fejlődés* (az általa javasolt írásmóddal: *hidrogén–hélium-átalakulás, előember–ember-fejlődés*).

Ha alaposan végignézzük az említett példákat, megállapíthatjuk, hogy a nagykötőjel-használat szükségességét akkor javasolják a szerzők, ha az előtagok között valamiféle től–ig viszony, kapcsolat figyelhető meg (akár konkrét, mint pl. az *anód–*

katód távolságnál, akár elvontabb, mint a *gép-ember kapcsolat* esetében). Valamint nagyköjtőjel érzékelteti a két előtag együvé tartozását, ha azok együtt alkotnak egységes egészet (*réz-arany ötvözet*, *benzin-levegő keverék*). Az ilyen típusú alakulatokra jellemző, hogy csak nagyon formálisan vezethetők le az eredeti (?) két összetételből, és az így kapott összetételek jelentése gyakran egészen más, mint a kötőjeles formáké. Példák: *elektronpár*, *lyukpár* mást jelent, mint az *elektron-lyuk pár*, hasonlóan nem ugyanaz a jelentés a következőknél: *benzin-levegő keverék* < *benzinkeverék*, *levegőkeverék*; *lézer-tükör rendszer* < *lézerrendszer*, *tükörrendszer*. Előfordul, hogy nincs értelme az efféle szétválasztásnak, mint például a *föld-levegő rakéta* esetében, hiszen önmagában nem létezik *földrakéta* és *levegő-rakéta*. De számtalanszor megesik, hogy a szétválasztás eredményeként létező, értelmes fogalmakat kapunk. Most érkeztünk el ahhoz a problémához, amely megmagyarázza a napjainkban egyre inkább terjedő nagyköjtőjel-használatot: a nagyköjtőjel nem csupán a tól-ig viszony érzékeltetésére szolgál, hanem bizonyos esetekben jelentésmegkülönböztető szerepe lehet.

A jelenség illusztrálására következzen néhány olyan példa, ahol mást jelent a kötőjellel és a nagyköjtőjellel írt forma. Grétsy (2003: 18) szemléletes példája az *előember-ember fejlődés*, amely két, egymástól független folyamatot jelent: az előember és az ember fejlődését állítja párhuzamba, míg az *előember–ember fejlődés* az előember emberré fejlődését jelenti. Hasonlóan a *hidrogén-hélium átalakulás* a két kémiai elem átalakulását jelenti (két egymástól független folyamatot), míg a *hidrogén–hélium átalakulás* a Nap energiatermelő folyamatára utal, amelynek során a hidrogén héliummá alakul.

Olyan eset is előfordul, amikor a problémát az okozza, hogy nem lehet tudni, több dolog kapcsolatáról vagy csupán egy fogalomról van-e szó. Hiszen előfordulhat, hogy egy önálló dolgot jelentő kifejezés már önmagában tartalmaz kötőjelet különböző okokból (például a szótagszámlálási szabály miatt, vagy mert valamilyen vegyületről van szó). Következzen néhány igen szemléletes példa a műszaki, informatikai szaknyelv területéről, Roboz (1976) gyűjtéséből.

A *vékonyréteg-alapfelület* egy fogalmat jelöl, amelyet a három összetételi tag, illetve a 7-nél nagyobb szótagszám miatt kötőjellel tagolunk. Jelentheti azonban a két anyag kölcsönhatását is (*vékonyréteg–alapfelület kölcsönhatás*), ekkor a nagyköjtőjellel fontos jelentésmegkülönböztető szerepe lehet. Hasonló a helyzet az *atomreaktor-hőcserélővel*, amely létező fogalom, és a szótagszámlálás miatt kötőjellel írandó, a két dolog azonban kölcsönhatásba is léphet egymással, így szükség lehet a nagyköjtőjel használatára. Az *ólom-szulfát* létező vegyület, és mint ilyet kötőjellel írjuk, de a két anyag természetesen kölcsönhatásba is léphet egymással. És végül egy példa a mikroelektronika területéről: a MOS-ok (metal–oxide–semiconductor, vagyis fém–oxid–félvezető) általánosan elterjedt írásmódja (*fém-oxid félvezető*) azt az érzetet kelti a laikus szemében, mintha egy olyan félvezetőről lenne szó, amely valamilyen fém oxidjából (pl. *cink-oxid*, *ólom-oxid*) készült. (Ilyen félvezetők valóban léteznek.) Holott a MOS felépítése a következő: valamilyen félvezetőrét + valamilyen oxidréteg + valamilyen fémrét egymáson. A jelentést világosan kifejező írásmód tehát ez lenne: *fém-oxid–félvezető (szerkezet)*. Ezek közé sorolható a *számítógép-terminál* is, amely létező fogalom, és grammatikailag egy

birtokos jelzői alárendelő összetétel, kötőjellel tagolva a szótagszámlálási szabály miatt. Utótaggal ellátva – például *kapcsolat* – nem egyértelmű, hogy tulajdonképpen miről is van szó. Hiszen jelentheti a számítógép-terminálnak például működő internetkapcsolatát, de az is lehet, hogy egy hálózatba kötött két eszköz, a számítógép és a terminál kapcsolatát mutatja. Roboz a nagykötojelet látja egyedüli megoldásnak (*számítógép-terminál kapcsolat* jelenti az eszközök egymással való viszonyát), de alaposabb elemzés után rájövünk, hogy itt tulajdonképpen nem szükséges a nagykötojel. Hiszen ha egy fogalomról van szó, akkor az utótag kapcsolásakor végrehajtjuk az első mozgószabályt (*számítógépterminál-kapcsolat*), míg ha a harmadik mozgószabályszerű *számítógép-terminál kapcsolat* írásmódnál maradunk, egyértelmű, hogy két eszkozról van szó. (Roboz sok példát hoz a nagykötojel esetleges jelentésmegkülönböztető szerepére, de ezek közül jó néhány hibás elgondoláson alapul. Például: *gép-ember* [fogalom], *gép-ember* [kapcsolat]; *atom-felület* [fogalom] *atom-felület* [kapcsolat]. Itt azonban fölösleges a kétféle kötőjel, hiszen amikor fogalomról beszélünk, a kötőjelhasználatot semmi sem indokolja, az összetéti tagokat egybe kell írni: *gépmember*, *atomfelület*.)

Megesik, hogy a nagykötojel használata nem feltétlenül a jelentésmegkülönböztetés miatt, hanem akár esztétikai, olvasást segítő okokból válhat szükségessé. Az *alfa-részecske-gamma-részecske atomreakció* tagoltabb, könnyebben olvasható, mint az *alfa-részecske-gamma-részecske atomreakció*.

Megállapíthatjuk tehát, hogy ha két, azonos utótagú, egymással mellérendelő, **valamettől valameddig** viszonyban álló előtagú összetétel nem vagy csak formálisan választható szét az eredeti két összetételre, és/vagy ha a kötőjellel, harmadik mozgószabállyal írt alakulat jelentése nem egyértelmű, a nagykötojel használata logikus. Mint Hexendorf (1975) mondja: „...ha néha ahhoz a megoldáshoz folyamodunk, hogy [...] laza mellérendeléssel utalunk egymással bonyolult kölcsönhatásban levő fogalmakban az olvasóktól feltehetően már ismert összefüggéseire, akkor is talán célszerűbb a kapcsolat alkalmi jellegének megfelelően nagykötojellel élnünk. (Jelenleg az igényes helyesírási kiadványokban is ingadozások vannak a kötőjel és a nagykötojel választása között)”. A kérdés máig is nyitott. Mivel – kiváltképp a szaknyelvekben – fontos az egyértelmű, világos jelentés, a nagykötojel megoldást jelenthet, de ez az írásjel használatának kibővítését is jelentené, hiszen így a köznyelvben is nagykötojelet kellene tennünk a hasonló alakulatokban. Kérdés, hogy egy ilyen új szabály mennyire kerülne be a köztudatba, mennyire fogadná el a köznyelvi írásgyakorlat.

4. Bonyolultabb harmadik mozgószabályos alakulatok helyesírásáról

Kutatásaim során több olyan példával találkoztam, amely a harmadik mozgószabály speciális esetének tekinthető. Mivel erre nem ad támpontot a jelenlegi akadémiai helyesírási szabályzat, jelen tanulmányban megkísérek megoldást találni a problémás esetekre.

Ezek közül az egyik az az eset, amikor egy harmadik mozgószabállyal írandó alakulat utó- vagy ritkábban előtagot kap. Példa az orvosi nyelv köréből: *gyomor-*

bél csatorna + fekély. Ennek helyesírásáról nem ad eligazítást az AkH., bár a szótári részben szerepel egy analóg példa: *arató-cséplő gép + vezető > aratócséplőgépvezető*. Vagyis a harmadik mozgószabályos szerkezeten újabb mozgószabályokat hajtunk végre: az eredetileg kötőjellel vagy különírt szerkezet egybeíródik, és hozzá kötőjellel kapcsolódik az új utótag. Eszerint *gyomorbélcsatorna-fekély*nek írhatnánk az említett példát, bár hátránya, hogy elvesz a *gyomor-bél* szavak mellérendelő viszonya. Éppen ezért – bár szintén kifogásolható – jobb megoldásnak tűnik a mindent külön szóba írás (vö. Ludányi 2007: 32–3).

Ritkábban ugyan, de előfordul, hogy a harmadik mozgószabállyal írandó összetétel előtagot kap. Az informatikai szaknyelvben találkoztam az alábbi kifejezéssel (eredeti írásmóddal): *winchester író-olvasó fej*. Analóg példa híján az előbbi gondolatmenetet követve a következőt kapnánk (és persze a *vincseszter* fonetikus átírása után): *vincseszter-íróolvasófej*. (Nem teljesen ugyanaz, de hasonló szótári példa: *számítan-házifeladat*.) Véleményem szerint a mozgószabályok együttes alkalmazása, tulajdonképpen túlzásba vitele megnehezíti a megértést, tagolási problémákat okozhat, hiszen nem érzékeljük többé az eredeti harmadik mozgószabályos forma két előtagja közti mellérendelő viszonyt. Éppen ezért mégis helyesírásunk elveivel némileg ellenkező, de könnyebben olvasható, a minden új összetételi tagot külön szóba író formát javaslom: *vincseszter író-olvasó fej*. (Ha már mindenképpen le akarjuk írni, bár ilyen esetekben célszerűbb jelöltté tenni a viszonyt: a *vincseszter író-olvasó feje*.)

A másik probléma, amelyhez nem nyújt eligazítást a szabályzat, az az eset, amikor két, második mozgószabállyal írandó alakulat előtagja lép egymással mellérendelő viszonyba. Példa: *termikus energia, elektromos energia + átalakítás > termikusenergia-átalakítás, elektromosenergia-átalakítás > termikus–elektromos energiaátalakítás* (adatolt írásmód Roboz Péter tanulmányából). Az itt közölt írásmód azonban azt az érzetet kelti, mintha a *termikus*, illetve *elektromos* jelzők az *átalakításra* vonatkoznának, holott azok az *energia* minőségjelzői. Talán szerencsésebb lenne, ha mindkét előtagban meghagynánk az *energia* szót, és így előbb a második mozgószabályt végrehajtva (amely összerántja az eredetileg külön szóba írt jelzőt, illetve jelzett szót) kapjuk a *termikusenergia-elektromosenergia átalakítás* végeredményt. A folyamat lépései tehát a következők:

- Kiindulási alak: *termikus energia + átalakítás, elektromos energia + átalakítás*.
- Alkalmazzuk a második mozgószabályt: *termikusenergia-átalakítás + elektromosenergia-átalakítás*.
- A két második mozgószabályos alakulaton végrehajtjuk a harmadik mozgószabályt: *termikusenergia-elektromosenergia átalakítás*.

Mindezek ellenére ez az írásmód távolról sem jelent tökéletes megoldást, mivel azt az érzetet kelti az olvasóban, mintha a *termikus* (illetve *elektromos*) *energia* összetétel lenne, holott csak egyszerű minőségjelzős szerkezetekről van szó. Az egyre inkább terjedő, minden szót okkal, ok nélkül egybeírni akaró tendenciát

erősítené egy esetleges ilyen írásmód. (Hasonló példa az informatikai szaknyelv területéről: *háttértároló-operatív memória átvitel*. Vagy inkább *háttértároló-operatívmemória átvitel*?)

5. Összefoglalás

Az elmondottakból láthatjuk, hogy helyesírási szabályzatunk kevésbé kidolgozott részéről van szó. Ahhoz, hogy a harmadik mozgószabály körüli zűrzavart eloszlassuk, az alábbi tennivalókra lenne szükség:

- az egyes példák részletes szintaktikai-szemantikai elemzése, majd ezek alapján a szabály részletesebb megfogalmazása (amelyhez jó kiindulási alapot nyújthat az 1960-as javaslat);
- autentikus példaanyag;
- a kötőjel-nagykötőjel probléma tisztázása;
- a bonyolultabb írásmódú esetekre – ahol esetleg több mozgószabályt kell egyszerre alkalmazni – megfelelő javaslat nyújtása.

SZAKIRODALOM

- Az Akadémia Helyesírási Bizottságának ülésjegyzőkönyve*. 1960. november 4. Kézirat.
- A magyar helyesírás szabályai*. 9. kiadás. Hornyánszky V. Könyvnyomdája, Budapest, 1922.
- A magyar helyesírás szabályai*. 10. kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1954.
- A magyar helyesírás szabályai*. 11. kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.
- A magyar helyesírás szabályai*. 11. kiadás, 11. példaanyagában átdolgozott lenyomat. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994.
- Deme László 1951. *Hozzászólás a Helyesírási Bizottság üléséhez*. Kézirat.
- Elekfi László 1979. *Megjegyzések Fábíán Pál 1979. februári előterjesztéséhez*. Kézirat.
- Grétsy Zsombor 2003. Stílus és helyesírás nyelvünkben, illetve az orvosi szaknyelvben II. *Magyar Orvosi Nyelv* I: 16–9.
- Hexendorf Edit 1975. *Az írásjelek alkalmazásának időszerű helyesírási kérdései*. Kézirat.
- Kis Ádám 1980. *Levél Fábíán Pálhoz*. Kézirat.
- Kis Ádám 1985. *Az informatikai szaknyelvi helyesírás tervezete*. Kézirat.
- Laczkó Krisztina – Mártonfi Attila 2004. *Helyesírás*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Ludányi Zsófia 2007. A külön- és egybeírás kérdései a magyar orvosi nyelvben. *Magyar Orvosi Nyelv* 1: 27–33.
- Ludányi Zsófia 2008. Kötőjel vagy nagykötőjel? *Magyar Orvosi Nyelv* 2: 64–67.
- Nagy J. Béla 1960. *Hozzászólás az 1960. február 1-i javaslatokhoz*. Kézirat.
- Roboz Péter 1976. *A kötőjelek használatáról a tudományos és műszaki szakirodalomban*. Kézirat.

Ludányi Zsófia
doktorandusz
ELTE BTK Magyar nyelvészeti
doktori iskola

SUMMARY

*Ludányi, Zsófia***Variable rules for the spelling of compounds**

One of the most problematic aspects of Hungarian orthography is the issue of spelling compounds as one or two words. Part of the reason for that – in addition to the general difficulties of telling compounds and phrases apart – is the relative sketchiness and/or ambiguity of the relevant rules. This problem is especially conspicuous in the field of what are traditionally called ‘variable rules’, especially the third such rule of the current Rules of Hungarian Orthography.

This paper examines that particular rule. After a brief survey of its history, the problems that arise (ambiguous wording, hyphenation) are discussed. In the third section, long multiple compounds are dealt with, for the correct spelling of which several variable rules may have to be used in conjunction. Some suggestions are made with respect to the regulation of the spelling of such compounds.

Keywords: spelling, compounds spelt as one vs. two words, variable rules

Csoóri Sándor címerversének (*Idegszálaival a szél*) alakzattana

Csoóri Sándor 80. születésnapjára

A szöveget szabályos és mennyiségileg értékelhető alakzatok (átalakító eljárások) építik föl. Ezekre az eljárásokra már az ókori retorika is felfigyelt, sőt rendszerezte is őket, beható tanulmányozásuk a 20. században folytatódott, például a francia neoretorikai iskola nyomán. A legújabb magyar alakzatgyűjtemény (Szathmári 2008) mintegy kétszázat sorol fel, nyilván korántsem az összes alakzatot. Eddig megoldhatatlan feladatnak bizonyult az alakzatok csoportosítása. Az ókortól, Platóntól, de következetesen Quintilianustól kifejtve találkozunk négy változáskategória, „quadripartita ratio” megjelenésével. A 20. században ismét felbukkan ez a négy kategória, és a magyar alakzatkutatások is folyamatosan emlegetik. (A bonyolult kérdéshez lásd: Gáspári 2003, Szathmári 2006, a magam elemző módszerében a két említett szerző által is elfogadott négyes felosztást alkalmazom: hozzátoldás – adjekció, elhagyás – detrakció, sorrendcsere – transzmutáció, helyettesítés – immutáció.)

Az alakzatok nem csupán szövegszépítő, -cicomázó eljárások, hanem – ahogy első mondatom is sugallja – minden szövegre jellemző, antropológiai és nyilván kulturálisan is befolyásolt eljárások. Nyilvánvaló azonban, hogy a különféle típusú szövegekben az alakzatok jellege és aránya más, de erről pontos leírásaink vagy becsléseink nincsenek. Azt is csak sejtjük, hogy a művészi szövegekre bizonyos alakzattípusok jellemzőbbek lehetnek („alakzattelítettség”), és talán éppen ez a „bőség” teszi „szebbé”, esetleg nehezebben érthetőbbé, misztikusabbá ezeket a szövegeket, egyúttal azonban edzi is az elmét, fokozza a szövegértést. Jó okunk van feltételezni azt, hogy a művészi szövegek olvasása, fejtegetése, értelmezése alapvető, meghatározó személyiségjellemzőket fejleszt. Ehhez a folyamathoz hozzájárulhat az alakzatokkal való szorosabb megismerkedés például egy-egy műalkotás kapcsán.

Az alakzatok szövegépítő voltára már több tanulmányban felhívtam a figyelmet. Szövegantropológiámban fölvettem a gondolkodási formák és az alakzatok szoros kapcsolatát, „antropológiai” jelentőségét. A későbbiekben a nyelvi humor alapvető alakzatait mutattam ki, majd pedig a gondolatalakzatok szövegtípusokat alakító szerepére mutattam rá. Legutóbb a 2008-ban elkészült magyar *Alakzatlexikon* alapján rendszereztem az alakzatokat négy alapvető átalakítási művelet szerint, felhívva a figyelmet arra, hogy ezeken túl vannak komplex, több helyre besorolható alakzatok is (Balázs 2007, 2008a, b, 2009).

Az alakzatok ilyen fokú szétbontása és rendszerezése valójában „természetellenes” művelet, és ez a didaktika vagy a dedukció csak arra jó, hogy rávilágítsunk építőelem voltukra. Az alakzatok csodája hatásukban rejlik, vagyis abban, hogy

„élvezetes struktúrákat” hoznak létre (Fónagy 1990: 36), amelyek önálló életre kelnek, és úgy is hatnak, hogy nem is tudunk róluk. Sőt az alakzatok képesek arra is, hogy irracionális világokat jelenítsenek meg. A most következő elemzésben Csoóri Sándor egyik meghatározó versét, ars poétikáját („címerversét”) a többek által elemzett, sokféle honlapon szereplő *Idegszálaival a szél* című verset boncolgatom az alakzatok szemszögéből. Bizonyításra váró feltételezésem, hogy a jelentős versek sok, egymásba fonódó alakzatot tartalmaznak, és valamennyi nyelvi átalakító műveletre van példa bennük, s ezekből (is) adódik egy vers élvezetes struktúrája, valamint többretegűsége.

Idegszálaival a szél

Itt kékül meg a kezed
s cintányér-arcod itt csattan a földhöz.

Nincs másik idő, mely befogadna,
másik ország, mely nevet adna:
ideköt
idegszálaival a szél,
pamutszálaival a köd
s a végső türelem is ideötvöz.

Elsüllyedt szekértengelyek
forgatják ezt a földet
tavaszba,
nyárba.
A szőlőkarókkal kiveret hegy:
Szent István ittmaradt koronája.

Hallgasd,
a tolongó űri zaj:
csikónyerítés, patadobaj.
S a cseréptányérok repedése, mint a csontoké.
Ezer esztendő törik szét velük:
Hunyadi László nyakszirtje, válla – –
Futhatsz a szeplőtelen Notre Dame elé,
vonagló sátán-torkaiból is az ömlik, az a szennylé
földed nyomorúsága.

Mint húsban vándorló szilánkot,
hordod magadban romjait;
s ha már sebesülésed ideköt,
ideköt gyógyulásod is.
Feküdj bele a sárba,

borona-rücskös tüske-ágyba,
ne vess vagy vicsorogj – –
Ölelni másutt is ölelhetsz,
de ölni csak itt maradt jogod.

Csoóri Sándornak 1966-ban született, a hazaszeretet tematikájába sorolható verséről másfélszáz honlapról gyűjthetünk adatot. Ez azt jelenti, hogy a vers csaknem fél évszázad óta és után is él, foglalkoznak vele irodalomtörténészek, diákok, és mottóul (konkrét közéleti üzenetül) is kitűzik egyes honlapokra. A versről több alapos irodalomtörténeti elemzés született (pl. Vasy Géza 1983, Görömbei András 2003), de alig akad Csoóri-kutató, aki legalább meg ne említene. Tarján Tamás (é. n.) egyenesen ezt írja: „Csoórinak feltűnően kevés a nagy verse, a címerversé. Leginkább az Idegszálaival a szél, a Zúzmara-koszorút a sírra, a klasszicizálódó remek Berzsenyi elégiája, egy-két portrévers, egy-két szülő-vers érdemli e rangot. Inkább a mentalitás dicséri, mint a gondolat; inkább a hang, mint a nyelv.” Ez az észrevétel különösen indokoltá teszi a nyelvészi-nyelvészeti fejtegetést, amelyet most a stilisztika és a retorika eszköztára mellett a szövegten, az antropológiai nyelvészet és részben a szemiotika eszközeivel egészítünk ki.

Mielőtt belevágnék a vers alakzattani elemzésébe, olyan, nem alakzattani jelenségeket sorolok föl ismétlésképpen, amelyekre Vasy Géza (1983: 255–63) hívja fel a figyelmet: többretegű (komplex képeket tartalmazó, többszörös síkváltásokat felvonultató) vers; olyan hazafias vers, amelyben nem is szerepel maga a *haza* szó; kulcsszavai a következők: *itt, föld, ideköt*; a vers negyvenegy főneve közül tizenhét közelebbi-távolabbi kapcsolatban van a földműves munkával: *sár, borona, tüske, ágy, csikónyerítés, patadobaj, szekértengely, szőlőkaró, hegy, föld* (háromszor), *tavas, nyár, esztendő, szél köd*; további kilenc főnév az egyik legalapvetőbb szókincsreteg, a testrésznevek körébe sorolható: *kéz, arc, idegszál, csont, szilánk, nyakszirt, váll, torok, hús*; hét főnév sorolható a versbeli hazafogalom körébe: *név, idő, ország, korona, jog, Szent István, Hunyadi László*; itt külön megjegyzendő, hogy Csoóri verseire nem jellemző a tulajdonnevek szerepeltetése, itt rögtön két történelmi név is van, valamint a *Notre Dame* is megjelenik; további hat főnév a paraszti életformaváltás elvont megfogalmazását mutatja: *zaj, repedés, sebesülés, gyógyulás, türelem, nyomorúság*.

Vasy Géza egyébként a vers hangtani mélyrétegeit is feltárja, különösen négy fonetikai szempontot emel ki: a zöngétlen zárhangok (*t*), a nazálisok, a magánhangzók, valamint a hosszú és a rövid szótagok előfodulásának gyakoriságát. Ezekre a mostani elemzésben nem térek ki. A vers narrációja szempontjából önmegszólító (egyes szám 2. személy), de Görömbei András (2003: 123) szerint ezt is összetettebben kell értelmezni: „egyszerre önmegszólító és megszólító vers. A költő önmagához beszél, önmaga számára teszi kikezddhetetlenné a hazához való kötődését, de éppígy szól másokhoz, mindenkihez”.

A latin retorikusok nyomán Roland Barthes a retorikai (szövegépítő) alakzatokat két alapvető műveletben látja: a hozzáadásban és a kihagyásban, valamint ezekből levezet két további (járulékos) műveletet: a helyettesítést és a felcserélést. Ennek az alakzatrendszernek a nyomán született meg a magyar *Alakzatlexikon*

felépítése is. A vers alakzattani elemzésében ezt a négyes felosztást követem (Szathmári 2008).

Az ismétléses (adjekciós) alakzatok alapvetőnek tűnnek mind a mindennapi, mind a művészi nyelvhasználatban, az ismétlésben nyelvteremtő erő, sőt talán a kulturális-nyelvi evolúció egyik forrása rejlik. Ez a vers is teli van addíciós (halmozásos) alakzatokkal. Repetíció (szó szerinti ismétlés): *itt – itt, másik (idő) – másik (ország), ideköt – ideköt*. Figura etimologica (tőismétlés): *ölelni – ölelhetsz* (egyúttal sajátos magyar tekintethatározós szerkezet is). Halmozásos/fokozásos alakzat (mellérendelő szerkezetek ismétlődésformája): *tavasza – nyárba, sárba – ágyba*. Enumeráció (felsorolás): *csikónyerítés, patadobaj – nyakszirtje, válla*. Paralelizmus (párhuzamosság, ugyanazon vagy hasonló szintaktikai szerkezet): *itt kívül... – itt csattan..., másik idő, mely... – másik ország, mely, idegszálaival a szél – pamutszálaival a köd, ideköt – ideötvöz*. Az ismétléses-halmozásos jelleg a költőszók szintjén is megfigyelhető (igaz, csak a vers egészében, nem szorosan egymást követően), a jelenség neve polyszindeton (kötőszóhalmozás): *s* (kapcsolatos kötőszó négyszer). Említendő még az alliteráció: *kéül... kezed*, belső alliteráció: *idegszálaival a szél*, illetve: *szálaival a szél – szálaival a köd*. A vers egésze szempontjából alapvető jelentőségű alakzat a paronomázia (részleges ismétlés). Hangsúlyos helyen, az utolsó két sorban fordul elő:

Ölelni másutt is ölelhetsz,
de ölni csak itt maradt jogod.

A paronomázia itt az *ölelni – ölni*, amely nemcsak részleges ismétlés, formai rokonság, hanem egyszersmind tartalmi ellentét, ahogy Vasy Géza (1983: 267) kifejti: „A verslezárás végső feszültségét a különböző lehetőségek adják. Növeli ezt az ölelni-ölni már József Attila által észrevett esztétikai izgalma: a két szó formai rokonsága és tartalmi ellentéte...” Ez az utolsó két sor, a vers végkicsengése felfogható szentenciának (bölcsmondásnak), esetleg akumennek (elmésség) is, amelyek ugyancsak az adjekciós alakzatok közé sorolhatók.

A csökkentétes (detrakciós) alakzatokra a versben két helyen is írásjelek figyelmeztetnek. Ezek hangsúlyos (mert jelölt) hiányok (ellipszisek):

Ezer esztendő török szét velük:
Hunyadi László nyakszirtje, válla – –
[...]
Feküdj bele a sárba,
borona-rücskös tüske-ágyba,
ne vess vagy vicsorogj – –

A hiányok kifejtése, kiegészítése az olvasó dolga. Az első esetben a történelmi események, tapasztalatok felsorolását csonkolja a költő, a második esetben ugyancsak a történelmileg determinált magatartásformákat. Szükségtelen ezek kimondása, hiszen mindenki tetszés szerint tudná sorolni... Mindkét esetben felsorolás előzi

meg a hiányt, tehát egyértelmű, hogy további (a költő szerint szükségtelen) felsorolásnak kellene következnie.

A préteríció elhallgatási szándékot jelent, a műben ekként értékelhetjük a már említett *haza* szónak az elmaradását, vagyis a vers úgy szól a hazáról, Magyarországról, hogy azt nem említi meg.

A detrakció jelenségének körébe sorolják az allúziót (a célzást vagy a rájátszást). A vers valamennyi elemzője megjegyzi, hogy a vers „rájátszás”, vagyis más versekkel van intertextuális kapcsolatban. Vasy Géza (1983: 257) szerint „nem is ez volt a cél, hanem éppen a hagyományokhoz kötődés, a rájátszás Vörösmarty *Szózat*-ára, Kölcsey versére, a *Zrínyi dalá*-ra”. Avagy Görömbei Andrásnál (2003: 119): „Csoóri *Szózata* és *Nem menekülhetsz*je – személyisége időbeli és nemzeti meghatározottságának tudatosítása és vállalása.” Sőt az allúzió „groteszk rájátszássá” válik: „megfordítja az »itt élned, halnod kell« sorrendet, s a meghalás groteszk képével indítja a verset”. A megfordítás (már előre jelzem) transzmutációs (helycserés) alakzat, amely ez esetben nem egy adott szövegen belül, hanem szövegek között jelentkezik:

Itt élned, halnod kell
(Vörösmarty)

Itt kékül meg a kezed
s cintányér-arcod itt csattan a földhöz.”
(Csoóri)

A harmadik fő átalakító eljárás az immutáció (helyettesítés). Rendszerint itt tárgyalják az antitézist (vagyis az ellentétet, bár mások az adjekciós alakzathoz sorolják). A versben fontos szerkesztési eljárás, és több szinten is megjelenik az ellentételezés. Grammatikailag kifejtve – a *de* kötőszóval – az utolsó sorban:

Ölelni másutt is ölelhetsz,
de ölni csak itt maradt jogod.

További ellentétek: (a verskezdő) halál – élet, itt – máshol (nem itt), valamint a le nem írt van – és leírt nincs, a jelen – múlt (múlt – jelen, jelen – jövő), a futhatsz – ki nem mondván: de hiába, sebesülés – gyógyulás, ne vess – vicsorogj, ölelni – ölni. Az ellentétek nagy száma jelzi, hogy ez az alakzat a vers fő szövegépítő eljárása.

Szabó Zoltán (1988: 215) több műelemzésében hívja fel a figyelmet az ellentét (és a fokozódás) közös szövegszervező szerepére. Például József Attila *Nyár* című versének kapcsán: „A vers szövegszervező elve az ellentét fokozódással... Úgy is mondhatnánk, hogy a vers elejétől a vers végéig haladó fokozódás olyan erőteljes, hogy emiatt a vers eleje és vége egymással ellentétes. Fontos sajátossága ennek a fokozódásnak az is, hogy nem lineáris, nem egyenes vonalú, hanem cikkcakkos.” A folyamatos ellentétekre való épülés és ezek bizonyos fokozódása a Csoóri-versben is felismerhető:

itt – nem itt (máshol)

van – nincs
 halál – élet
 futhatsz – (de hiába)
 sebesülésed – gyógyulásod

Ezeket az utalásosan vagy konkrétan megjelenő valóságfragmentumokat az időkezelés ellentételezése is árnyalja:

jelen – múlt
 múlt – jelen
 jelen – jövő

Az egyes időket jelölő szövegdarabok:

Jelen: *itt kékül meg a kezéd, itt csattan a földhöz*
 Múlt: *elsülylyedt szekértengelyek*
 Jelen: *cseréptányérok repedése, ömlik a szennylé*
 Jövő: *futhatsz; ölni csak itt maradt jogod*

Az idősíkváltások fölfoghatók egy másik immutációs alakzatnak, az averziónak: a szövegfolytonosságot megszakító váratlanságnak, de lehetne egy transzmutációs (helycserés) alakzatnak is tekinteni: hiszterológiának = a logikus időrend sorrendi cseréjének. Viszont immutációs alakzatnak, enigmának (homályos, rejtett közleménynek, találynak) fogható fel ez a csodás, képzeletünket megfogó két sor:

A szőlőkarókkal kivert hegy:
 Szent István ittmaradt koronája.

Immutációs alakzat a megszemélyesítés, a hasonlat, a metafora, a metonímia is. A versben lévő megszemélyesítések: nevet adó ország; a szél idegszála; ideköt a szél; szekértengely forgatja a földet; szőlőkarókkal kivert hegy; széttörik ezer esztendő; vonagló sátán-torkok. Két antropomorf hasonlat található a versben: „a cseréptányérok repedése, mint a csontoké”, „Mint húsban vándorló szilánkot, / hordod magadban romjait...” Metaforák: *cintányér-arc* (mely egyben sajátos költői szóalkotás, hapax legomenon), a *köd pamutszála*, *Szent István koronája*, *szennylé* (mint) *földed nyomorúsága*, *borona-rücskös tüske-ágy*. Exmetaforának, ily módon természetes szókimondásnak tarthatjuk: „Hunyadi László nyakszirtje, válla”. Metonímiák: szekértengelyek (talán ekék) forgatják a földet; hordod magadban romjait (emlékeit). Ugyancsak immutációs alakzat a másként mondás egyik fajtája az eufemizmus, amelyre ugyancsak példa a versben: végső türelem (halál). A képek komplex képpé szerveződhetnek: „Elsülylyedt szekértengelyek / forgatják ezt a földet / tavaszba, / nyárba” (metonímia + megszemélyesítés + hiperbola). A hiperbola (nagyítás, túlzás) ugyancsak immutációs alakzat: „szekértengelyek forgatják a földet tavaszba, nyárba”, „űri zaj”, „ezer esztendő törik szét”.

A paradoxon (látszólagos képtelenség) nehezen besorolható, sokféle gondolkodási folyamatot keresztező alakzat. Egyszerűen helyettesítésnek is tekinthetjük. A vers paradoxonai: „elsüllyedt szekértengelyek forgatják a földet”, „tolongó úri zaj”.

A negyedik átalakítási művelet a transzmutáció, a szavak, kifejezések helycseréje. Klasszikus esete a kiazmus, a kereszteződés, vagyis kéttagú nyelvi kifejezés megismétlése fordított sorrendben. A vers kiazmusa:

s ha már sebesülésed ideköt,
ideköt gyógyulásod is.

Helycserén alapul a hiperbaton is, a mondatrendet megbontó közbevetés. A vers haladását erősen megakasztja a következő témakiemelő szerkezet: „vonagló sáttartorkaiból is az ömlik, az a szennylé”. Az idősíkok sorrendi cseréje pedig a hiszterológia, ez is megfigyelhető a versben (jelen – múlt – jelen – jövő).

Vasy Géza (1983: 259) említi a versben meglévő sokszintű párhuzamosságot és tükörszerűséget, amely éppen az adjekciós alakzatok nagy számából, valamint egyes immutációs és transzmutációs alakzatokból tevődik össze, és alkot alakzattársulást, illetve komplex alakzatot. Az alakzattársulás Rozgonyiné Molnár Emma (2002: 7) szerint: „az alakzatoknak a szöveg folyamatban történő mobil rendeződését jelenti”, míg a komplex alakzat: „elméleti eredmény, több és többféle alakzat együttes előfordulásának terminusa”. Csoóri versének alakzattársulásaira utaltam az elemzésben. De – úgy tűnik – még ezek mögött is van egy mélyebb réteg.

Az említés szintjén foglalkoztunk a vers fonetikai sajátosságaival, sorra vetjük a nagy átalakító eljárások szerint az alakzatokat, felhívtuk a figyelmet a komplex megoldásokra (ellentétek, komplex képek). Maradt azonban a versnek egy, a nyelvi anyagból kibontható rejtett, metafizikai rétege is. Ezt a jelenséget korábban a nyelvészek *nyelvmetafizika* néven tárgyalták, majd később – hazánkban főleg Fónagy Iván kutatásai nyomán – *hangmetaforának*, *hangszimbolikának* is nevezték, de érdekes módon összekapcsolódik a nyelv ikonikus (képszerű, hangleképező, a szavak egymást hívó) tulajdonságaival is (vö. Fónagy 1990).

Ebben a versben leginkább a hangsúlyos helyen lévő zárlatban (már megálapítottuk, hogy akumen vagy szentencia) található *ölelni* – *ölni* szópárral kapcsolatban vetődött föl ez a bizonyos hangmetafizikai-ikonikus jelenség. Vasy Géza (1983: 267) írja, hogy a két szó formai rokonsága és tartalmi ellentéte keltette esztétikai izgalmat már József Attila észrevette *A Dunánál* (1936) című versében:

Látom, mit ők nem láttak, mert kapáltak,
öltek, öleltek, tették, ami kell.
S ők látják azt, az anyagba leszálltak,
mit én nem látok, ha vallani kell.

Nem lehet véletlen, hogy a részben hasonló tematikájú versben harminc évvel később visszatér a paronomáziának (szójátéknak) is tartható megoldás, amely egy szersmind a vers üzenetének többszólamúságát is eredményezi.

Ölelni másutt is ölelhetsz,
de ölni csak itt maradt jogod.

Görömbei András (2003: 122–123) így foglalja össze az egy töből eredő, ellentétes jelentésű főnévi igenév (eredetileg ige) esztétikai kapcsolatát: „Kiss Ferenc úgy érzi, hogy »a végső érv nem olyan pontos, mint amilyen hangzatos«. Csak sejteti, hogy életre-halálra menő küzdelemre csak itt van esélye, de a csattanó olyan hangsúlyt ad az öléshez való jognak, hogy vonatkozásai, motívumai elhomályosulnak.” Vasy Géza kétféle értelmezés lehetőségére utal: „Mert nincs eldöntve, kit maradt jogod ölni: Magadat? Más? Vagy mindegyiket? A megoldás alighanem az utóbbi, de úgy, hogy a hangsúly a más-on van, ami egyértelműen a föld nyomorúságát jelenti.” Az egy töből eredő, ellentétes jelentésű főnévi igenév, az ölelni és az ölni szembeállítása a vers zárlatában azt a tudatot erősíti, hogy a személyiségnek a legsúlyosabb következményekkel járó tettekre csak itt a hazájában van joga. Itt a legnagyobb a felelőssége, és itt van egyedül lehetősége az emberi teljességre.”

Az elgondolkodtató végkifejlet (akumen, szentencia) bennünket még további, rejtett nyelvi jelenségek kutatására ösztönöz. Már korábbi elemzésekben, például József Attila kapcsán (Balázs 2005) másokat, irodalomtörténészeket idézve felhívtam a figyelmet arra, hogy a hasonló hangzású szavak vonzzák egymást (a mindennapi és a művészi nyelvhasználatban egyaránt, de ez utóbbiban további jelenségeket rejtve). Így találhatók például József Attila *Tudod, hogy nincs bocsánat* című versében efféle paronomáziák (ikonikus rejtélyek, enigmák, többletjelentések): *hódolj – hódíts – had, vess el – elvet, ne vesd meg – nevesd meg*. Fráter Zoltán (2009) egy esszéjében ugyanilyen jelenségeket tárgyal József Attila Babitsnak írt *Magad emésztő* című verse kapcsán. Az esszé címe világos magyarázatot ad: *Kimondatlan mondatok Babits és József Attila verseiben*. A nagy vitát kiváltó „ellentétes olvasat” nehezen igazolható, de nehezen is cáfolható.

Úgy vélem, hogy itt egy mély, a nyelvteremtéshez, nyelvalkotáshoz kapcsolódó jelenségről van szó. Természetesen Csoóri Sándornál is felbukkan, a már idézett *ölelni – ölni* formai rokonság – tartalmi ellentételességen túl ebben a versben megfigyelhető az *ideköt – idegszálaival – ideötvöz*, vagyis az *ide-* – *ideg* egymásba csengése, de ilyen még az *idegszálaival a szél* (*szál – szél*), *vonagló – szennylé* (*ló – lé*). Az ilyen egybeesések nem véletlenek (de nyilván nem is tudatosak), ahogy az sem, hogy miért éppen az alakzattani szempontból összetett képet mutató *Idegszálaival a szél* (megszemélyesítés, paronomázia, hangmetafizika) szerkezet került a vers címébe.

Egy vers nyelvi-alakzattani feltárása sem lehet teljes, ahogy semmilyen értelmezés sem. Az alakzatok, bár jól leírható kategóriák, sokszor egyértelműen nem különíthetők el egymástól, széles átjárható határokat képeznek, sokszor egymásba fonódnak, átjátszanak egymásba. Ha az alakzatok, gondolatalakzatok és a gondolkodási formák között kapcsolat van, és egyre inkább úgy tűnik, hogy van, akkor ez arra is rámutat, hogy gondolkodásunkban a modulok mellett összetett hálózatok, változatos kapcsolódások, szekvenciák is vannak. Hogy mindezt egy, ma már

történelmi távolból is nézhető, meggyőző, hazafias vers, az *Idegzsálaival a szél* kapcsán mondhattam el, jóleső érzés és további munkámhoz erőt adó ihlet számomra.

A SZÖVEGKÖZLÉS FORRÁSA

Csoóri Sándor: Várakozás a tavaszban. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1983.

SZAKIRODALOM

- Balázs Géza 2005. József Attila verseinek modern nyelvészeti megközelítése. Egy példa: *Tudod, hogy nincs bocsánat*. *Magyar Nyelvőr* 129: 452–61.
- Balázs Géza 2007. *Szövegantropológia. Szövegek többirányú megközelítése*. Berzsenyi Dániel Főiskola, Szombathely – Inter Kht., Budapest.
- Balázs Géza 2008a. Különleges és nem különleges figurák. A nyelvi humor alakzatai. In: Daczi Margit–T. Litovkina Anna–Barta Péter szerk.: *Ezerarcú humor*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Balázs Géza 2008b. Gondolkodási formák, gondolatalkzatok, szövegalaptípusok. A szövegtípusok antropológiai jellegű megközelítései. In: Tátrai Szilárd–Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Szöveg, szövegtípus, nyelvtan*. Tinta könyvkiadó, Budapest, 79–88. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 80.)
- Balázs Géza 2009. Az alakzatok mint szöveg- és stílusépítő eljárások. In: Fráter Zoltán–Füzfa Balázs–Szabó B. István (szerk.): „*Látni, teremteni kell*”. *Sipos Lajos 70. születésnapjára*. Savaria University Press, Szombathely, 120–6.
- Fónagy Iván 1990. *Gondolatalkzatok, szövegszerkezet, gondolkodási formák*. MTA Nyelvtudományi Intézete, Linguistica, Seires C, Relationes, 3. Budapest.
- Fráter Zoltán 2009. Kimondatlan mondatok Babits és József Attila verseiben. In: Fráter Zoltán–Füzfa Balázs–Szabó B. István (szerk.): „*Látni, teremteni kell*”. *Sipos Lajos 70. születésnapjára*. Savaria University Press, Szombathely, 64–70.
- Gáspári László 2003. *A funkcionális alakzatelmélet vázlata*. PPKE Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai, Piliscsaba.
- Görömbei András 2003. *Csoóri Sándor*. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony. (Tegnap és Ma, Kortárs magyar írók.)
- Rozgonyiné Molnár Emma 2002. *Alakzattársulások egy szépirodalmi műalkotásban (Szomorú Dezső: A párizsi regény.)* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. (Az alakzatok világa 8.)
- Szabó Zoltán 1988. *Szövegnyelvészet és stilisztika*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Szathmári István szerk. 2006. *A stilisztikai alakzatok rendszerezése*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Szathmári István főszerk. 2008. *Alakzatlexikon. A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve*. Szerkesztők: Kozocsa Sándor Géza, V. Raisz Rózsa. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Tarján Tamás é. n. *Én; Ti. Módosulások Csoóri Sándor lírájában*. Internet, letöltés, 2009. dec. 22.
- Vasy Géza 1983. Csoóri Sándor: *Idegzsálaival a szél*. In: Vasy Géza: *Pályák és művek*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 254–269.

Balázs Géza

ELTE BTK

Mai Magyar Nyelvi tanszék

SUMMARY

Balázs, Géza

**Linguistic figures in Sándor Csoóri's poem *Idegszálaival a szél*
[Straining every nerve, the wind]**

This paper gives a description of Sándor Csoóri's 1966 patriotic 'armorial poem' in terms of linguistic figures; in particular, in terms of four transformational operations (adjection, detracting, immutation, and transmutation) and also discusses the iconic properties of the poem. The paper concludes that the various types of figures, although they are categories that readily lend themselves to description in principle, are often hard to tell apart unambiguously: there are wide and transgressible boundary areas between them, and they are also often intertwined and permeate one another. If linguistic figures, figures of thought, and forms of thinking are interrelated, this fact supports the claim that our thinking involves, in addition to modules, also complex networks, and a variety of links and sequences.

Keywords: Sándor Csoóri, figure, figure saturation, adjection, detracting, immutation, transmutation, iconicity

Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A török mondakörnek a földrajzi nevekben megőrzött nyomaival foglalkozva (l. erről részletesebben Szabó 2008/a: 19–77; 167–73) azt tapasztaltam, hogy a hódoltság korához fűződő mondák, emlékek nagy számban maradtak fenn. Az utóbbi évtizedekben napvilágot látott megyei és járási földrajzinév-kiadványok egy része is erről tanúskodik. A különböző helynévkötetek áttekintésekor feltűnő volt számomra, hogy a legtöbb ilyen bel- és külterületi elnevezés a *Somogy megye földrajzi nevei* című kiadványban (a továbbiakban: SMFN.) található. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a török mondakör helynevekben fennmaradt típusait egy külön közleményben is publikáljam (2008/b: 86–93). Mivel a SMFN. alapján végzett anyaggyűjtéskor több olyan földrajzi nevet találtam, amelyben a népi emlékezet hozzávetőleg István király trónra lépéséig visszanyúló idők és a török hódoltság utáni évszázadok jelentős eseményeit, a magyar történelem kiemelkedő személyiségeinek tetteit egyaránt megőrizte, ezért arra gondoltam, hogy ezeket az elnevezéseket is fontos és hasznos lenne közléstenni. Vizsgálódásaimat – a földrajzi nevekhez kapcsolódó népi emlékezőések, mondák időbeliségét tekintve – nagyjából a 10. század végétől a 19. század közepéig terjesztettem ki.

2. A helyneveknek a különböző tudományokban való felhasználhatóságát már nagyon régen fölismerték. Hogy ez a néprajzosok figyelmét sem kerülte el, azt jól jelzi például Balassa Iván következő megállapítása is: „a magyar néprajztudomány kialakulásának kezdeti korszakától kezdve a legnagyobb kutatók munkásságukban a földrajzi neveket gyakran hasznosították” (1978: 175). Király Lajos pedig, aki nemcsak a nyelvjárások kutatásában ért el figyelemre méltó eredményeket, hanem több megye, járás helyneveinek közzétételében és különböző szempontú feldolgozásában is, egyik kiadványában például a Somogy megyei betyármondákat vizsgálta (2002: 189–94). Egy másik tanulmánykötetében pedig – szintén a SMFN. anyagát felhasználva – követendő példát mutatott a helynevek néprajzi szempontú vizsgálatára, és emellett értékes eredményekkel gazdagította a névtudomány különféle részterületeit is (2003: 96–142).

A SMFN.-ben – más megyék földrajzinév-kiadványaival összevetve – sok olyan helynevet találunk, amelynek vallatóra fogása különféle tudományágak szempontjából is figyelemre méltó lehet. Így például a névtudomány és a településtörténet összefüggésére utalnak a foglalkozást jelentő köznevekre visszavezethető helységnevek, amelyeknek keletkezését, előfordulását Heckenast Gusztáv nagy alaposággal, igen eredményesen vizsgálta (1970). Ilyen helységnevek például a következők: 103. **Nagyszakácsi**: *Szakácsi*: *Nagyszakácsi* [...] A hagyomány szerint valamikor régen a király szakácsai laktak itt. – **Zselickisfalud**: 182/124. *Márcadó*: *Márcadó-pusztá*. Még az Árpád-korban keletkezett; méhészek éltek itt, akik a királynak márcal adóztak. P. szerint 1864-ben 200 lakosa van, húsz évvel azelőtt népesítették be „hamuzsírít égető németekkel” (SMFN. 314, 563).

Lássunk még egy-két példát Király Lajos helynevekre épített kutatásaival összefüggésben. Egykori *cseh* lakosság beköltözésének emlékét őrzi **Kálmánca** községből például a következő külterületi név: 237/77. *Csehi-dűlő*. A hagyomány szerint Kálmán király csehei itt telepedtek le (SMFN.

788). Egykori rác lakosokra utal **Miklósi** helynévanyagából a következő adat: 70/61. *Rác-csapás*. A hagyomány szerint a környéken rácok laktak (SMFN. 240). Ezekkel és más népek (pl. besenyő, német, tót) elnevezésével kapcsolatban pedig azt állapítja meg, hogy Somogyban is „[e]lég gyakran találkozzunk olyan helynevekkel, amelyek a magyarság közé települt idegen népelemek emlékét örökítették meg. A nem magyar nyelvűek települését, ha azok elszórtan, egymagukban helyezkedtek el a magyarlakta területen, egyszerűen csak az illető nép nevével jelölték meg” (Király 2003: 101).

3. A földrajzi neveken megőrzött mondák, történetek túlnyomó többsége tartalma szerint viszonylag jól meghatározható kategóriákba csoportosítható. Csekélyebb hányadukat viszont – egyrészt az elnevezéshez fűződő népi magyarázat hiányos volta, másrészt tartalmilag nagyon eltérő (pl. más korszakhoz vagy személyhez kapcsolódó) tárgyköre miatt – igazán nem vagy csak igen nehezen lehet valamelyik mondakörbe besorolni.

Nemegyszer az is előfordul, hogy az egyes helynevekhez olyan népi magyarázat fűződik, amelyhez egyéb esemény is kapcsolódik, és ily módon más mondakörbe is besorolható volna. Ilyenek például a következő adatok: **Balatszemes**: 42/135. *Csala*. [...] Egyesek szerint a törököket, mások szerint Jellasics seregeinek megmaradt részét csalták ide. – **Gamás**: 26/187. *Vérgamás*. Egyesek szerint a törökökkel, mások szerint 1848-ban voltak itt harcok, és nagyon sok vér elfolyt. – **Kaposgyarmat**: 179/34. *Tábor-vőgy*. [...] A hagyomány szerint itt törökök, illetve kurucok táboroztak. – **Tarany**: 219/342. *Rác-temető*. [...] Egyesek szerint a 48-as szabadságharc idején a közeli csatában meghalt rácokat itt temették el. Mások szerint egy rác favágóra rádúlt itt a fa és meghalt. A harmadik magyarázat: Egy rác ember olyan fát vágott ki, amelybe a betyárok egy tarisznya ezüst- és aranypénzt rejtettek, és társai agyonverték a pénzért (SMFN. 116, 175, 556, 725).

4. Azt nem tekinthetem feladatomnak, hogy ebben az írásomban a SMFN.-ben lévő összes, a régi korokra, kiemelkedő személyekre vonatkozó mondatípust közlétegyem. Így például a híres emberekhez kapcsolódó emlékezéseket, történeteket és a hozzájuk fűződő mondákat általában kihagytam a példaanyagomból, még abban az esetben is, ha a SMFN.-ben viszonylag sok adatot találunk rájuk. Ilyenek például az *Erzsébet-fák*, *Erzsébet-kert* belterületi nevek, amelyek a szerencsétlen sorsú Erzsébet királyné tiszteletére a hála és szeretet jeleként, miként sokfelé az országban, Somogy megyében is elterjedtek. Ezek – más helynevekhez hasonlóan – hivatalos névként váltak belterületi elnevezéssé, a népi emlékezet azonban – érthető okokból – nem őrizte meg hozzájuk kapcsolódva helyi mondákat.

Arra is jó néhány példát találunk, hogy a magyar irodalom egy-egy jeles képviselőjéhez kapcsolódik monda. Így például Csokonai Vitéz Mihály Somogy megyében töltött éveinek emlékét például a következő helynevekben őrizte meg a néphagyomány: **Csurgó**: 202/74. *Csokonai-pad*. A hagyomány szerint csurgói tanársága idején itt szívesen időzött, verselgetett Csokonai. Ennek emlékére állították fel ezt a díszpadot. – **Kisasszond**: 163/39. *Csikényi-dűlő* [...] Itt egy hatalmas gyertyánfa állt, melynek tövében írta Csokonai *A magánosságához* című költeményét (SMFN. 510, 621).

Végül még azt is megemlítem, hogy nem foglalkoztam azokkal a földrajzi nevekkal sem, amelyekben híres somogyi betyárok emléke maradt fenn, ezeket ugyanis – amint már utaltam rá – Király Lajos a SMFN. alapján már bemutatta (2002: 189–94).

Az természetesen gyakran csak igen nehezen bogoZHató ki, hogy a magyar kultúrtörténet vagy történelmi múltunk jeles alakjaihoz (például a középkorban élt híres személyiségekhez) vagy az évszázadokkal ezelőtti lezajlott, nagy jelentőségű eseményekhez fűződő emlékezések, különféle mondák a nép ajkán keletkeztek-e, valóban szájhagyomány útján maradtak-e fenn napjainkig. Ezeknek keletkezését a népi emlékezet nemegyszer a török hódoltságig vezeti vissza, ahogy azt például a Somogy megyei *Ságvár* elnevezésével kapcsolatban Király Lajos megállapította: „A ha-

gyománny szerint a községet egy *Ság* nevű basáról és az ő váráról nevezték el. – Gyakori, hogy a népi emlékezet csak a török időkig nyúlik vissza, és minden vármaradványt innen eredeztet. A névtudomány a *Ságvár* helynévre két etimológiát ismer: a *ság* előtag vagy kabar törzsnévből származik, vagy a régi magyar, mára kihalt *ság* 'domb, erdős magaslat' köznévből vezethető le. A -vár utótag egykori erődtípusára (itt római kori) utal" (2003: 124). A történeti mondák egy része folklorizációval terjedhetett el, amint azt például Bálint Sándor a szegedi mondahagyománnyal kapcsolatban kifejtette: „Valószínűnek látszik, hogy... a XVIII. század barokk és a XIX. század elejének romantikus történelemszemlélete, a kezdődő népoktatás, az olvasás készsége, a népkönyvek terjedése is hozzásegített egyes mondák folklorizációjához, esetleg az élőszavas gyakorlat fölérősítéséhez és újabb helyi... változatok kialakulásához” (1980: 491). Ilyennek tartom például a Római Birodalom korának (főképpen dunántúli) helynevekben megőrzött nyelvi emlékeit. Ezekből az alábbiakban néhány példát bemutatok.

Pannónia az időszámítás utáni évszázadoktól kezdődően az 5. századig a Római Birodalom egyik provinciája volt a mai Dunántúlon. Ennek a korszaknak egy-két emléke – különböző, jóval későbbi forrásokból – folklorizációval bekerülhetett elődeink néphagyományába is, és jóval később, sok évszázad múltával néhány földrajzi névben napjainkig megőrződött. A nép ajkán különösen különböző építmények, objektumok (így pl. hidak, utak) nyelvi nyomai és a hozzájuk fűzött magyarázatok maradtak meg szinte napjainkig. Az egyes helynévkötetekben elsősorban a római birodalmi hadiutakra találunk példákat.

A Római Birodalom korában – katonai, védelmi célokból, a birodalom terjeszkedésével összefüggésben – sokfelé építettek utakat. Erről Szentgyörgyi Rudolf a következőket írja: „Műutakat az ókori rómaiak kezdtek építeni, kezdetben csupán a Rómából kiinduló, Itália különböző területeire vezető katonai utakat (*viae militares*), melyek nagyobb létszámú hadsereg gyors helyzetváltoztatását és rendezett vonulását tették lehetővé. E katonai műutak kiépítésénél nem közlekedési és kereskedelmi, hanem stratégiai szempontokat érvényesítettek, s azokat jellemzően építettőjükről nevezték el (a legrégebbi a Kr. e. 312-ben épült via Appia, építtetője Appius Claudius Caecus censor). [...] Tartósságukra jellemző, hogy pl. a via Appia esetében még kilenc évszázad után (Iustinianus idejében) sem látszottak sem keréknyomok, sem egyéb mélyedések. Később, a birodalom terjedésével jól alapozott, kövezett műutak épültek a provinciákban is. Ezek az utak, éppúgy, mint az itáliaiak, természetesen a közlekedés és a kereskedelem számára is alkalmasak voltak, ennek ellenére az útvonalak kialakításában továbbra is elsősorban stratégiai szempontok érvényesültek (vö. limesutak)” (2007: 27).

Az egykori római utak nyelvi nyomaira a Dunántúlról több megyei földrajzinév-kiadványban is találunk adatokat. Ilyek például a következők: **Máriagyűd**: 265/84. *Bálint ut* : *Római ut*. – A sz. régi római kocsisút volt. – **Mohács**: 223/709. *A Högy ajján* : *A Högy alatt* : *Lancsuki ut* : *Római ut* : *Láncsóki ut*. [...] A Dunaszekcső felől jövő egykori római út része, a szájhagyomány szerint (BMFN/II. 483, 708). – **Dunaalmás**: 24/71. *Római-tóttis*. [...] Még a rómaiak építették. 24/90. *Római út*. Még a rómaiak építették a kőbányához. – **Tokod**: 10/146. *Várrom* : *Római vár*. Az egykori római Castrum maradványai (KMFN. 78–9, 135). – **Várdomb**: 104/73. *Római ut*. [...] Úgy tudják, hogy itt vezetett a római hadiút (TMFN. 494). – **Lukácsháza**: 14/62. *Római-domb*. [...] A hagyomány úgy tudja, hogy a római hadiút mellett valamilyen épületmaradvány volt itt. – **Nemescső**: 11/94. *Római ut*. [...] Csak az idősebbek emlékezetében él, úgy tudják, hogy a rómaiak hadiútja volt. – **Rum**: 204/67. *Római-híd*. [...] Római hídnak tartják. Körülbelül 100 méter hosszban párosan levert cölöpök vannak a földben (VAMFN. 72, 78, 504). – **Kővágóórs**: 40/128. *Római-híd*. Állítólag még a rómaiak építették. – **Sümeg**: 11/507. *Római ut*. Volt út. Észak-északnyugati irányba futó 4 méter széles, környezetéből enyhén kiemelkedő, fehér kővektől fénylő útmaradvány. A Marcal-hídtól kezdődően figyelhető meg a Sophianae–Savaria-út szakasza (VEMFN/I. 71, 185).

A somogyi helynévkötetben a Római Birodalom korára a következő példák emlékeztetnek: **Kapospula:** 148/143. *Római-ut.* A nép szerint egy Balaton felé vezető római út maradványa ez. – **Nagyberény:** 46/52. *Ádándi-határszél.* Római hadi út maradványait találták meg itt. – **Siófok:** 31/210. *Második-dülő : Halomi-dülő.* A hagyomány szerint itt római őrállás volt. 31/212. *Madarasi-tó.* Valamikor a Balatonhoz tartozott, állítólag Julius Caesar hajókikötője volt itt. – **Zamárdi:** 33/238. *Szántódi-berék.* A hagyomány szerint római út vezetett rajta keresztül a révhez (SMFN. 135, 146, 183, 462).

5. A Somogy megyei helynévkötetben (SMFN.) található mondaszerű magyarázatokból – a teljesre való törekvés szándéka nélkül – alapvetően azokat választottam ki, amelyek a honfoglalást követő évszázadok igen fontos szerepet betöltő királyaihoz és más kiemelkedő történelmi alakokhoz fűződnek, vagy a magyar történelem valamilyen okból különlegesnek számító, kivételes jelentőségűnek tekinthető korszakához kapcsolódnak. Ezeknek a különböző csoportokba sorolható történeti mondáknak a bemutatásában az időrendet követtem. Azokat a mondákat viszont kihagytam közleményemből, amelyekre elenyészően csekély számú adatot találtam. Így például Nagy Lajos királyhoz kapcsolódóan csupán egy példa fordul elő, ez pedig a következő: **Porrogszentpál** 196/36. *Csurgós-kuti-gödör.* A hagyomány szerint Nagy Lajos király Nápolyba utazásakor itt itatta meg a lovát (SMFN. 606). – Itt említtem meg, hogy az alábbiakban példaként felsorolt helynevek után – a térszínformára és a művelési ágra vonatkozó rövidítéseket elhagyva – a hozzájuk kapcsolódó mondaszerű népi magyarázatot, a helyi hagyományban megőrzött közlést ismertetem.

A történeti emlékek, mondák főbb típusai a somogyi helynevekben

1. Koppány vezérhez kapcsolódó mondák

A törzsfők és nemzetségfők közül többen is szembeszegültek az államalapítással és a kereszténység felvételével. Köztük a leghíresebb lázadó vezér Koppány volt, aki „az Árpádok közeli rokonaként Géza halála után még a fejedelmi méltóságra is jogot formált. Attól sem rettent vissza a somogyi vezér, hogy fegyvert fogjon a fiatal uralkodó ellen. István azonban az egyháziak és a német lovagok segítségével leverte” (Ungár Mátyás–Szabolcs Ottó 1979: 17). Koppány herceg (népi nevén *Kupa vezér*) jelentőségére, szerepére utal az a körülmény, hogy alakját a népi emlékezet évszázadokon át máig megőrizte. Neve, tettei különösen a somogyi helynevekhez kapcsolódó mondákban maradtak fenn. Ezek a következők:

Andocs: 69/47. *Kü-kut F.* A hagyomány szerint Koppány vezér itt fehér lovat áldozott. – **Bálványos:** 49/20. *Csu-rét.* [...] A hagyomány szerint itt volt az a nagy kő, amely az utolsó bálványimádás emléke; Koppány vezér áldozott itt a pogány istennek. – **Felsőmocsolád:** 111/89. *Kis-Baba.* A monda szerint Koppány alvezérét Babának hívták. Neki volt itt birtoka. – **Háromfa:** 224/218. *Kupa-vár : Kupa-vári-domb.* [...] A hagyomány szerint avar földvár, majd Kupa vezér vára állt itt. Régészeti leletek. – **Karád:** 64/80. *Guba-vár : Kupa-vár.* [...] A hagyomány szerint Kupa nevű török herceg lakott itt. – **Kereki:** 48/79. *Katona-vár : Kupa-vár.* [...] Várrom. Hivatalos neve: Fejérkö vára, műemlék, épült a XIV. században, a XVI. században a török elleni harcok idején felrobbantották. – **Nagyatád:** 217/540. *Kupa-vár* [...] A néphagyomány szerint Kupa vezér földvára volt. – **Nagyecsepely:** 56/118. *Guba-vár : Kupa-vár.* [...] A hagyomány szerint Koppánynak, Kupa hercegnek a vára volt. Egyesek szerint középkori kolostor állt itt, amely a török időkben elpusztult. Az 1880-as években gyertyatartót és kardokat találtak itt. – **Somogyvár:** 28/1. *Kupavár.* Középkori várrom falmaradványai. Kupa vezér várának tartják. 28/215. *Szávica* [...] A monda szerint Kupa

vezér erre menekült feleségével egy lovon, s mikor a ló kimerült, a vezér ezt mondta asszonyának: „Száj lē, Vica!” (SMFN. 122, 125, 188, 190, 205, 224, 236, 340, 709, 747).

Király Lajos – jórészt az előzőekben felsorolt példákra is hivatkozva – Koppány nevével összefüggésbe hozható helynevekről a következőket írta: „*Koppány* herceg, népi nevén *Kupa* vezér emléke több földrajzi névben is fennmaradt, a SMFN. hat községben említ *Kupavárat* (Somogyvár, Kereki, Nagycsepely, Karád, Nagyatád és Háromfa határában), természetesen ezek későbbi elnevezések is lehetnek, a történeti és a régészeti kutatások jelenleg csak a somogyvárit tekintik Koppány szálláshelyének. *Törökkoppány* helynévi eredete a *Cupán* személynévvvel (1055) és a *Cupán* helynévvvel (1138/1329) van összefüggésben, eredeti köznévi jelentése valamilyen török méltóságnév lehetett. A földrajzi nevekből szereplő *Kupa* – véleményem szerint – a régi *Cupan* népetimológiai változatának is felfogható” (2003: 98).

2. Az Árpád-házi királyok mondaköre

a) Szent István királyhoz kapcsolódó mondák

István király neve Somogyban – több megye, különböző tájegységek helyneveitől eltérően – csupán néhány földrajzi névben maradt fenn. Ezek a következők:

Somogyjád: 123/227. *Iszfán-domb*. A monda szerint István király pihent meg itt, amikor a pogányokat (Koppányt) üldözte. – **Somogyárd:** 137/153. *Szentkirál*. A monda szerint Szent István is tartózkodott itt. Épületmaradványokat, csontokat találtak. – **Törökkoppány:** 78/66. *Sötét-kerék ajja*. A hagyomány szerint itt nem brekegnek a békák, ugyanis István király megátkozta őket, mert nem hallotta brekegésüktől Koppány bejövetelét (SMFN. 258, 383, 424).

A névtani és a néprajzi kutatások eredményei azt mutatják, hogy első királyunk tisztelete – az *István* keresztnév gyakorisága mellett – a *Szentistván*, *Szentkirály* helységnevek előfordulási számában is megmutatkozik (l. részletesebben pl. Bálint: 1977: II. 211–2; Mező 1996: 92–3). A Szent István király nevéhez kapcsolódó Somogy megyei helységnevekről Király Lajos így összegezte véleményét: „Somogyban két mai település (*Porrogszentkirály*, *Rinyaszentkirály*) őrzi államalapító királyunk, Szent István nevét. (Csak öt nevezték *Szentkirály* formában, a később élt és később szentté avatott Szent Lászlót már a saját nevében emlegetik.) A somogyi földrajzinév-gyűjtésből további két *Szentkirály* nevű település bukkan elő, az egyik Somogyárd, a másik Kadarkút határában. Mindegyik helynévhez fűződik történeti monda, amely az egykori települést Szent István személyével hozza kapcsolatba. Ezek a helyeken középkori eredetű régészeti leleteket is találtak. Természetesen a levéltári források is bizonyítják a két Árpád-kori település létét” (2003: 104).

b) Szent László királyhoz kapcsolódó mondák

László király nevének, tetteinek megőrzésével kapcsolatban a SMFN.-ben az alábbi példákat talál-
tam:

Porrogszentkirály: A hagyomány szerint egyszer erre járt Szent László király, akinek a kocsijából kiesett a kerékszög. Egy zsellér észrevette, és a lyukba szög gyanánt az ujját dugta. A király megkérdezte tőle, hol lakik, de a paraszt nem tudta megmondani, mert nem volt neve a falunak. Mindezek alapján most már elnevezték *Szentkirálynak*. – **Ságvár:** 39/168. *Klastrom-hégy* : *Szent-László-monostor*. [...] A hagyomány szerint régen Szent László tiszteletére épült monostor állt itt. P. szerint még látható az épület fundamentuma, amely állítólag vörösbárátok lakása volt. 1838-ban a hegyet keresztülárkolták, közben egy kutat találtak, amelyből kardokat szedtek ki. Emberi csontok is kerültek elő a környéken. – **Somogyvár:** 28/105. *Szentésica-fórá*s F. A hagyomány szerint Szent László király itt mosta meg a kezét, ezért csodás erőt tulajdonítanak a víznek. – **Szólád:** 47/71. *Gyalogut*. A hagyomány szerint Szent László ezen az úton ment Horvátországba (SMFN. 124, 166–7, 187, 616).

László király népszerűségét, tiszteletét a hozzá fűződő mondák, legendák mellett számos olyan helynév is mutatja, amelynek keletkezése az ő nevével függ össze (az egyes adatokra vö. Bálint 1977: 489–90; Mező 1996: 134–6). Jelentőségét, kultuszának kialakulását, elterjedését Mező András a következőképpen foglalta össze: „Az ő idejében és nyilván kezdeményezésére történtek Magyarországon az első szentté avatások, valószínűleg valamennyi 1083-ban (István király, Imre herceg, és a három mártír: Gellért csanádi püspök, továbbá András-Zoerard és Benedek szalkai remeték). Az 1092-ben III. Celesztin (Giacinto Bobone) pápa által történt szentté avatása után a kultusza rohamos gyorsasággal bontakozott ki Magyarországon, és töretlenül tartott az egész középkoron át. Ereklýei a haza egymástól távoli pontjain bukkannak fel, legendái nyomán a nép a saját vidékében véli felismerni cselekedeteinek helyszíneit, neki tulajdonítja erdei forrásai gyógyerejét, himnuszok éneklék meg dicsőségét, királyaink záradokolnak el nagyváradi sírjához hatalmuk megerősítését remélve” (1996: 137).

c) IV. Béla királyhoz kapcsolódó mondák

Az Árpád-házi királyok közül IV. Béla is a népszerű uralkodók közé tartozik. Az alakjához, tetteihez kapcsolódó események, történekek egy része a tatárjárással függ össze, amint azt az alábbi mondák is mutatják:

Csurgó: 202/101. *Szőkökut*. Helyén volt a régi *Tüzoltótorony*, amelyet 1965-ben bontottak le. Mellette az 1950-es évek közepéig állt az ún. *Ezéréves tölgy*. Törzsét 8 ember tudta körbefogni. A monda szerint IV. Béla is megpihent alatta, lovát törzséhez kötötte. – **Felsőmocsolád:** 111/36. *Kiráj asztala*. A sík szántóföldből egy körülbelül 15 m átmérőjű halom emelkedik ki. Kardokat, cserepeket találtak itt. A monda szerint IV. Béla járt erre, katonái sapkájukban hordták össze ezt a magaslatot, ahol a király ebédelte. – **Kaposvár:** 149/299. *Béla kiráj útja*. A monda szerint a tatárok elől erre menekült IV. Béla királyunk. – **Somogyacsa:** 75/89. *Kiráj-szállás*. A hagyomány szerint IV. Béla itt állomásozott seregével (SMFN. 251, 339, 470, 622).

Részben IV. Béla királyhoz és a tatárjárás emlékéhez, részben Szent István és Szent László nevéhez fűződik az a monda, illetőleg népi magyarázat, amely **Rinyaszentkirály** községhez kapcsolódik: „Egyesek szerint a tatárok elől a nép az itt elterülő erdőbe menekült, és ezen rejtkehelyen a menekülő IV. Béla király is megpihent. Erről nevezték el a tatárok kivonulása után alapított községet. – Mások szerint Szent István vagy Szent László királyról kapta a nevét” (SMFN. 731).

3. A tatár mondakör

A tatárjárás kegyetlen pusztításainak emléke a magyar néphagyományban mély nyomot hagyott, és ez a földrajzi nevekben is tükröződik, amint azt a következő Somogy megyei példák is mutatják:

Felsőmocsolád: 111/97. *Szigeti-rét*. A rét szigetszerűen kiemelkedő szántóföldet fog közre. A monda szerint a tatárok elől ide menekültek a falusiak. – **Hollád:** 21/71. *Szentgyházi-dűlő*. A hagyomány szerint itt volt a régi község a tatárjárás előtt. – **Kánya:** 62/87. *Bati-farok*. A hagyomány szerint Batu kán földbirtokának széle volt ez a terület. Urnát találtak itt. – **Segesd:** 207/319. *Tatárkut*. Állítólag még a tatárjáráskor ásták. – **Somogyszil:** 122/156. *Szili-Kálla*. P. és az adatközlők szerint itt feküdt a régi község, amelyet a tatárok romboltak le. – **Szentgáloskér:** 120/34. *Vilonyai-legelő : Disznólegelő*. A nép szerint itt tatár temető volt. Sok emberi csontot találtak erre. – **Zamárdi:** 33/345. *Tatár-csapás*. [...] Nyiladék az erdőben. A hagyomány szerint ezen az útvonalon törtek rá a tatárok a régi falura. Azért nem ültetik be, hogy emlékeztessen a szomorú eseményre (SMFN. 102–3, 149, 219, 340, 368, 377, 656).

4. A Mátyás-mondakör

Mátyás király a magyar nyelvterületen szinte mindenütt népszerű folklórhős, sőt még a szomszédos népek mondahagyományában is fontos helyet foglal el (l. részletesebben MNL. III. 1980: 532–3). Az eddig megjelent megyei, járási és más földrajzinév-gyűjteményeket átnézve, nagyjából az rajzolódik ki, hogy a Balatontól észak-északkeletre eső területeken (pl. Komárom és Veszprém megyében) – a somogi adatokkal összevetve – több olyan helynév fordul elő, amelyhez Mátyás királlyal kapcsolatos mondaszerű vagy anekdotikus történet fűződik. Így például a Veszprémi járás anyagában **Hárskút**, **Lovas**, **Szentgál** és **Várpalota** földrajzi nevei közül négyhez kapcsolódik Mátyás király alakját őrző mondaszerű emlék (vö. VEMFN/IV. 149, 160, 220, 435), a SMFN.-ben viszont csupán a következő példákat találjuk rá:

Szenna: 171/161. *Mátyás-kut*. A nép szerint Denna Mátyás király birtoka volt. A forrás kávéjára rá van írva: „Mátyás király kútja”. – **Szenta:** 203/281. *Mátyás-kut*: *Fehér Mátyás kutja*. [...] A monda szerint Mátyás király itatta meg itt a lovát (SMFN. 536, 634).

5. A török mondakör

A történeti mondák vizsgálata során már régebben fény derült arra, hogy közöttük elég nagy számban fordulnak elő olyanok, amelyek a török hódoltság korához kapcsolódnak, amint arra több néprajzkutató – így például Ferenczi Imre (1965: 243) – is rámutatott. A különböző történelmi idők-höz, eseményekhez fűződő mondaszerű magyarázatokra, népi közlésekre a SMFN.-ben adatokat keresve, sok olyan, a török uralomhoz kapcsolódó mondat is találtam, amely korábbi írásaimban (2008a, 2008b) nem szerepel. Ezért gondoltam arra, hogy ezek a földrajzi nevek sem maradhatnak ki dolgozatomból. Az alábbiakban a szóban forgó történeti mondáknak legjellegzetesebb csoportjait, típusait mutatom be, mégpedig majdnem kivétel nélkül olyan példákon, amelyek a korábbi közleményeimben nem szerepelnek.

A) **Harc a törökkel**

A hódoltság korában a magyar csapatok gyakran keveredtek harcba a törökökkel. Ezek az összecsapások nyomot hagyhattak a szóban forgó eseménnyel kapcsolatos település vagy vidék földrajzi neveiben, és így a népi emlékezetben esetenként napjainkig is fennmaradhattak. Erről tanúskodnak például a következő helynevek:

Babócsa: 239/33. *Budai-domb* [...] Az adatközlők szerint a török megszállás idején a budai pasa vezetésével itt tartották gyűléseiket a törökök. – **Balatonőszöd:** 43/29. *Pusztafalu*. [...] A hagyomány szerint a török időkben ide a nádasba menekült a falu lakossága. Az eke néha felvet kö- és házomladékot. – **Bolhó:** 238/32. *Tábor-hej* [...] Az adatközlők szerint törökök táboroztak itt. – **Böhönye:** 110/247. *Székula*. [...] Szép sorban dombok vannak rajta, amelyek a hagyomány szerint a törököké voltak. Itt pusztult el „a török alah”. – **Csoma:** 155/79. *Körösz*. Fontos tájékoztatósi pont, már régen állították. Állítólag azt jelzi, hogy a törökök itt jöttek fel a faluba. Vezet ide – a nép szerint – egy alagút is. A monda pedig úgy szól, hogy hétévenként napkeltekor egy aranytehén is mindig itt jelenik meg. – **Gamás:** 26/186. *Szállás-mező*. Állítólag azért, mert itt szálltak meg a törökök. – **Iharosberény:** 192/84. *Emlékmű*. Mesterséges dombnak tartják. Állítólag innen lőtték a törökök a pogányszentpéteri klostromot. Az Inkey család milleniumi emlékművet emeltetett ide. – **Istvándi:** 243/84. *Akasztó-domb*. [...] A hagyomány szerint a törökök itt végezték ki foglyaikat. – **Orci:** 143/62. *Török-hagyás*. A Cseri-csapás mellett öt kisebb halom. A néphit szerint elől töltős ágyúk kilövőállása volt, innen lőtték láncos golyóval a falut közelítő „rácokat”. Régészeti leletek. – **Péterhida:** 240/49. *Góric-domb* [...] Az adatközlők szerint az 1500-as években a törökök szálláshelye volt. – **Potony:** 250/21. *Trzókovica* [...] Az adatközlők szerint magyar jelentése 'török ré-

tek'. A néphagyomány szerint Drávavárkony területén volt a törököknek egy táboruk, lovaikat ezen a területen legeltették. – **Ságvár:** 39/80. *Tömlöc-hégy* [...] P. szerint „hajdan sáncfalakkal Ság várával kapcsolatban állott, melynek földalatti maradványai több helyen még most is láthatók”. A mai hagyomány úgy tudja, hogy tömlöc volt itt, ahol a törökök foglyaikat tartották. Régészeti leletek. – **Somogybükkösd:** 195/48. *Hamuháza*. [...] A hagyomány szerint itt valamikor faházak voltak, de a törökök felgyújtották, és csak a házak hamuja maradt meg. – **Szőkedencs:** 90/40. *Piros-sziget*. Régen a törökidulás alatt ide menekült a község népe. – **Zamárdi:** 33/364. *Szénégető*. A múlt században faszenet égettek itt az uradalom számára. A hagyomány szerint a török időkben a falu népe ide menekült (SMFN. 116, 149, 164, 176, 290, 336, 442, 489, 598, 604, 789, 792, 798, 804–5, 822).

B) Kincsmondák

A néprajzi kutatások szerint az elrejtett kincshez, pénzhez fűződő mondák eléggé nagy része a hódoltság korával hozható kapcsolatba (MNL. III. 1980: 198). Ezt jelzik például a következő földrajzi nevek is:

Berzence: 205/159. *Szélös-tó*. [...] A monda szerint a török hódítás idején itt süllyedt el egy szekér kincs. – **Csurgó:** 202/34. *Aranyász-part*. A hagyomány szerint a török uralom előtt itt település volt. A múlt században állítólag itt aranyat szántottak ki és téglatörmelékét. – **Kapospula:** 148/120. *Kecske-kuti-dűlő*. A monda szerint itt kőkecskét találtak, tele ezüstpénzzel. – **Komlósdi:** 241/36. *Nyárvas : Nyárvasi-dűlő*. [...] A hagyomány szerint a török időkben egy fakecskét találtak itt, boronák lenyomására használták. Egyszer egy török kinyitotta, és kiszedte belőle az aranyat. – **Marcali:** 87/166. *Prádër*. [...] A néphagyomány szerint Marcaliban a török vár utolsó kapitánya egy kőoroszlán fejében elrejtette a kincset. 20 év múltán a fiai visszajöttek, és a boronkai út mellett lakó Práter nevű parasztnál szálltak meg. Vacsora közben a kincsről beszélgettek. A töröktől tudó paraszt kihallgatta őket, és ellopta előlük a kincset. Ezen vette meg később ezt a területet. – **Tab:** 60/129. *Csaba-domb*. A hagyomány szerint a törökök kivonulásukkor ide hordták kincseiket bivalyos szekérrel. – **Zamárdi:** 33/277. *Arany-kuti-dűlő*. Régebben gémeskút állt a dűlő szélén. Ennek vize „aranyat” ért, mert öntözték vele a rétet. Mások szerint aranykincs volt elrejtve a kútban (SMFN. 147, 214, 281, 462, 619, 642, 800).

C) Harangmondák

A törökök elől célszerű volt nemcsak ékszt és pénzt, hanem más értékeket (így pl. egy-egy település harangját is) elrejtetni (a harangok használatáról, a török megszállás idején történt elrejtésükről l. részletesebben Torma 1997: 275). A megyei és járási helynévkötetekben erre a legtöbb adat Somogyban fordul elő (vö. Szabó 2008a: 43–6), közülük itt csak kettőt említék:

Homokszentgyörgy: 228/13. *Török-kut*. A monda szerint a falu lakói ebben rejtették el a törökök elől a templom harangjait. – **Vése:** 109/26. *Ó temető : Málók*. A régi temető, amelyben van egy régi kút, ahova a török elől két harangot rejtettek el, és még ma is ott vannak (SMFN. 328, 760).

D) Törökökkel kapcsolatos építmények és emléküik megőrződése

A török uralom korától szinte máig fennmaradhatott a helynevekben bizonyos építmények, épületek emléke is, mégpedig nyilvánvalóan olyanoké, amelyek nemcsak az oszmán-török és más (pl. bosnyák, szerb) nyelvű katonai csapatok számára voltak fontosak, hanem valamilyen okból adódóan az őket kísérő, különböző foglalkozású rétegek (pl. kézművesek, kereskedők, hivatalnokok, mohamedán hitoktatók) számára is. Ezeket az ott vagy a közelben lakó magyar lakosság is ismerhette, és anyanyelvén vagy ritkábban a törökből átvett kölcsönszóval nevezte meg, és nemegyszer valamilyen hozzájuk kapcsolódó mondaszerű népi magyarázattal együtt évszázadokon át napjainkig is megőrizte. Ilyen típusú földrajzi név különösen sok van, ezért ezeket az alábbiakban különféle alcsoportokba mutatom be.

Aszerint, hogy ezekben a helynevekben milyen konkrét objektumok alkotják az elnevezés alapját, több típust is megkülönböztethetünk.

a) Alagút, lyuk, pince, vaskapu

Bárdudvarnok: 166/150. *Török-pince*. A századforduló táján állítólag két török lovast láttak a Vársár-völgybe menni, akik térképen jegyeztettek. A szembékiek azt gondolták, hogy itt kincs van elásva, ekkor ásták ezt a körülbelül 30 méter hosszú alagútszerű pincét. – **Inke:** 190/150. *Gágás-domb*. A néphit szerint a törökök a szomszédban levő vár irányába alagutat építettek. – **Nyim:** 44/51. *Vaskapu* : *Vaskapui-út* : *Mél-út*. 44/52. *Vaskapui-kijáró*. Útrészlet. Egyesek szerint a törökök idején vaskapu állt itt, ezen át vezetett az út a *Kási-várhoz*. – **Osztópán:** 116/33. *Török-lik*. A partoldalba vágott pincészerű üreg. – **Patca:** 177/15. *Csipány* : *Szép-vőgy*. A néphit szerint a török időkben ezen a területen alagút húzódott végig. – **Som:** 45/33. *Vaskapu*. A hagyomány szerint a török időkben itt kapu volt. – **Szorosad:** 77/40. *Vaskapu*. [...] A hagyomány szerint a törököknek volt itt egy vasból készült kapujuk. – **Zákány:** 200/51. *Török-pince*. A hagyomány szerint a törökök építették, de nem lehet idősebb 150 évesnél (SMFN. 178, 180, 256, 354, 518, 550, 592, 614).

b) Földhányás, domb, halom, temető

Balatszemes 42/59. *Sapka-domb*. Domb a temető közepén. A hagyomány szerint a törökök egyik vezérük temetése alkalmával a sapkájukkal hordták össze. – **Drávavárkony:** 249/60. *Temetői-dűlő*. [...] A hagyomány szerint a törökök építettek itt egy őrdbot, amelyet később temetőknek használtak. – **Fonó:** 144/47. *Nagy-halom*. Magányosan álló, valószínűleg mesterséges halom. A hagyomány „törökhalomnak” tartja. – **Kálmánca:** 237/97. *Kustos-domb* : *Látó-domb*. [...] A falu határának legmagasabb pontja. Nemesi őrhely. Innen figyelték a törököt. – **Segesd:** 207/42. *Várdomb* : *Hadnagy-domb* : *Henézi-domb*. A Várdomb oldalában lakott egy huszárhadnagy. Ma a Henézi család lakik itt. A hagyomány szerint itt volt a törökök temetkezési helye Segesden. Az 1927-es ásátások tömegsírokat tártak fel. P. szerint a Várdomb helyén „most kolostor van, sáncai jól kivehetők”. – **Somogytárnóca:** 242/44. *Török-domb*. [...] Ásás közben régebben koponyákat találtak itt. A nép szerint régi török temető volt. – **Zala:** 59/38. *Halom*. A hagyomány szerint a törökök hordták össze, és a vezérek temetkezési helye lehetett (SMFN. 174, 210, 444, 651–2, 788, 802, 820).

c) Fürdő, kút

Csurgó: 202/53. *Pas-kut* : *Basa-kut*. A kutat 1600 táján Ibrahim pasa építtette, az itt már meglévő forrás megásatásával. – **Törökkoppány:** 78/131. *Török-kut*. A hagyomány szerint égetett agyagsöveken vezették innen a vizet a faluba a török fürdőhöz (SMFN. 259, 619).

d) Templom

Órtilos: 199/14. *Szentháromsági-dűlő*. A monda szerint itt állt a Szent Trinitász-székesegyház. Ez előtt volt a jugoszláviai Légradban látható mintegy hétszáz éves Szentháromság-szobor, amely a török idők után került el innét. – **Somogytúr:** 12/79. *Török-templom*. Romos épületmaradványok, amelyeket a nép török időkbeli való templomromnak tart (SMFN. 78, 611).

e) Vár, erődítmény

Inke: 190/162. *Allig-vár* : *Ali-vár*. A monda szerint a török időkben Ali vára volt. – **Nagybajom:** 145/126. *Vas-ut*. [...] A monda szerint itt a törököknek valamilyen erődítményük volt. Erdőstéskor ágyúgolyókat, lópatkóvasat, korsókat találtak. Az út két oldalán mély árok van. – **Ordacsehi:** 4/65. *Szarda-vár* : *Zarda-vár*. A néphit szerint a török időkben egy Szarda vagy Zarda nevű vitéznek volt itt vára. – **Somogyfajsz:** 99/60. *Vári-sűrű*. Egy Fajsz nevű török bégnek volt itt vára. – **Somogyismonyi:** 101/30. *Vár-hel*. [...] A hagyomány szerint itt a törökök egy várat építettek. – **Somogy-szob:** 211/285. *Mise-domb*. E helyen régen templom állott, amely – a néphagyomány szerint –

a törökdúlás idején pusztult el. – **Somogyvár:** 28/93. *Véliga*. Déli részében állítólag török vár állott valamikor (SMFN. 60, 124, 306, 310, 447, 592, 675).

E) A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A törökdúlás Magyarország népességének óriási vérvesztését okozott, anyagi és szellemi kultúrájában fölbecsülhetetlen károkat idézett elő. A százötven évig tartó török uralom idején kisebb-nagyobb falvak sora szűnt meg, bizonyos országrészekben pedig szinte járásnyi területek néptelenedtek el. Ezeknek a hajdani helységeknek a neve azonban nemcsak írásos forrásokban (pl. oklevelekben, küllönféle összeírásokban) maradt fenn, hanem a népi emlékezetben is (vö. Szabó 2008a: 72–3; 2008b: 90). A SMFN.-nek újbóli áttekintésekor további példákat találtam az olyan földrajzi nevekre, amelyek a hódoltság korában elpusztult településekre utalnak. Ezek a következők:

Balatonújlak: 17/77. *Köves-dűlő*. Falmaradványokat találtak. A hagyomány szerint a török idők előtt itt állt a falu. – **Bálványos:** 49/58. *Csege* : *Aranylábú-Csege*. P. szerint „ez valamikor falu volt, és Aranylábú Csegének nevezetett. A templom omladéka még sok évtizeden keresztül látható volt.” A mai hagyomány szerint is itt volt a régi falu központja. Egy nagy templomról is beszélnek, amelyet a törökök romboltak le. – **Csurgó:** 202/411. *Pusztá : Méhes*. [...] A hagyomány szerint a török hódítás előtt itt volt Sarkad. Innen menekült a lakosság a mai Csurgó és Alsóközvetlen szomszédságába. – **Felsőmocsolád:** 111/150. *Pusztaszentegyház*. A hagyomány szerint itt volt az első település Mucsola néven. A törökök pusztították el. Csiszolt kőbaltát, II. Endre korabeli pénzt találtak itt. – **Iharosberény:** 192/153. *Régi-temetői-dűlő*. [...] P. szerint ezen a helyen volt a *Berény* község, és a lakosság a török elől költözött a mai faluba. – **Rinyaszentkirály:** 221/62. *Szenmihál : Szenmiháli-pusztá*. [...] Régen (P. szerint fél évszázada) falu volt. Egyesek szerint a török idők előtt itt volt a község *Szentmihály* néven, és a török után költöztek át a mai helyre. Sok téglát találtak, ásatások is voltak itt. – **Rinyaújnép:** 231/65. *Könyeked*. [...] Az adatközlők szerint egy körülbelül 400 fős község volt itt régen, melyet a törökök pusztítottak el. – **Somogybükkösd:** 195/64. *Döbörce*. A hagyomány szerint itt egy mezőváros állt, de a törökök elpusztították. – **Zics:** 65/48. *Templom-dűlő*. [...] A hagyomány szerint Zics község eredeti helye. A török dúlásig itt templom volt (SMFN. 91, 190–1, 227, 342, 598, 604, 627–8, 732–3, 774).

6. A kuruc mondák, Rákóczi-mondakör

A kuruc mondák a Rákóczi-szabadságharc eseményeihez, hőseihez fűződnek, mégpedig főképpen Rákóczi Ferenchez és gyakran olyan helyekhez, amelyek a néphagyomány szerint valamilyen módon a fejedelemhez vagy híres vezéreinek (pl. Esze Tamásnak, Vak Bottyánnak) csatáihoz, tetteihez kapcsolódnak (l. részletesebben MNL. III. 1980: 361). Ezt jelzik – igaz, csupán egy-két földrajzi névben – az alábbi példák is:

Igal: 114/20. *Nagy-jegenye*. Három egybeforrott jegenyefa volt itt. A monda szerint 1706-ban Vak Bottyán három vitézét temették alája. 114/30. *Kálvária*. A nép szerint ide temették el az 1706-os igali kuruc–labanc csata halottait. – **Szölősgyőrök:** 11/107. *Nagy-tőgyfa*. Kétszáz éves körüli tölgyfa, amelyet a néphit szerint Rákóczi Ferenc ültetett (SMFN. 76, 350).

Ferenczi Imre kutatásait (1960) figyelembe véve és az eddig napvilágot látott földrajzinévkiaadványok alapján magam is csak megerősíteni tudom a *Magyar néprajzi lexikon* következő megállapítását: „A kuruc mondák az ország ÉK-i részén bontakoznak ki gazdagon, de más tájainkon is élnek, elevenőségükkel, változataik bőségével csak a Mátyás király és Kossuth Lajos alakja köré szövődött epika veheti fel a versenyt” (MNL. III. 1980: 361).

7. Az 1848–49-es szabadságharc emléke

Az 1848–49-es szabadságharc „emlékének egy része folklorizálódott, [...] nagyobb része műfajilag nehezen meghatározható, kötetlen elbeszélések formájában él a szó hagyományban. A legtöbb monda és emlékezés *Kossuth Lajos* alakját övezi” (MNL. IV. 1981: 519). A SMFN.-ben a következő példák tartoznak ide:

Istvándi: 243/111. *Szállás-tó : Pap-szállás-tó.* [...] A falu lakóinak ősi búvóhelye. Utoljára 1848 szeptemberében menekültek ide Jellasics seregei elől. – **Juta:** 142/112. *Göráb : Görábi-domb.* Az 1848-as szabadságharc bukása után itt végezték ki Nagy János kántortanítót, amiért felolvasta a Kossuth-kiáltványt. – **Kálmáncsa:** 237/83. *Rác-egrös.* [...] A hagyomány szerint Jellasics seregéből lemaradt egy csapat, amely hosszabb ideig itt táborozott. – **Karád:** 64/257. *Rácok hidja.* A hagyomány szerint 1848-ban ennél a hídnál tartották vissza a karádiak a rácokat. – **Kisbárapáti:** 73/57. *Rácok hidja.* A hagyomány szerint itt szorították vissza a rác csapatokat 1848-ban. – **Nemeskisfalud:** 108/23. *Gesztönyefa.* Óriási, több száz éves gesztenyefa. Mikor Jellasics serege erre vonult, a falu népe a gesztenyefa alól nézte a vonuló katonaságot. – **Siófok** 31/169. *Kölesföd.* [...] A hagyomány szerint 1848-ban itt gyülekezett a Jellasics által szétvert magyar huszárok egy része, és innen indultak tovább Pákozd felé. – **Somogyzil:** 122/183. *Közép-major.* [...] Az öregek szerint a major déli részén 12 nyárfa állott, annak emlékeként, hogy Bálint őrmester itt rontott neki tizenkettőmagával Jellasics hadainak. A vitézeket ide temették el. – **Zamárdi:** 33/154. *Szent János képe.* A hagyomány szerint Jellasics emberei itt sütöttek ökröt, amikor Pákozd felé vonultak (SMFN. 134, 145, 226, 244, 327, 378, 440, 788, 805).

Amint a fenti adatokból kilálglik, a somogyi néphagyomány az 1848–49-es szabadságharc emlékét elsősorban a Jellasics csapataival vívott helyi összecsapások történeteit, eseményeit őrizz meg.

A vizsgálat néhány tanulsága

A bemutatott földrajzi nevekhez kapcsolódó, népünk múltjának jelentős eseményeivel és kiemelkedő alakjaival összefüggő mondaszerű magyarázatok, emléktörödékek összeállításával és vázlatos elemzésével, amely a néprajztudománynak a történeti mondák közzétételéhez és sok szempontú vizsgálatához viszonyítva csak szerény hozzájárulás lehet, remélhetőleg sikerült föl hívnom a néprajzos kollégák figyelmét arra, hogy a magyar nyelvterület nagy részét felölölő földrajzinévkialadványok mondahagyományunk további kutatásának is forrásai vagy legalábbis kiindulópontjai lehetnek. Az egyes helynevekkel kapcsolatos mondaszerű magyarázatokat, népi közléseket természetesen megfelelő kritikával kell fogadni, ahogy ez a SMFN.-nek bevezető részében is olvasható: „A gyűjtő, ellenőrző, közlétevő és a szerkesztők a nevek magyarázatára vonatkozó véleményüket nem közlik. A kiadványban a gyűjtők az adatközlőknek olykor tárgyilagos felvilágosításait, helytörténeti magyarázatait, máskor pedig népetimológiáit, mondáit, egyéb folklór jellegű közleményeit nyújtják. E magyarázó szövegek azonban csak tartalmilag népiek, megfogalmazásuk legtöbbször a gyűjtőtől vagy az ellenőrzőtől származik. E népi magyarázatok és olykor történelmi adatok valóságértékéért sem a közlétevők, sem a szerkesztők felelősséget nem vállalnak” (SMFN. 13). A Somogy megyei helynévkötet munkálataihoz kapcsolódó szakmai megbeszéléseken, tanácskozásokon egyébként nemegyszer felmerült, hogy hasznos és fontos lenne, ha a különböző földrajzi nevekhez fűződő, tömören összefoglalt népi közlések figyelembevételével a néprajzos szakemberek további gyűjtéseket végeznének. Ezt a lehetőség, teendő néhány évvel később a Vas megye földrajzi nevei című kiadványnak *A névanyag közzététele* fejezetében már határozottabban is megfogalmazódott: „Kétségtelen, hogy a néphagyományoknak, népi magyarázatoknak van valamelyes reális alapjuk, melyek egyenkénti megvizsgálása a jövőendő tuda-

mányos kutatás feladata lesz, akárcsak a földrajzi pontokhoz kötődő mondák és más folklór jellegű adatok teljesebb értékű összegyűjtése, amikhez gyűjtőlapjaink adatai jó kiindulási alapul szolgálnak (VAMFN. 14–5). Mindehhez csupán azt szeretném hozzáfűzni, hogy az említett lehetőségnek a megvalósítása – tudommal legalábbis – elmaradt. S mivel a megyei, a járási és más földrajzinévkiadványok megjelenése óta több mint egy emberöltő telt el, nagyot változott a világ, és az a legidősebb nemzedék, amelyik a 20. század utolsó évtizedeiben élt, és még többé-kevésbé jól emlékezett a régi hagyományokra, sajnos ma már nincs köztünk. Azért még napjainkban sem teljesen reménytelen mondaszerű elbeszélések, történetek gyűjtése néhány elzártabb vidéken, főképpen pedig egyes határon túli tájegységeken, hagyományőrző településeken.

Nyilvánvalóan több oka is van annak, hogy a SMFN.-ben sok olyan földrajzi nevet találunk, amelyben, ha még annyira röviden, utalásszerűen is, a sok száz évvel ezelőtti korok (történelmi események és jeles személyiségek) emléke szinte máig, a legutóbbi évtizedekig is megőrződött. Azt állapíthatjuk meg, hogy a somogyi földrajzi nevekhez általában több és szerteágazóbb folklórjellegű közlés kapcsolódik, mint más vidékek esetében. Ebben bizonyára közrejátszik az a körülmény is, hogy Somogy megyében relatíve kisebb mértékű népmozgások, betelepülések zajlottak le, mint például Baranya és Tolna megyében vagy a Duna–Tisza közén. Somogyország népessége – Külső-Somogy kivételével, ahová nagyrészt a hódoltság idején elpusztult magyar falvakba délszláv népcsoportok és német telepesek költöztek be – még a török megszállás során is többnyire a lakóhelyén maradt, esetenként a települést körülvevő kisebb-nagyobb erdőségekben vagy például a Kis-Balaton környéki berkekben és mocsarak közötti szigetekben húzódott meg (vö. Király 2003: 21, 24), és így jelenlétének folytonossága nemigen szakadt meg. Minden bizonnyal ezzel is összefügg, hogy a hódoltság előtti évszázadoknak például a kiemelkedő szerepet betöltő Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással kapcsolatos különféle eseményeket, fontosabb történéseket az itteni lakosság apáról fiúra tovább tudta hagyományozni.

SZAKIRODALOM

- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei*, 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendáriumok. A Mária-ünnepek és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából*. I–II. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Bálint Sándor 1980. *A szögedi nemzet. A szegedi nagytáj népelete*. Harmadik rész. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Szeged.
- BMFN/I–II. = *Baranya megye földrajzi nevei I–II*. Szerk. Pesti János. Pécs, 1982.
- Ferenczi Imre 1960. Rákóczi alakja az abaúj-zempléni néphagyományban. *Ethnographia* 71: 389–436.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar megye mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1979. Jugoszláviai magyar hiedelmek, népmondák a törökökről és tatárokról. *Néprajz és Nyelvtudomány XXII–XXXIII*. Szeged, 181–224.
- Heckenast Gusztáv 1970. *Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban*. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 53. Budapest.
- Király Lajos 2002. „Híres betyár vagyok...” *A betyár alakja a somogyi népköltészetben*. Somogy Megyei Honismereti Egyesület. Kaposvár.
- Király Lajos 2003. *Nyelvjárási és névtani vizsgálatok Somogyban (Cikkek, tanulmányok)*. Örökség Kaposi Könyvtár 24. Kaposvár Megyei jogú Város Közgyűlése, Kaposvár.
- KMFN. = *Komárom megye földrajzi nevei*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK 169. Budapest, 1985.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- MNL. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- SMFN. = *Somogy megye földrajzi nevei*. Szerk. Papp László és Végh József. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974.

- Szabó József 2008a. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2008b. A török kor emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 132: 86–93.
- Szentgyörgyi Rudolf 2007. A Kesztlőrcről Fehérvárra menő hadút. *Névtani Értesítő* 29: 23–47.
- TMFN. = *Tolna megye földrajzi nevei*. Szerk. Végh József, Ördög Ferenc, Papp László. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981.
- Torma István 1997. Harangos-kút. (A kútba rejtett harangok mondája helyneveinkben). In: B. Gergely Piroska–Hajdú Mihály (szerk.): *Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 209. Budapest–Miskolc, 274–84.
- Ungár Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története. (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.
- VAMFN. = *Vas megye földrajzi nevei*. Szerk. Balogh Lajos és Végh József. Szombathely, 1982.
- VEMFN/I. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. Budapest, 1982.
- VEMFN/IV. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc, Varga Mária. MNyTK. 194. Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Memories of old times in the geographical names of Somogy County

Collecting historical legends has a long tradition in ethnography. The 1960s saw the publications of numerous collections of geographical names of counties and districts, which can also be used as sources for research. Based on *Somogy megye földrajzi nevei* (Geographic names of Somogy County), a volume rich in legend-like folklore texts, this paper assembles the legends of important events and outstanding personalities of Hungarian history from the end of the 10th century to the middle of the 19th century.

Keywords: legends, Árpád dynasty, Tartar invasion, King Matthias, Turkish rule, the age of the Kuruc, 1848/49 Hungarian Revolution and War of Independence.

Miről árulkodik a *Pannóniai ének* nyelve és helyesírása?

1. Hubert Ildikó, a régi magyar irodalom kutatója néhány hónappal ezelőtt azzal a kéréssel keresett meg, hogy a fehérlő-mondát és a honfoglalást megéneklő *Pannóniai ének* keletkezésének idejét a meglévő másolatok nyelvtörténeti elemzésével próbáljam meg meghatározni. Egy 1995-ös, nagy körütekintéssel és lényegre törően megírt tanulmányában (Hubert 1995) megállapította, hogy a *Pannóniai ének*nek a 18. században még két kéziratáról, a 19. században meg egyről tudtak, de napjainkban már ezt is hiába keressük; mindössze különböző hitelességű másolatokra vagyunk utalva. Majd két szövegforrás – a Pray György-féle Cornides Dánielhez került változat és a Dugonics András *Etelka* című regényében található variáns – köré csoportosítva, összegezi ezek forrástörténetét. Közli továbbá Dugonicsnak Gruber Antalhoz, a *Pannóniai ének* német fordítójához írt levelét és a Dugonics pótlásával ellátott *Pannóniai ének* szöveget. A szerző dolgozatában utal arra is, hogy „a szakirodalomnak két alapvető kérdést nem sikerült még tisztáznia: a vers keletkezési idejét és szerzőjének megnyugtató megnevezését” (Hubert 1995: 95). Magam ez utóbbiak tisztázásához

szeretnék hozzájárulni, arra gondolva, hogy a *Pannóniai ének* kéziratának, illetve szövegének rend-

kívül bonyolult történetében szinte egyetlen szilárd fogódzó van: a másolatok megőrizte nyelvváltozat és annak helyesírása.

2. A *Pannóniai ének* nyolc szövegváltozata állt – jobbra Hubert Ildikó jóvoltából – rendelkezésemre. Ezek rövid jellemzéssel ellátva és az itt használandó rövidítéseket megadva, a következők.

1. A Pray–Cornides-féle változat (jele: P–C). A Subich Ferenctől kapott kódexből kimásolt *Pannóniai éneket* Pray György 1776 januárjában küldte meg Cornides Dánielnek. Ez a változat az Országos Evangélikus Levéltárban található.

2. A Révai-féle variáns (jele: R). Révai Miklós az előbbi szövegváltozatot közölte *Elegyes Versei* című munkájában Pozsonyban 1787-ben. Ez lett a forrása egyébként a Szilády Áron és Toldy Ferenc későbbi kiadásainak.

3. A Dugonics-féle első változat (jele: D₁). Időközben ugyanis előkerült a *Pannóniai ének*-nek egy más forrásból származó szövege. Ezt jelentette meg Dugonics *Etelka* című regényében, 1788-ban.

4. A Dugonics-féle második variáns (jele: D₂). Az *Etelka* 1805-ben kiadott „második” könyvének egyik jegyzetében ezt írja Dugonics: „Kezemhez jött (*Erdélyben* léttömkor) egy ilyen régi ének... A’ versek (utolsó meg-jobbításom szerint) ezek...” (386–387).

5. A Dugonics által Gruber Antalnak megküldött – már említett – változat (jele: G). Dugonics latin nyelvű levelében utal a *Pannóniai ének* erdélyi megszerzésére, közelebbről arra, hogy 1767-ben Erdélyben retorikát tanított, és a *Pannóniai ének* szövegét Gyalakutai Lázár Jánostól kapta. De azt is jelzi, hogy „nem kevés heánossággal”, és hogy aztán a lyukakat kitöltötte, és a szöveget megmutatta Cornides Dánielnek is.

6. A Teleki Tékában talált másolat (jele: T). A Pray–Cornides-félét ugyanis Cornides lemásolta Teleki Sámuelnek, és ez került a Teleki Tékába. Hubert Ildikó megjegyzi: „Toldy Ferenc Marosvásárhelyen megnézte e példányt, és mindenben egyezőnek találta Pray példányával. Toldy megállapítását magunk is helyesnek tartjuk” (Hubert 1995: 97).

7. A Horvát István hagyatékából való változat (jele: H). Hubert Ildikó utalása szerint a Pray–Cornides-változatnak egy másolata került Toldy Ferenc hagyatékába, és onnan Horvát István könyvtárába.

8. Végül az Egyetemi szöveggyűjteményből (Madas 1992) vett példány: Csáti Demeter éneke Pannónia megvételéről (1526 körül). (Jele: E.) Megjegyzem, hogy a szövegközlés végén még ez is ott található zárójelben: „18. sz.-i másolatról – RMKT I. 1877. 3–8, II. 1880. 5.”

3. Mit és hogyan vizsgáltam tehát? Mivel a *Pannóniai ének* keletkezésekor még nincs irodalmi nyelv (sztenderd), legfeljebb normakezdemények vannak, nyelvjárás-történeti, nyelvtörténeti, közelebbről hangtörténeti, illetve alaktan- és mondattörténeti, továbbá helyesírás-történeti elemzésnek vettem alá a nyolc szövegváltozatot. Ezután következhetett az összehasonlítás. Valamennyi variáns összevetve ugyanis kiderülhet, hogy változtattak-e nagyobb mértékben az alapszövegen, vagy a népballadákhöz, a népdalokhoz, a mondákhoz hasonlóan kisebb mértékben alakítottak rajta, esetleg csupán az illető nyelvjárásterületet követve módosították. Aztán két-három – valamilyen szempontból egymáshoz kapcsolódó – szöveg összehasonlításából megtudhatjuk, ki vette át a szöveget a másiktól. Világossá válhat az is, hogy egy-egy változat helyesírása – kisebb vagy nagyobb mértékben – utalhat meghatározott időszakaszra. Ilyenformán – szerencsés esetben – támpontot kaphatunk a szerző vagy szerzők kitérére is. (L. még Szilády Áron bizonyos értelemben hasonló elemzését: Szilády 1877.)

4. Ha csak figyelmesen végig olvassuk a szövegváltozatokat, azonnal szembetűnik mint leglényegesebb vonás, hogy öt változatban (P–C, R, T, H és E) illabiális magánhangzójú szavakkal, háromban pedig (D₁, D₂ és G) – a Dugonics Andrással kapcsolatosakban – labiális magánhangzójúakkal ta-

lálkozunk. Mindjárt a vers kezdetén: „Emlekezzénk Regyekrel | az Zythyabol ky jwttekrel” (P–C), és a Dugonicstól átirtnban: „Emlekezzek Reegiekreol | Zytthyaabool ky jeottekreol” (D₁). Az utóbbiban ugyanis az *eu* az [jü] hangnak, az *eo* pedig az [ö], [ő]-nek a jele.

A) Részletezve – mindenekelőtt a labiális-illabiális szembenállás szempontjából – a következőket találjuk. Lássuk először a P–C nyelvét.

1. Egyes hangok

e áll a mai köznyelvi *ö* helyén: *Kezettek, keztek, Keweth* (tízszer és kétszer *i*-vel is: *Kyweth*), *Feld* (ötször, de labiális formában is: *Fewld*, ötször), *Keze* nethy (sic!; é. köszöneti, kétszer), *therwyn*, *eryl* (é. örül), *thelth* (é. tölt), *erem* (é. öröm), *kelthzseek* (hibás írás, egy *e* betű hiányzik; é. költözzék), *bee Zektheth* (é. beszöktet), *Kezel* (é. közel), *ewek* (é. övék).

i áll a mai köznyelvi *ü* helyén: *fyweth* (é. füvet, ötször), *Kyltheek* (é. küldték), *eryl* (é. örül), *gylekezek* (é. gyülekezek).

é áll a mai köznyelvi *ő* helyén: *thenek* (é. tőnek), *len* és *leen* (é. lőn).

2. Alaktani jelenségek

Névszórágok: *-rel* (négyszer, pl. *Regyekrel*), *-tíl* (kétszer, pl. *I/tentylys*; diftongussal: *-thywl*, háromszor, például *Nagh/agod thywl*, *Thywlek*, é. tölük), *haromzer*, *-en* (*fewlden*).

Birtokos személyjelek: többes szám első személy: *-énk* (nekénk, é. nekünk); többes szám harmadik személy: *-ek* (*Zywek*, é. szívük, *Thywlek*, é. tölük, *Kezettek*, é. közöttük).

Igeképzők: *-yl* (fel *Keuzylenek*, é. felkészülének).

Igeragok: alanyi ragozás, többes szám első személy: *-énk* (*Emlekezzénk*).

Érdekes módon a fentiekkel ellentétben a várható illabiális *é*-k helyén labiális *ő* áll bizonyos esetekben, például hova? kérdésre felelő határozórag helyén, például „*Keweth jutha Dwna mellew*”; illetve az elbeszélő múlt egyes szám harmadik személyű ragja helyén, például (az előző sor így folytatódik): „*fewldeth fyweth meg Zemlelew*” (é. megszemlélé).

B) A Dugonics első szövege (D₁). Ezt részleteiben mintegy „ellenőrizve”, megállapíthatjuk, hogy a P–C-ben jelentkező illabiális formák szinte kivétel nélkül labiális alakban mutatkoznak. Néhány példa: *ky jeottekreol*, *Feodre*, *keozteok*, *Feuveth*, *keudtek* (é. küldtek). Csupán a *theenek* maradt meg *ő* helyett *é*-vel, továbbá a birtokos személyjel többes szám harmadik személyében szerepel *-ek*, *-jek* a labiális *-ük*, *-jük* helyén, például *Zywek* (é. szívük), *Feelelmjek* (é. félelmük). Nem a labialitás kérdése, hanem az illeszkedésé, mégis megemlítem: itt már a *-szor*, *-szer*, *-ször* illeszkedett alakjával találkozunk: *Haaromszor*.

C) Kérdés még, mit találunk a négy illabiális és a két labiális jellegű szövegváltozatban. Összefoglalva azt erősíthetem meg, hogy mind a Révai-szöveg, mind a Teleki Téka, illetve a Horvát István-féle variáns szinte száz százalékgig követi a Pray–Cornides-kéziratot. Rendszerint átvesszik még a hibákat is, legfeljebb egy-két esetben javítják ki őket. Egy kissé más a helyzet az Egyetemi szöveggyűjteményben található változattal. Az ezt megjelentetők tudniillik érthetően mintegy közelítették az eredeti szöveget a mai íráshoz és nyelvhez. Lényegi dologban azonban ők sem tértek el az eredetitől.

Nem állapíthatunk meg mást a labiális megoldást követő második Dugonics-szövegről és a Gruber Antalnak megküldött változatról sem. Követik az első Dugonics-szöveget, még a hibákat illetően is. A Gruber-félben azonban a *theenek* sem marad meg, Dugonics *tewnek*-re változtatja. Két esetben nem végzi el – nyilván véletlenül – a labiális cserét: *Mindent*, *Bee-ment*.

Fel kell tennünk immár a kérdést: vajon miért tétettek labiálissá az illabiális magánhangzók? És vajon ki végezte el olyan pontosan ezt az egyáltalán nem könnyű munkát? (Csak zárójelben utalok rá, hogy – mint ismeretes – Móricz Zsigmond Rózsa Sándor-regényeiben még Bálint

Sándornak, a kiváló – mondhatnánk – polihisztornak, a szegedi alsóvárosi nyelvjárást még egye-

temi néprajzi előadásában is megtartó professzornak a segítségével sem sikerült az ő-ző beszédet hiánytalanul visszaadni! Egyébként minden bizonnyal magának Dugonicsnak a munkájáról van szó. Hiszen jártas volt a nyelvtudományban, irodalmi nyelvünk alapjává is az ő-ző nyelvjárást akarta tenni. Aztán részt vett a nyelvújításban: valójában ő irányította a matematika és a geometria szakszókincsének a megmagyarosítását. És persze maga is az ő-ző nyelvjárást beszélte.

5. A labiális-illabiális megfelelésen kívül érdemes megvizsgálni a szövegváltozatok egyéb feltűnő(bb) nyelvjárási jelenségeit, már csak azért is, hogy esetleg következtethetünk belőle arra: mely területen keletkezhetett a *Pannóniai ének*. Mindjárt hangsúlyozom, hogy egyrészt e tekintetben is más-más tapasztalható az öt illabiális magánhangzójú változatban, mint a három labiális magánhangzójúban. Másrészt viszont a két rétegen belül szinte teljes az egyezés. Egyébként a szövegek viszonylag rövidek, tehát nagyon messzemenő nyelvi következtetéseket nem vonhatunk le belőlük.

I. A P–C, R, T, H és E egyéb nyelvi-nyelvjárási sajátosságai

Magánhangzók

bizonyos *i*-zés: P–C fylelmek, meg kymle (é. megkémlé), wyzith (é. vizit)
gyenge *a*-zás: R aranya/th, ritkán *o*-val: E aranyos
nyíltabb forma: -onk: P–C Zoka/onk
vannak diftongusok is: P–C *wiele* (é. vélé), Thywlek (é. tölük)

Mássalhangzók

a szótagzáró *l* mindig megmarad: R *wolna*
intervokális helyzetben a mássalhangzó gyakran megnyúlik
l-ezés: R *hele*, de E *Erdely* is
fehér: H *feyer*
Veszprém: R *we/prem*, H *Wesprem*

Alaktani jelenségek

-*kor*: P–C *Mykorth*, T *mykoron*, T *akorth*
-*val*, -*vel*: P–C *azwal* és vegyesen *azzal*
-*szor*, -*szer*, -*ször*: T *haromzer*
középfok: T *jelesb*
feltételes mód jelen idő egyes szám harmadik személy: P–C *meg mentheneye*
képzők: P–C *Erdelyse*gben

II. D₁, D₂ és G

Magánhangzók

az *i*-zés hiányzik: de a *wyzyt* alak előfordul a *wyzeet* mellett, sőt a G-ben *keevaant* is
a-zás sincs: P–C *aranhos*
zártabb formák: a -*ból*, -*tól* rag pl. a D₂-ben -*buul*, -*tuul* alakban mutatkozik

Mássalhangzók

a szótagzáró *l* sohasem jelentkezik: D₁ Fewdre, *vootak*
 intervokális helyzetben a mássalhangzó nem nyúlik meg
 megvan az *l*-ezés: D₁ *hele*, Erdeel, de *j*-vel is: D₂ Erdeej, G kiraaj
 fehér: D₁ *feheer*
 Veszprém: D₂ *Bezpreem*

Alaktani jelenségek

-*kor*: D₁ *Mikorth*, *akkorth*
 -*szor*, -*szer*, -*ször*: D₁ *Haaromzor*
 -*val*, -*vel*: G *neepel* és *neepvel*
 középfok: G *Jelesb*, *Gazdagb* és *Gazdagabb*

Amint e rövid jellemzésből kitűnik, a két részleg nyelve között a labiális-illabiális szembenálláson kívül is viszonylag lényeges az eltérés (1. *i*-zés, a szótagzáró *l* helyzete stb.). Ehhez még hozzá kell vennünk, hogy a D₂ 10. versszakának 4. sorában megjelenik a *tótos* szó („Fewdgheen neepe *Tootos* vala”). És arról sem feledkezhetünk meg, hogy a G-ben – amely egyébként gördülékenyebb stílusú a többinél – a 13. versszakától ott szerepel Szvatopluk neve is (*Zwatoplug* formában). Mindamellett úgy látszik, mind a kezünkben levő nyolc változat egy forrásra megy vissza. Tanulmányozva a nyelv- és nyelvjárás-történeti munkákat (Bárczi 1954, Benkő 1957, 1992) és a mai nyelvjárásokkal foglalkozókat (Imre 1971, Kálmán 1966), a *Pannóniai ének* nyelvjárássterülethez kötését illetően – éppen mindenekelőtt illabiális jellegét figyelembe véve – a fentiek alapján azt állapíthatjuk meg, hogy valószínűleg valamely nyugati, nyugat-dunántúli, esetleg északi vagy erdélyi nyelvjárás területen keletkezett.

6. Hátra van még a keletkezés idejének és a szerző vagy szerzők kilétének a kérdése.

Abból kell kiindulnunk, hogy – mint ismeretes – egyes kiadványok a *Pannóniai éneket* idézvé, az utolsó versszakot követően és egy sort kipontozva még három versszakot is közölnek. Az Egyetemi szöveggyűjtemény például így:

.....

Egyiknek neve Buda vala,
 Ki ez országot megvette vala;
 Hogy az Árpád megholt vala,
 Árpád után ő kapitány vala.

Lakóhelye lőn Duna mentében,
 Pest ellenében, fenn egy hegyben,
 Arról neveztik ott a várost
 Duna mentében kincses Budának.

Ezt szerzették Szilágyságban,
 Csáti Demeter nagy gondolatjában,
 Mikort nagy bú vala Magyarországon,
 Egy némi-nemű múltságában.

Ebből tehát azt tudjuk meg, hogy a szerző Csáti Demeter, és hogy a Szilágyságban, továbbá „Mikort nagy bú vala Magyarországon” – azaz a mohácsi vesz idején – szerezte énekét.

A három versszak idetartozását, valamint a benne levő állításokat kezdettől fogva többen megkérdőjelezték, mindjárt hozzászám: én sem tudom elfogadni. Ezt bizonyítandó azonban látnunk

kell röviden az egésznek a történeti háttérét (ebben Hubert Ildikó említett tanulmányára támaszkodtam: Hubert 1995).

Induljunk ki abból, hogy e három versszakot egyik kézirat sem tartalmazza. Először Toldy Ferenc közölte 1828-ban a *Handbuch der ungrischen Poesie* című kiadványban (Toldy 1828). Mindjárt megjegyzem, hogy a Toldy közölte változatban a kipontozott sor helyén ez áll zárójelben: „(Hier fehlen mehrere Strophen)”. Ez a változat egyébként teljesen megegyezik az Egyetemi szöveggyűjteményben találttal, csupán itt az első sor végén vessző, a harmadik sor végén kettőspont, aztán a második versszakban a *Duna* szó után kétszer, a *Pesth* és az *a* névelő után a hiányjel szerepét betöltő vessző található. Ezenkívül a *néminemű* szót egybe-, a *múltságában* elemet rövid *u*-val és a *Magyarországban* határozót kis kezdőbetűvel, továbbá kötőjellel írták. Egy lényegesebb különbség, hogy az E-beli *neveztik* mai módon, *é*-vel fordul elő.

A három versszak eredetéről maga Toldy így tájékoztat *Vizsgálatok a Magyar nyelv körül* című, szintén 1828-as dolgozatában (Toldy 1828a): „Horvát István Úr, az Országos Könyv-tár’ őrije a Nemzeti Museum mellett, az eddig ismertetlen volt három vég-strophát közlé velem [...], arról tudósítván egyszer’ smind, hogy az ének bizonyosan a’ Mohácsi veszedelmet követő időszakban készített [...]”. Közelebbit aztán évtizedekkel később Szilády Árontól tudunk meg: „E három versszak, a Pannónia megvételéről szóló énekkel egy papíron, egy – nem tudni, mely korból származott – kései másolatban volt meg Horvát Istvánnál oly formában, hogy ez a töredék amaz után, némi hézag hagyásával következett: míg azon éneknek Pray–Subich-féle másolatán ezen töredéknek semmi nyoma sincs” (idézi Hubert 1995: 97).

Ilyenformán ez a kolofon egy másik ismeretlen históriás énekből – amelynek szerzője Csáti Demeter lehetett – került a *Pannóniai ének* végére.

Természetesen nyelvi-nyelvtörténeti érvek is valószínűsítik a fenti állítást. A 41. versszakbeli *kapitány* szó minden szövegváltozatban *n*-nel szerepel, itt *ny*-nyel. A 42. versszakban levő *Lakóhelye* mindenütt *l*-lel fordul elő. A *lön* alakja valamennyi variánsba *len* (*len*, *leen*). Furcsállható aztán az *í*-zés megjelenése is a *neveztik* szóalakban, bár – mint jeleztem – a Toldy-kiadványban *é* szerepel.

Összefoglalva kimondhatjuk, hogy a jelzett három versszak valóban máshonnan kerülhetett a *Pannóniai ének* végére, és hogy ilyenformán nem Csáti Demeter a szerzője.

7. Mit mondhatunk a Pannóniai ének keletkezésének idejéről? Annál is inkább, mivel a fentiek alapján a mohácsi vészre való célzás is érvényét veszítette.

Szinte kezdettől fogva felmerült, hogy az ének korábban keletkezett. Pray György 1776. január 18-án Cornides Dánielnek írt levelében – amelyben megküldte a *Pannóniai ének* másolatát – arról is tájékoztatta barátját, hogy azt „Subich úr, most ítélőmester, egy barát-gót jellemű, tehát a XV-ik század elejéről vagy a XIV-ik század végéről eredő kéziratot codexből maga másolta...” (idézi Hubert 1995: 95). Azután Dugonics az Etelka első, 1788-as kiadásában, majd az 1805-ös „második” könyvben jegyzetben tájékoztat a *Pannóniai ének* létrejöttéről, és megjegyzi, hogy „(ha az írásnak módgyára nézünk) 1300-dik e/ztendő tájban íratott-le” (310). Az 1805-ös kiadásban azt is megjegyzi, hogy „A’ versek (utolsó meg-jobbításom szerint) ezek...” (387). Egyébként hasonlót olvasunk a Gruber Antalnak írt 1803-as levelében (l. Hubert 1995/1: 98–9). Subich Ferenc és Lázár János a 14., illetve a 15. századra teszi a keletkezés idejét. Hubert Ildikó szintén ezt az időmegjelölést fogadja el.

És mire következtethetünk a nyelvtudomány felől? A P–C-nek, illetve az öt illabiális jellegű szövegváltozatnak a helyesírása szinte teljesen megegyezik a Kniezsa István által IV. korszaknak, a Zsigmondtól a mohácsi vészig terjedő időszaknak a helyesírásával (Kniezsa 1952: 58–60). Mindössze annyi a különbség, hogy a szövegváltozatokban a [gy] hangot a gy-n kívül *gh* és az [ny] hangot az *ny*-on kívül *nh* is jelöli. Tehát a *Pannóniai ének* írásmódja inkább a 14. század vége és a 15. század felé mutat. Egyébként a három Dugonics-féle változat helyesírása – amely ismerten 18. századi átírás – már nyilvánvalóan több jelenségben különbözik a Kniezsa-féle IV. korszaktól.

És mit mutat a nyelvállapot? Bár – mint már jeleztem – a magyar nyelvi egységesülés, normák kialakítása csak a reformációval, vagyis a mohácsi csatavesztés után indul meg viszonylag nagyobb intenzitással, de azért 1526 körül már kisebb nyelvjárásiasságot várunk, mint amilyen a *Pannóniai ének* egyes változataiban tapasztalható.

Így a vers helyesírása és nyelvállapota inkább korábbra: a 14. század végére, illetve a 15. század felé mutat.

Lássunk még néhány olyan ritkább jelenséget, amely esetleg valamelyes támpontot nyújt a vers keletkezésének az idejére és helyére (az illető nyelvjárásterületre). Ilyen a 37. versszakbeli *meg mentheneye* igealak (ugyanígy megvan mind az öt illabiális jellegű szövegváltozatban, csak a T-ben hibásan, ti. kimaradt egy *e* betű). A *Magyar dialektológia* című egyetemi tankönyvben Hegedűs Attila megállapítja, hogy a határozott ragozás feltételes mód egyes szám harmadik személyében Hetés területén a köznyelvi formák után *-ja*, *-jē (-jo)* rag is mutatkozik, például *kötnejē, innájo*. Ezenkívül arra is utal, hogy lényegesen nagyobb területen (a Dunántúl nyugati-délnyugati peremén) elterjedt ez a forma a többes szám harmadik személyében is (Hegedűs 2001: 359). Vass József már 1860-ban színvonalas tanulmányt szentelt a dunántúli nyelvjárásnak (Vass 1860), és kiemelte azt is, hogy a göcseji tájszólásban „az ohajtó mód jelen idejének többes harmadik személye a határozott alakban *-jék* raggal alakul, például *megtudnájék*, azaz *megtudnák, megvennájék*, vagyis *megvennék* (Vass 1860: 140). Kérdés továbbá, hogy időben mikor jelentkezik leghamarabb ez az igealak. A *magyar nyelv történeti nyelvtanában* E. Abaffy Erzsébet (E. Abaffy 1992: 202–5) arra utal, hogy a *-nája, -néje; -náják, -néjék* végződésű formák először a Weszprémi-kódexben (1512 körül) mutatkoznak. Azt is hangsúlyozza, hogy ez a ragozási forma a kései ómagyar korban (1350–1550), különösen a 16. században terjeszkedik, majd nyolc olyan kódexet sorol fel, amelyben ez az igealak nem fordul elő, de huszonegyet is említ, amelyben megjelenik, és megjegyzi: „e kódexek túlnyomórészt az ország nyugati, északkeleti és keleti nyelvjárásterületeiről való” (E. Abaffy 1992: 205). Megjegyzem, magam is találkoztam ezzel az igealakkal Heltai Gáspár írásában (Szathmári 2009: 33) és a Telamon királyról szóló 16. századi verses széphistóriában (Szathmári 2008: 481).

A következő jelenség: a *-szor, -szer, -ször* rag nem illeszkedik a 23. versszak egy szavában: *Haromzer*, az illabiális jellegű szövegváltozatok mindegyikében így (a három Dugonics-félében már illeszkedéssel). Vass említett tanulmányában megjegyzi, hogy a göcseji tájszólásban a *-szer* – ahogy ő írja – alhangú szóhoz is járul, mint *háromszer, százszer* (Vass 1960: 140). A *Magyar dialektológiában* is ugyanezt olvashatjuk: az Őrség és Hetés területén: *háromször* (Hegedűs 2001: 358). Korompay Klára a kései ómagyar kor nyelvét vizsgálván a palatális veláris illeszkedésnek – benne a *-szor, -szer, -ször* illeszkedésének – az alakulását illetően arra a következtetésre jut, hogy a változás kora legtöbb nyelvjárásunkban a korai ómagyar kor végére: legnagyobb valószínűséggel a 13–14. századra tehető (Korompay 1992: 370). Egyébként a *-szer* variáns a Bécsi kódexben (1450 körül) és a *Szabács viadalában* (1476) kivétel nélküli.

Végezetül abban reménykedtem, hogy az illabiális jellegű szövegváltozatok második versszakában egyszer szereplő *Erdélység* név (írva *Erdelyseghen*, egyébként Erdély neve többször előkerül vizsgált énekünkben) segít az idő meghatározásban. Mint kiderül, sajnos nemigen. Juhász Dezső *A magyar tájnévadásról* című dolgozatában az *Erdélység* szót a szerves képzősökkel szemben egyrészt túlképzésnek, másrészt műveltségi jellegűnek tekinti, amint megjegyzi, mögötte „a magasabb nyelvi eszményhez való igazodás is meghúzódhat” (Juhász 1988: 31). (A stilisztikai cél egyébként még nyilvánvalóbban az *Erdélyország, Gömörország* típusú nevekben.) A szerző arra is utal, hogy a *-ság, -ség* képző nagyobb előretörése a tájnevekben a 16–17. századra tehető, de azt is hozzáteszi, hogy „a tájnévrendszerbe való behatolását a XV–XVI. század fordulójától figyelhetjük meg” (Juhász 1988: 31). Az első adatot az ÉrdyK.-ból közli (1524–1527). A szó előfordul aztán Huszár Gál, Tinódi Lantos Sebestyén, Gyöngyösi István és mások műveiben.

8. Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a *Pannóniai ének* nyelve a Nyugat-Dunántúl felé, kisebb részben Erdély irányában – de nem a Szilágyság felé – mutat. És ha nem sikerült is alapos érvekkel

végleg bebizonyítani, hogy a 14. század végén vagy a 15. században keletkezett, talán több ténnyt sorakoztathattam fel amellet, hogy mégis akkortájt íródott.

SZAKIRODALOM

- Bárczi Géza 1954. *Magyar hangtörténet*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Benkő Loránd 1957. *Magyar nyelvjárástörténet*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- E. Abaffy Erzsébet 1992. Az igei személyragozás. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 184–238.
- Hubert Ildikó 1995. Dugonics András levele Gruber Antalhoz a Pannóniai énekről. *ItK.* 1: 95–102.
- Hegedűs Attila 2001. A nyelvjárási alaktani jelenségek. In: Kiss Jenő (szerk.): *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest, 351–61.
- Imre Samu 1971. *A mai magyar nyelvjárási rendszere*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Juhász Dezső 1988. *A magyar tájnévadás*. NyudÉrt. 126. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kálmán Béla 1966. *Nyelvjáráisaink*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Knieza István 1952. *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Korompay Klára 1992. A névszóragozás. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 355–410.
- Madas Edit (szerk.) 1992. *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez. Középkor (1000–1530)*. Főszerk: Tarnai Andor. Tankönyvkiadó, Budapest, 553–5.
- Szilády Áron 1877. Jegyzetek. *RMKT.* I. 227–48.
- Szathmári István 2008. Ki lehet a Telamon királyról szóló 16. századi verses széphistória szerzője? *Nyr.* 132: 478–83.
- Szathmári István 2009. Heltai Gáspár-e a fordítója, átdolgozója a Fortunatusról szóló 16. századi verses széphistóriának? *MNy.* 105: 30–7.
- Franz, Toldy 1828. *Handbuch der ungrischen Poesie*. Pesth und Wien.
- Toldy Ferenc 1828a. Vizsgálatok a Magyar nyelv körül. *Felsőmagyarországi Minerva* I. 1582–1587.
- Vass József 1860. Dunántúli nyelvjárás. *MNýszet* V: 63–163.

Szathmári István
ELTE BTK
Mai Magyar Nyelvi Tanszék

SUMMARY

Szathmári, István

What does the language and orthography of Song of Pannonia reveal?

The paper is a contribution to a deeper understanding of the Song of Pannonia, a poem relating to the White Horse legend and the Conquest of Hungary. The eight extant copies of that poem are submitted to an investigation in terms of historical linguistics (including phonology, morphology, and syntax) as well as history of orthography. In conclusion, the author states that Demeter Csáti cannot have been the writer of the Song of Pannonia; indeed, the piece cannot have been composed in the Szilágyság Region and in the period around the Battle of Mohács, as suggested by the three stanzas that were later added to the original text. The state of Hungarian reflected in the poem points towards Western Transdanubia and partly also towards Transylvania, and suggests that the time when it may have been composed was the late fourteenth or early fifteenth century.

Keywords: Song of Pannonia, history of the Hungarian language, history of Hungarian orthography, Demeter Csáti, 14th–15th centuries, 16th century

TEST – TÉR – JELENTÉS 1.

Tanulmányomban megvizsgálom a generatív és a funkcionális kognitív nyelvészeti hagyomány gondolatmenetét a nyelvi tudás természetéről, illetve arról, hogy a nyelv kapcsolatban áll-e más kognitív rendszerekkel (figyelem, emlékezet, fogalmi rendszer) és a testtel (embodiment), és ha létezik kapcsolat, akkor milyen az összefüggés egy lehetséges elrendezése. Végül a fogalmi metaforaelmélet kritikai áttekintését adom, különös tekintettel az orientációs metaforákra. Az orientációs metaforák azért kerültek a tanulmány végén fókuszba, mert egy nagy létszámú empirikus vizsgálat későbbi ismertetéséhez adnak elméleti bevezetőt. A magyar mintán megismételt eredeti amerikai kutatást (Meier–Robinson 2004 a, b) a dolgozat végén ismertetem.

1. A kognitív szemlélet

A kognitív szemlélet különböző tudományterületeken fellépő problémák értelmezési módja. A kognitív tudomány célja: létrehozni egy olyan dialógust, amely összekapcsolja a megismeréssel foglalkozó tudományterületeket. A főbb megismerési tudományterületek: a matematika, a számítástechnika, a biológia, a pszichológia, a logika, a filozófia és a nyelvészet. „A megismeréstudomány kritikus mozzanata a megismerés megértésének keresése, legyen az valóságos vagy elvont, emberi vagy gépi. A cél az értelmes kognitív viselkedés megértése. Reményünk az, hogy mindez elvezet az emberi értelem, a tanítás és tanulás, az értelmi képességek jobb megértéséhez” (Norman 1981 idézi Pléh 2003a: 14).

Edward Chace Tolmant az állatok térrel kapcsolatos viselkedésének kísérletes tanulmányozása vezette el a behaviorista S-R értelmezési modell revideálására. Az útvesztőben exploráló állatok viszonylag egyszerű viselkedése nem magyarázható pusztán az inger-válasz értelmezési kereten belül, mivel – Tolman szerint – „egy útvesztő megtanulása során az állat nem feltételes reflexek láncolatát alakítja ki, hanem jel-gestaltokat.¹ Azt tanulja meg, hogy mi mire vezet, mi után mi következik. Ezen elvárások összmintázata egy kognitív térkép, mely az állat viselkedését irányítja. A tanulás lényege nem a végrehajtás, hanem a **belső modell**, a térkép kialakítása lenne” (Pléh 2000: 507, kiemelés tőlem).

1.1. Fordulatok a kognitív szemléletben

Tolman '20-as években végzett kutatásainak eredményét három évtizeddel később a nyelvészet első kognitív fordulatához Noam Chomsky is felhasználta. Chomsky „Tolmant a belső modellálás révén tartja saját maga előfutárának” (Pléh 2000: 508). A belső modellálás koncepciója van jelen a Skinnerrel folytatott nyelvelsajátítási vitájuk során is. Chomsky a Skinner által, a nyelvelsajátításra is generalizált S-R tanulási paradigmának végezte el a kognitív szemléletű kritikáját. Ezt dolgozta ki az *A Review of B. F. Skinner's Verbal Behavior* című 1959-es munkájában, amely egyúttal tartalmazza a generativista és a nativista megközelítés kiinduló téziseit is. Kognitív nyelvészeti koncepciójának elindító könyve az 1957-es *Syntactic Structures*.

A matematikus végzettségű nyelvész természettudományos gondolkodási horizontjából a nyelvet biológiai és pszichológiai jelenségnek tekinti. A nyelvvel kapcsolatos alaptételei: a nyelv alap-

¹ A gestalt elsajátítása egy elvontabb alakzatot vagy mintázatot jelent (pl. orientációs metaforák esetén a fenti téri-testi élményhez asszociálódott pozitív jelentést). „[...] a tanulás folyamán nem egyszerűen valamilyen inger-válasz asszociáció kialakulása és megerősítése történik, hanem az élőlény olyan mintázatokat, kapcsolati viszonyokat sajátít el, amelyek szervesen összetartozó egységet alkotnak” (Juhász 2007: 98).

jainak veleszületettsége, a nyelvi rendszer autonómiája, a szintaxisközpontúság és annak formális természete, a metafora anomáliakoncepciója (Chomsky 1995; Pinker 2006; Győri 2008).

1980-ra George Lakoff egy új kognitív paradigmát dolgozott ki, amelynek középpontjában már nem a szintaxis, hanem a jelentés állt. Lakoff úgy vélte (1980), hogy a tapasztalatainkat **idealizált kognitív modellek** strukturálják (IKM). Az IKM szervezi a beérkező információ kategorizálását. Az idealizált kognitív modellre példa a mindennapi életből a hét (week). A hét egy egész (gestalt), amely hét részből álló lineáris szekvencia, amelynek mindegyik részét napnak hívjuk, és a harmadik a szerda. A szerda tehát része az egésznek, a hétnek; metonimikus kapcsolat van közöttük. A modell idealizált, hiszen hétnapos hét nem létezik a természetben. Lakoff elméleti keretében a metafora a gondolkodás szerves része.

Dominánsan a '80-as években kibontakozó holista funkcionális kognitív nyelvészet egyik központi elmélet-kidolgozója Ronald W. Langacker. Langacker a nyelvi autonómia helyett a holista megközelítés mellett érvel, vagyis a nyelvi működés nem szeparálható el a többi kognitív rendszer működésétől (holista), sőt a nyelvi rendszer aspektusai között sincsenek éles határok, a különbség fokozatiság kérdése (prototípus-elv, l. lejjebb). A szintaxis helyett a **jelentés** áll az elmélet középpontjában (Langacker 1987, 2008; Ladányi–Tolcsvai 2008a). Jelen perspektívából visszatekintve ez újabb kognitív fordulat volt a nyelvészetben is.

1.1.1. A nyelv pozitívista-modularista-biológiai és funkcionális-hermeneutikai megközelítése

A nativista paradigmában a nyelv alapvetően biológiai jelenség, amely az agyhoz kötődik. Mivel a nyelv biológiai jelenség, ezért természettudományos (objektív) módszertannal kell vizsgálni (Győri 2008). A holista kognitív megközelítés sem tagadja a nyelv biológiai, KIR-i aspektusait (Kemmerer 2005), és ennek vizsgálatára empirikus kognitív idegtudományi és/vagy számítógépes és/vagy gyakorlati, illetve egyéb más módszertanú kutatásokat végez, de ebben a paradigmában a bizonyítékalapú (evidenced based) kutatás nem jár együtt azzal, hogy a nyelvet leválasztanák a beszélőről, vagyis a nyelvet **funkcionálisan** (Ladányi–Tolcsvai 2008a), a mindenkor beszélő szempontjából vizsgálják. Ezáltal az empirikus kutatás objektívista megközelítését kiegészíti a **hermeneutikai** horizonttal.

A biológiai aspektushoz kötődik Chomskynak a nyelv autonómiájáról vallott nézete. A nyelvi fakultás elméletét gyakran szerzett (pl. agyvérzés során szerzett valamely típusú afázia) vagy fejlődési idegrendszeri zavarokkal (SLI – specifikus nyelvi zavar, autizmus spektrum-zavar) vélik bizonyítani.

A '90-es évek végétől egyre több kritika jelent meg azzal kapcsolatban, hogy a sérült elméből milyen mértékben lehet, illetve lehet-e következtetéseket levonni a statisztikai átlagnak megfelelő elmeműködéssel kapcsolatban? A szerzett agysérülések során (pl. afázia) nem 'minden vagy semmi' sérüléseket látni (formális logika), hanem sokkal inkább fokozatiság kérdése a kiesett funkció sérülésének mértéke (prototípus elv, l. lejjebb). A nyelvi területek sérülését tárgyaló írásában Kertész (2003) a nyelvben érintett hálózatok három közös jellemzőjét határozta meg: (1) egy funkció több helyen van reprezentálva, ezért a különböző helyekről származó léziók hasonló deficitet produkálhatnak, (2) az egyes területek különböző átfedő hálózatokhoz tartozhatnak, ezért az ugyanazon a területen lévő sérülés gyakran hoz létre különböző deficiteket, (3) súlyos és tartós funkcionális deficit akkor fordul elő, amikor a hálózat összes vagy legtöbb strukturális összetevője érintett (Kertész 2003: 586). Mindhárom területen beléphetnek, megjelenhetnek a reorganizációs folyamatok. Csépe (2003) a neuropszichológiai adatok neuronális szintű igazolásának és értelmezésének problémáját tárgyalva fogalmazza meg: „a leggyakoribb [nehézség] a funkció, szerkezet és zavar közötti kapcsolat igazolása, a funkciók kölcsönhatásainak értelmezése, a sérült kapcsolatok és sérült reprezentációk elkülönítése, a kompenzációs működések és a reorganizáció feltárása” (Csépe 2003: 563).

Osmánné (1986) is külön hangsúlyozza az eredmények értelmezésekor a kompenzációs és reorganizációs folyamatok fontosságát: „a károsodás nem egyszerűen az adott agyi terület működésének kiesését tükrözi, hanem azt, hogy az agy egésze hogyan funkcionál az adott terület működészavara esetében, és azt hogyan kompenzálja!” (Osmánné 1986: 26). Röviden: a szerzett agysérülések során nyert (kettős disszociációs) adatok értelmezése könnyen félrevezető lehet, ha adott paradigma nem számol a reorganizáció és a kompenzációs mechanizmusok jelenlétével.

A szerzett zavarok mellett a már említett másik érv az autonóm nyelvi fakultás mellett a fejlődési neurokognitív zavarok. Ezekben (SLI, autizmus-spektrum-zavar, Williams-szindróma) „többnyire a fejlődés igen korai, az esetek többségében méhen belüli időszakától kezdve eleve atipikusan épül fel az idegrendszer. Jogosan vethető fel, hogy vajon az atipikus fejlődés valóban produkálhat-e olyan jelenségeket, amikor egyetlen kognitív működés markánsan sérült, s minden más kognitív működés teljesen tipikusan szerveződik” (Győri 2008: 45–6). Végül teszi fel a kérdést Győri (2008: 46.): „vajon kellően finoman mérjük-e azokat a képességeket, amelyeket épnek, megőrzötnnek látunk ezekben az esetekben? Vagy ha finomítanánk az eszközeinket, akkor az addig épnek mutatkozó képességekben is ki tudnák mutatni a zavarokat?”

Mindezen problémát (autonómia) a holista-kognitivistá paradigmán belül elhelyezve a prototipikussággal és a fokozatossággal talán árnyaltabban lehet értelmezni. Erre ad egy lehetséges választ Anette Karmiloff-Smith (1996) modularizációs elmélete.

1.1.2. A beprogramozott és az interszubjektíve megkonstruált, kategorizált tudás

Győri (2008: 29) összefoglalója alapján Chomsky úgy véli, hogy „a nyelvi viselkedést magyarázó folyamatokat az egyénen belül kell keresni”. Az egyéni KIR-ben található a tökéletes nyelvi (beprogramozott) tudás, a kompetencia és ennek megvalósult nyelvhasználata, a performancia. A funkcionális-holista kognitív nyelvészeti paradigmán belül korlátozott szerepe van a genetikailag meghatározott (beprogramozott) tudásnak, és a kutatások jelentős része fókuszál az **interszubjektíve megkonstruált tapasztalati tudásra** (pl. Tomasello 2002; Sinha 1999, 2001), amely során az egyedi tapasztalatok kategóriákba, majd sémarendszerekbe szerveződnek. Az ezáltal felépülő tudás azonban nem nyelvi autonóm ismeret, amely kizárólag a hipotetikus nyelvi fakultás működéséhez kötött, hanem a figyelmi, észlelési, emlékezeti, gondolkodási, érzelmi és vegetatív folyamatok mintázatába rendeződő információ.² Ezen a ponton ér össze a modularizmus intraszubjektív nyelvi kompetencia és a holizmus interszubjektív tapasztalati tudás koncepciója, amely a paradigmák látszólagos összeférhetlensége miatt vezet el a kognitív szemléletek **szkeptikus dilemmájához** (Kertész 2000).

Anette Karmiloff-Smith koncepciója lehet egy lehetséges kiindulópontja a terméketlen szélsőséges nézetek empirikus bizonyítékokon alapuló kritikájának. *Túl a modularitáson* című könyvének összefoglalójában a fodori nativista modularista megközelítés és a piaget-i konstruktivista nézőpont sajátos szintézisét hozza létre. Míg a nativizmus a beépített, előre meghatározott, rugal-

² Példa: pánikroham. A pánikrohamot átélő személy egy jól meghatározott időszak alatt fellépő intenzív félelmet vagy diszkomfort érzést él át, miközben különböző vegetatív (pl. palpitiatio, tachycardia, dyspnoe), és kognitív (megőrléstől való félelem) tünetek lépnek fel. A pániknak a kognitívviselkedés-terápiás értelmezése a jelentést, a testi tünetek sajátos értelmezését helyezi előtérbe (Mórotz 2006). Pánikroham esetén a személy a szervezete természetes vegetatív válaszreakcióját egy katasztrofizáló séma következtében kórosnak értelmezi, vagyis a normális vegetatív élménynek patológiás jelentést ad, ezáltal létrejön a testi szenzációk téves, katasztrofizáló értelmezése, amelynek eredménye a pánikrosszullét. Vagyis a vegetatív tünet kórosként címkézése magával vonja azt, hogy a személy figyelme beszűkül a testi szenzációra. Ezt követően gyakran alakul ki egy anticipátoros szorongás (félelem egy újabb pánikrosszulléttől), amely növeli a pánikrosszullét megjelenését. Ez az emlékezeti komponens. A kognitívviselkedés-terápia célja a testi jelenségek katasztrofikus értelmezésének korekciója. Vagyis azoknak az automatikus gondolatoknak a feltárása, amelyek alapján a személy jelentést, értemet ad a testi szenzációnak. Az értelemdadás során megjelenő fogalmi metaforák szerepe szintén jelentős lehet.

matlan modulok és területspecifikus tudás mellett érvel, addig a konstruktivizmus a területáltalános fejlődést és minimális veleszületett tudást feltételez. Karmiloff-Smith megkülönbözteti az előre kódolt modulok fogalmát a **modularizációtól**. Elfogadja, hogy az emberi agyat lehetséges modális szerkezetekben modellezni, de ez a modális szerkezet csak „a fejlődés során végbemenő modularizációs folyamat eredményeképpen jöhet létre” (Karmiloff-Smith 1996: 258). A modularizációs koncepció nem tagadja, hogy léteznek az érés által is befolyásolt figyelmi irányok, de a környezeti input jelentős hatást gyakorol a modulok kialakulására.

A „környezeti input” jelentőségét a kognitív paradigmán belül többek között Tomasello (2002) és Sinha (1999, 2001) is kidolgozta. Tomasello kiinduló problematikája hogy 6 millió év választja el az embert a többi emberszabásútól, és ez alatt az idő alatt az evolúció az ember és a csimpánz genetikai állományában mindössze 1%-nyi eltérést hozott létre. Hogyan lehetséges, hogy az ember ez idő alatt különféle céloknak megfelelő új eszközöket hozott létre (pl. számítógép), a kommunikáció és a társadalmi élet megszervezése céljából nyelvi szimbólumokat kezdett használni (pl. írott nyelv, matematikai jelrendszer), új társadalmi szokásokat és szervezeteket alakított ki (pl. vallások, oktatási intézmények)? Tomasello válasza az, hogy nem volt elég ideje az evolúciónak arra, hogy mindazokat a kognitív képességeket megteremtse, amelyek az előbb felsorolt eszközöket, szimbólumokat, szervezeteket és szokásokat létrehozta. A megoldás: egyetlen biológiai mechanizmus, a **kumulatív kulturális evolúció**, amelynek alapja a társadalmi és a kulturális átadás. Ez a mechanizmus jóval gyorsabb, mint az organikus evolúció, ráadásul lehetővé teszi az egyedek számára, hogy időt és erőfeszítést takarítsanak meg azáltal, hogy a fajtársaik által már felhalmozódott tudást önmagukban is megkonstruálják (Tomasello 2002). Tomasello megjegyzi, hogy „sok állatfaj számára nem a kreatív lépést, hanem a stabilizálást nehéz megoldani” (2002: 13.) Vagyis a kognitív ismeretek felhalmozása, a kumulatív kulturális evolúció, vagy más néven a „lenderékhatás”, humánspecifikus tulajdonság, más faj erre nem képes. Ahhoz, hogy a kumulatív kulturális evolúció során felhalmozott tudást az embergyermek fel tudja venni a környezetéből, az szükséges, hogy fajtársait olyanoknak lássa, mint önmagát, vagyis intencionális és mentális ágensként. Azáltal, hogy mások mentális helyzetébe tudja képzelni magát, „nem egyszerűen másoktól, hanem másokon keresztül képes tanulni” (Tomasello 2002: 13). A kognitív fejlődés során a 9 hónapos gyermek már képes a figyelmét egy fajtársával megosztani, tőle és rajta keresztül tanulni. Ez a **közös figyelmi tevékenység a tudatelmélet** fejlődésével szorosan együtt jár (míg a prototipikus autizmus nem teszi lehetővé, hogy az autisták másokat önmagukhoz hasonló intencionális és mentális ágensként értelmezzenek, ezáltal a kulturális tanulásba való bekapcsolódás is kárt szenved).

A közös figyelmi viselkedés szerepének tisztázása után visszatérünk Karmiloff-Smith elméletére. A szerző átvesszi Fodor területspecifikus megközelítését a kognitív fejlődéssel kapcsolatban, de azt nem kapcsolja össze a modulok merev felfogásával. Tehát az információ feldolgozása és tárolása lehet területspecifikus, anélkül hogy veleszületett, rugalmatlan modulokat feltételeznénk. Terület lehet a nyelv, a fizika, a matematika stb. Ezekben belül léteznek mikroterületek is, mint például a fizikában a gravitáció, a nyelven belül a névmások elsajátítása. Karmiloff-Smith „ismétlődő fázisváltozásokat feltételez az egyes területeken belül, melyek azonban különböző időkben mennek végbe a különböző mikroterületeken, s ismétlődnek minden területen.” (Karmiloff-Smith 1996: 261). A szerző úgy véli, hogy a kognitív rendszerek területspecifikusságának bizonyítékai közé tartoznak azok az agysérülések, amelyek során egy vagy több terület sérül, míg mások épek maradnak (vagy pl. autizmusban jó értelmi képességek mellett, képtelen saját vagy mások mentális állapotáról beszámolni; Williams-szindrómában, felnőttkori agysérülések esetén); ezen bizonyítékok evidenciáértékét fentebb tárgyaltam.

A modularizáció tehát azt jelenti, hogy létezik egy kezdeti területspecifikus előfeszítettség, de ez a nativista koncepcióhoz képest jóval kevesebb előreprogramozást jelent, ugyanakkor lényegi sajátosságuk egy fokozatos modularizációs folyamat, „amelyben az input szerkezete lényegi szerepet kap a kialakuló modul szerkezetének meghatározásában” (Karmiloff-Smith 1996: 263). Az input

származhat mind a külső, mind a belső környezetből. Az ezekből létrehozott reprezentációt az agy folyamatosan fejleszti. Ez a nézet összhangban van az agy plasztikusságával kapcsolatos nézetekkel is (szemben a Fodor által feltételezett merev modulokkal).

Karmiloff-Smith szerint a kognitív fejlődés alapját két egymást kiegészítő folyamat: a fokozatos modularizáció és a **reprezentációs újraírás (RU)** adja. Az RU során a már elraktározott tudás fokozatosan hozzáférhetőbbé válik. A reprezentációs újraírás az ismeretszerzésnek sajátosan emberi formája, hiszen „az elme a már elraktározott, belső információt hasznosítja a reprezentációk újraírásával [...] különféle reprezentációs formátumokban ismételtelen reprezentálja azt, amit a saját belső reprezentációi reprezentálnak” (Karmiloff-Smith 1996: 265–6). Tehát a fejlődés korábbi szakaszában reprezentált információ válik a gondolkodás tárgyává, létrehozva egy metareprezentációt. Az RU-t ciklikus folyamatként kell elképzelni, amelynek során az implicit (készség: „tudni hogyan”) szinten meglévő tudás fokozatosan explicit („tudni mit”) tudássá lesz. Az RU révén az információ egyre **hozzáférhetőbbé** válik, kezdetben egy mikroterületen belül, majd később adott esetben területek között is.

1.1.3. Nyelvelsajátítási kérdések

Dolgozatomban nem foglalkozom részletesen a nyelvelsajátítással. Ezzel a fejezettel az a célom, hogy a két kognitív iskola gondolkodásmódját, kritikáját bemutassam.

Chomsky igazán nagy érdeme, hogy új magyarázatot tudott adni a **nyelvelsajátítás paradoxonjaira**. A korábbi empirista és behaviorista nyelvelsajátítási modellek nem tudták megfelelően magyarázni az ingerszegénység elvét, a mintázat állandóságát és a nyelv univerzalitását. Chomsky vetette fel először, hogy a nyelvelsajátítás időzítése, szakaszai, mintázatai univerzálisak (ez a jelnyelvre is érvényes), továbbá a nyelvhasználat az emberi faj specifikuma, az emberi fajon belül azonban univerzális képesség: nem kötődik szorosan az általános értelmi képességekhez. Chomsky magyarázata a nyelvelsajátítás paradoxonaira a következő volt: nyelvi képességeinknek veleszületett, speciális alapjai vannak, amelyek kibontakozása részben genetikai, részben érési folyamatok eredménye. A tapasztalat mint keretkitöltő tartalom, illetve aktivizáló elem van jelen. Chomsky egy külön modult, a **nyelvi fakultást** tételezi fel a nyelv elsajátítása és használata háttérében (Györi 2008). Az elmélet érdemének tartják a generativisták, hogy jól magyarázza a nyelvi képességek szelektív sérülését és a nyelv elsajátításnak az értelmi képességektől való függetlenségét (ennek kritikáját l. fent).

A holista funkcionális kognitív nyelvészek és pszichológusok, illetve a generativista szemléletet kritizáló más gondolkodók a nyelvelsajátítás során is a nyelv autonóm, zárt rendszerének hipotézisét kritizálták a leggyakrabban. Chomsky azon nézetét, hogy a nyelvi fakultás független más kognitív rendszerektől, Tomasello (2002) és Sinha (2001) is kritizálta, akik a perspektívát, a **perspektívikusságot** és a tudatelméletet (pl. közös figyelmi viselkedés) a nyelvelsajátítás és a későbbi nyelvlétezés velejárójának tartják. Chomsky azon nézete, hogy a tapasztalat pusztán keretkitöltő elem, Karmiloff-Smith elméletében (modularizáció, ahol maga a „keret”, amely stabilan csak a Chomsky-paradigmában létezik, alakul, átkevereződik, vagyis a külső/belső környezettel folytatott interszubjektív interakció visszahat magára a biológiai rendszerre, ezáltal a két tényező interakciós viszonyban áll) talál kritikára. Az időzítés és a szakaszosság az alternatív megközelítésben is jelen van, hiszen jól megfigyelhető neurokognitív változás lép fel például 9 hónapos korban a perspektívaelfelvétel tekintetében.

1.1.4. A generatív és a funkcionális kognitív nyelvészeti megközelítések néhány jellemzője

Chomsky (1957/1995) *Mondattani szerkezetek* című könyvének már a címe is értéktételeket implikál: a szintaxis vizsgálata elsődlegesen fontos. Az emberben genetikailag meghatározott szintaxis kiemelésével egyúttal korlátozta más nyelvészeti területek analízisének fontosságát. A megközelítés szerint a fejünkben léteznek nyelvtani szabályok (nyelvi kompetencia), amelyek a szavak összekapcsolásával jól formált mondatokat hoznak létre. Ezek a szabályok alkotják a mondat szerkesztő automatát, amelynek segítségével valóra válik a végtelen nyitottság. A generativisták feltételezik, hogy a nyelvtani szabályrendszer (szintaxis) a lexikontól és a jelentéstől is részben független része a nyelvnek (Chomsky 1995). Ezt Chomsky klasszikus példája is szemlélteti: „Színtelen zöld eszmék dühösen alszanak.” Az előbbi mondat értelmezése generatív elméleti keretben a következőképpen alakul: bár nyelvtanilag jól formált mondatról van szó, a való világban szó szerint mégsem jelent semmit.

A korai hipotézist az univerzális grammatikáról Chomsky később újrafogalmazta. Eszerint egyrészt vannak minden nyelvre univerzálisan jellemző **elvek** „és olyan előre definiált lehetőségek, **paraméterek**, amelyek mentén az egyes nyelvek nyelvtani különbségei megragadhatók” (Györi 2008: 31).

A Chomsky-paradigmán szocializálódott Langacker alternatív elméletet dolgozott ki, részben tudatosan szembehelyezkedve az első kognitív fordulat kidolgozójával. A '80-as években Langacker azt hiányolta a kurrens elméletekből, hogy nem foglalkoznak a figuratív (jelképes, átvitt, metaforikus) nyelvvel, hanem kizárólag csak a szintaxissal, és a jól formált mondatokat létrehozó véges számú szabályok feltárásával. Míg a formális (kognitív generatív, strukturális) nyelvelmélet a jelentés nélküli struktúrákat helyezi előtérbe, és azokat egy olyan logikai keretben írja le, amely objektív, természettudományos nyelvet használ, és mindeközben nem foglalkozik a jelentéssel (bizonyos értelemben ezért független a mindennapi létezésről és a nyelvtől), addig a funkcionális kognitív megközelítés nem a morfoszintaktikai szerkezetből indul ki, hanem a jelentésből. A funkcionális, kognitív megközelítés a **mindenkori beszélő** nézőpontjából akarja leírni a nyelvet, míg a formális egy elvont, objektív nézőpontból (Tolcsvai 2008b). Tehát „funkcionális keretben a nyelv nem elvont szerkezetek rendszere, hanem az emberi kommunikációban megvalósuló, jelentéseket hozzáférhetővé tevő aktuális nyelvi struktúrák konvencionalizálódott hálózata” (Ladányi–Tolcsvai 2008a: 24).

Langacker Chomsky fent ismertetett állításait bírálta, és adott rájuk alternatív magyarázatot (Langacker 1987: 2–3, 2008: 3–26; Tolcsvai: 2008b):

1. A nyelv központi összetevője nem a szintaxis, hanem a **jelentés**. A nyelvtan jelentésteli. A nyelvtani elemek egyrészt a saját jogukon rendelkeznek jelentéssel (pl. ragok: *-ban*, *-ben*), másrészt a jelentésteli nyelvtan lehetővé teszi, hogy létrehozzuk (construct) és szimbolizáljuk a kidolgozás (elaboráció) által összetett kifejezések (pl. birtokos szerkezet [Tolcsvai 2005], frázis, tagmondat [clause], mondat [sentence]) jelentéseit. A jelentéseknek fogalmi, konceptuális alapja van, absztrakció és **sematizáció** révén jönnek létre. A szemantikai struktúra nem univerzális, hanem bizonyos mértékben nyelvspecifikus. A szemantikai struktúra konvencionális szóképeken (imagery) alapszik, és az **ismereti struktúrával** való szoros kapcsolat jellemzi.
2. A nyelvtan (grammar or syntax) nem képezi a reprezentációknak autonóm formális szintjét. Helyette a nyelvtan **szimbolikus természetű**; a szemantikus struktúra konvencionális szimbolizációjából áll.
3. Langacker nem tételez fel értelmes különbséget nyelvtan és lexikon között. A lexikon, a morfológia és a szintaxis a szimbolikus struktúra **kontinuumán** helyezkedik el, amelyet számos paraméter mentén megkülönböztethetünk, de elszeparált komponensekre csak önkényesen bonthatjuk.

Chomsky elvei alapján azért kommunikálunk, hogy jól formált mondatokat hozzunk létre, míg a funkcionális megközelítés szerint a jelentéshez keresünk nyelvi kifejező formát. Chomsky saját paradigmáját védelmezve Searle beszédaktus-elméletével vitázva, arra a meggyőződésre jut, hogy a **kommunikáció** (és ezáltal a **pragmatika**) egyáltalán nem tartozik a nyelv lényegéhez (Chomsky 1976 idézi Pléh–Terestyéni 2001). Chomsky véleménye szerint a nyelvet kizárólag annak referenciális funkciója alapján elemezni lehet. Ez az elszeparált modulokban gondolkodó szintaxisra centralizált elmélet azonban már a '70-es években sem volt tartható: „A nyelv nemcsak arra szolgáló eszköz, hogy segítségével megnevezzünk, leírjunk és szabatosan érveljünk. A nyelv eszköze a kifejezésnek és a felhívásnak, a meggyőzésnek és a parancsnak, a tiszteletadásnak és a sértésnek, a pletykának és a megrovásnak...” (Hymes 1973 idézi Pléh–Terestyéni 2001: 17).

1.2. A kognitív működés tényezői és interakciói

„A nyelv mint tudás azonban nem autonóm jelenség, szoros összefüggésben áll a világról való tudással: a világról való tudás a megismerési módok, az elméműködés lehetőségei szerint rendeződik el fogalmi struktúrákban” (Ladányi–Tolcsvai 2008a: 24) A nyelv mint tudás koncepciója több faktor együttes jelenlétével számol, így a környezeti tényezők (pl. földi tömegvonzás, közvetlen fizikai környezet), biológiai tényezők (humán anatómiai, neurológiai, perceptuális tulajdonságok, embodiment), pszichológiai tényezők (figyelem, emlékezet, érzelmek), fejlődési tényezők („a nyelvi tudás mint struktúra a nyelvelsajátítás eredménye. Az elsajátított struktúra nem tekinthető kész, zárt rendszernek, legfőljebb valamely idealizációban” [Ladányi–Tolcsvai 2008a: 25]), szociokulturális tényezők („egyetemes jellege ellenére is a nyelv egy-egy kultúra alkotója, az adott kultúrában konvencionálizálódik és öröklődik tovább a szocializációban” [Ladányi–Tolcsvai 2008a: 25]). Ezek a tényezők nem ok-okozati, hanem interakciós viszonyban állnak egymással, ezáltal kölcsönösen hatnak és visszahatnak egymásra.

A nyelvi fogalmi tudás megkonstruálásában absztrakciós, sematizációs, kategorizációs kognitív folyamatok zajlanak le. A fogalmi rendszer kialakulásában a **prototípus elv**nek fontos szerepe van. A nyelvi kategorizáció klasszikus, logikai megközelítése minden vagy semmi elvű volt, éles kategóriahatárokon gondolkodott, nem voltak köztes esetek (bútor, nem bútor), a bekerült tagok egyenértékűek voltak, és a kategória tagjai alkották a fogalom kiterjedését (Ragó 2001). A prototípus osztlóozás (Rosch) szerint a kategória értékei nem egyenértékűek (pl. a madárkategóriának kultúránkban vannak jobb [veréb] és rosszabb [strucc] példányai), léteznek életlen kategóriahatárok, illetve vannak köztes esetek (pl. a bútorkategóriában a könyvtámasz). A prototipikuság nemcsak a szavak mögötti fogalomrendszerben van jelen, hanem létezik prototipikus szín és érzélem is (Ekman). Ha elfogadjuk, hogy **hierarchikusan** épül fel a fogalmi struktúránk, és létezik egy legfelső, absztrakt szint (itt átfogó, egymástól távoli kategóriák vannak, lényegük a differenciálás, pl. élőlény), egy alapszint (legideálisabb, leggazdaságosabb, leginformatívabb az osztályok elrendezése, pszichológiailag ez a legkiemelkedőbb és legkönnyebben hozzáférhető tudásszint, pl. kutya) és egy alsó szint (speciális esetek szintje, pl. vizsla), akkor a prototipikus példányok az alapszinten találhatók.

A prototípuselv szerint rendeződő fogalmak az emlékezetben reprezentálódnak. Az emlékezet során szubjektív tapasztalataink változást idéznek elő az agy bizonyos területein, amelynek következtében az agy ezen területeinek válaszádsi mintázata megváltozik a későbbi előhívások során (Siegel 2001). Az **emlékezet rendszerszemléletű** megközelítése nem egyetlen emlékezeti modult feltételez, hanem több alrendszer együttes működését. Két alrendszert szoktak megkülönböztetni: a **procedulárist**, (nem deklaratív) implicit és a **deklaratív**, explicit emlékezetet. A nem deklaratív emlékezet (tudni „hogyan”) már születéskor fejlett agyi struktúrákon alapul, ezért korán érik, magába foglalja a viselkedéses, perceptuális, emocionális, szomatoszenzoros emlékezetet, amnéziában gyak-

ran megtartott, nem tudatos (anoetikus), automatikus, a kódolás perceptuális alapú, modalitásfüggő, rugalmatlan. A deklaratív emlékezet (tudni „mit”: tud és emlékszik) a szemantikus, az epizodikus, az autobiografikus tapasztalatokat rendezi el, későn érkezik, a fókuszált figyelem és a közös figyelmi viselkedés fejlődése hat az érésre, amnéziában gyakran sérül, tudatos (noetikus), kontrollált lehet, konceptuális alapú, rugalmas (nem kötődik az elsajátított modalitáshoz) (Király 2002: 12, Siegel 2001 alapján). Tulving a korábbi eredményeket összegezte **SPI modelljében**.

Kódolás		Tárolás		Előhívás
<i>epizodikus</i>	⇒	emlékezés a múltra	⇒	kimenet
↑↑				
<i>szemantikus</i>	⇒	tudás a múltból	⇒	kimenet
↑↑				
<i>perceptuális (PRS)</i>	⇒	tárgyazonosítás	⇒	kimenet
↑↑				
bemenet				

1. ábra. Az SPI modell (Király 2006)

A modell szerint a kódolás szeriálisan (serial) történik: először a tárgy azonosítása (perceptuális kódolás) zajlik, majd a szemantikus emlékezetbe kerül az információ (fogalmi címke), végül az epizodikusban tárolódik (tehát nincs egyenes út az epizodikus emlékezetbe). A tárolás párhuzamosan (parallel) történik: az epizodikus emlékezetben csak a kontextuális információ van jelen, a szemantikusban a fogalmi emlékezet, a perceptuálisban a tárgyi reprezentáció (egy emlék több aspektusa párhuzamosan van jelen). Az előhívás, a kimenet független (independent): egy-egy aspektust külön is előhívhatunk. A fejlődési amnézia bizonyítja, hogy van intelligencia és szemantikus memória epizodikus emlékezet nélkül is. Az epizodikus emlékezet a szemantikushoz képest „csak” egy extra emlékezeti alrendszer, csak egy plusz tudás az, hogy emlékszünk az emlék kontextusára. A születést követően a gyermek környezetével folytatott interakciók során képes megkülönböztetni a tapasztalataihoz hasonló és attól eltérő ingereket, amely a tanulás alapvető képességének: a **generalizációnak** az alapja. A generalizáció segítségével a gyermek képes az aktuális tapasztalatokat „értelmezni” és a jövőbelieket anticipálni. Tehát a fejlődés korai szakaszában a generalizáció révén reprezentálódik a nem deklaratív (a viselkedéses, perceptuális, emocionális, szomatosenzoros – belső munkamodell) emlékezetben egy **mentális modell** a világról. A fejlődés több szintjén jelent változást a második életév vége. Az idegrendszer érése (pl. hippocampus) következtében a fogalmi kódolású noetikus deklaratív emlékezet (szemantikus, epizodikus, autobiografikus) is egyre hozzáférhetőbb; emellett a kognitív self (me) reprezentációja is ekkor jön létre (tükörpróba), amely képes facilitálni az önéletrajzi emlékezetet, illetve a nyelv fejlődését azáltal, hogy huszonekét hónap körül a gyermekek elkezdnek egyes szám első személyű személyes névmást használni (Howe et al. 1997). A leképzett *én* (me) megjelenése befolyásolja az alaktan fejlődését is (Gósy 1999). A fejlődés ezen kiragadott pontján jól látható a fejezet bevezetőjében írt tényezők kölcsönösen fontos hatása a nyelvi fejlődésre.

A környezeti tapasztalat az adott biológiai tényezők (humánanatómiai, neurológiai, perceptuális tulajdonságok, embodimentkonceptió) által szűrődik, illetve a generalizáció, a sematizáció és a kategorizáció során a prototípussal való megfelelésben a közös figyelmi viselkedések során felépített mentális modell, séma szerint elrendeződik. A fejlődés során folyamatosan újrafiródó, újrareprezentálódó (Karmiloff-Smith), a környezeti ingerekhez adaptálódó fogalmi hálózat kialakításában a prototípussal (Rosch), a közös figyelmi viselkedés és tudatelmélet (Tomasello, Sinha) valamint az emlékezeti rendszerek (Tulving) együttesen építik egymást. Általánosan megfogalmazva a **kognitív működés** „egy időhöz és anyaghoz (testhez, fizikai és biológiai szubsztrátumhoz) kötött dinamikus

rendszer folytonos, környezettel összehangolt, dinamikus és önszerveződő jellegű állapotváltozása” (Dúll 2007: 125).

A jelentés ezáltal nem autonóm, nem objektumszerű, hanem a társas tevékenység által megkonstruált interszubjektíve megosztott nyitott fogalmi struktúra, és ebben az interszubjektív diskurzusuniverzumban a referenciát is közösen hozzák létre a résztvevők (Sinha 1999).

Sinha (1999) egy négy elemből álló koncepciót ismertet a nyelvi megismerésről: (1) a referenciahelyzet fizikai tulajdonságai (környezeti tényezők), (2) a résztvevő perceptuális és kognitív mechanizmusai, amelyek arra adaptálódtak, hogy a környezet jellemzőinek releváns részleteit felismerjék és sematizálják (biológiai, pszichológiai tényezők, fejlődés), (3) a beszélő elhelyezkedése az aktuálisan fennálló diskurzusuniverzumban (perspektíva, nézőpont), és (4) a konstrukciós jelentés, amely megengedi a beszélőnek, hogy a nyelv által megkonstruálja és konceptualizálja a szituációt. Sinha a négy tényezéből két faktort készít, és ez a két faktor a nyelvnek és a nyelvi megismerésnek a kettős alapját adják. Az első a **testesült alap** (1–2.), a második a **diskurzusalap** (3–4.).

1.3. Fogalmi metaforaelméletek a kognitív szemléletben

1.3.1. Lakoff Johnson-féle fogalmi metafora-elmélet

„A trópusokról szólván: több születik belőlük a vásárcsarnokokban egy piacon, mint amennyi az egész Aeneasban van... Mármint nem nyilvánvaló bizonyítéka-e ez annak, hogy a Trópusok a beszéd-nyelv lényegi részét alkotják” (Fontanier, idézi Derrida 1997: 59).

A hasonlítás és helyettesítésméletek a metaforát „két nyelvi és/vagy világbeli entitás kapcsolatának tekintik, elvonatkoztatva lehetséges szöveggörnyezetüktől, beszédhelyzetüktől” (Tolcsvai 2003: 27). A metaforát egyetlen létező, olvasótól és szöveggörnyezettől független valósághoz kötik. Az elmélet azt a kérdést sem tisztázza, hogy pontosan „minek a hasonlóságáról vagy helyettesítéséről van szó: dolgokról, dolgok reprezentációjáról, jelentésekről?” (Tolcsvai 2003: 27).

A kognitív metaforaelméletek egyik változata Lakoff és Johnson (1980) fogalmimetafora-konceptiója. Az elmélet szerint a metaforák (1) fogalmi jellegűek, és nem egymástól elszigetelt nyelvi kifejezések. A metafora (2) nem pusztán művészi célokat szolgál, hanem az emberi gondolkodási és megértési folyamatok komponense. „A metafora egész filozófiai körülhatárolását már »metaforák« építik fel és munkálják meg” (Derrida 1997: 73). A metafora (3) gyakran nem hasonlóságon alapszik (Kövecses 2005a). A metaforák (4) általában nem tudatosan kigondoltak („Megtört a hír hallatán”), hanem automatikusak és ebből következően a produkció és a megértés nem kíván a normáltól eltérő intellektuális erőfeszítést. Bár Lakoff és Johnson nem hivatkozik Heideggerre, fogalmimetafora-elméletük hasonlatos Heidegger nyelvelméletéhez abban az értelemben, ahogy a metafora nem disz, nem anomália vagy valami plusz a nyelvben, úgy a nyelv sem autonóm a fent részletezett tényezőktől. „Az út a nyelvhez [a metaforához] – ez úgy hangzik, mintha a nyelv valahol távol lenne tőlünk, ahova előbb meg kellene tennünk az utat” (Heidegger 1994: 223). A konvencionális fogalmi metafora (5) nem holt metafora, pont ellenkezőleg, ezek a metaforák a leginkább aktívak azáltal, hogy gyakran képezik a mentális működés (észlelés, kiértékelés, gondolkodás) részét, ezáltal magas fokban begyakorlottak, magas a használati gyakoriságuk, és ez hatással van az elérhetőségükre, tárolásukra, változékonyságukra (Bybee elméletét idézi Tanos 2008).

A fogalmi metafora a Lakoff-féle elmélet szerint egy elvont **fogalmi tartomány** megértése egy tapasztalatok által megkonstruált konkrét fogalmi tartomány segítségével. A szerelem elvont fogalmát az utazás konkrét fogalmának segítségével értjük meg. A konkrét fogalmakat tartalmazza a **forrástartomány** (pl. utazás), míg az elvont fogalmakat a **céltartomány** (szerelem). A SZERELEM

UTAZÁS fogalmi metaforának számos lehetséges metaforikus nyelvi kifejezése létezik a különböző tipológiájú nyelvekben egyaránt (pl. *Innen már nincs visszaút*). Az elmélet azon az elmeműködési tapasztalaton alapszik, hogy a forrástartomány bizonyos elemei leképezhetők/megfeleltethetők (mapping) a céltartomány bizonyos elemeinek (pl. utasok – szerelmesek).

A fogalmi metaforákat kognitív funkció alapján három csoportba sorolhatjuk: szerkezeti (strukturális), ontológiai és orientációs metaforák. A fogalmimetafora-koncepciót a hétköznapi nyelvhasználat vizsgálata után Lakoff és Turner (1989) kiterjesztette az irodalmi szövegek vizsgálatára is. Négy alapvető **mentális műveletet** különböztettek meg (kiterjesztés, kidolgozás, kritikus kérdezés és komponálás, részletesen l. Lakoff–Turner 1989, Kövecses 2005a).

A fogalmi metafora kutatásának egyik érdekes területe a kisebb-nagyobb fokban **univerzális metaforák** keresése. Az univerzalitás egyik bizonyítéka a különböző tipológiájú nyelvekben előforduló azonos fogalmi metaforák. Különböző kultúrákban előforduló hasonló fogalmi metafora azért lehetséges, mert a fent tárgyalt tényezőknek (környezet, biológia, pszichológia, fejlődési, szociokulturális) van közös varianciája az eltérő kultúrákban is. A kognitív megközelítés alapján az ember önmagát a mi kultúránkban az ÁLLAT, NÖVÉNY, ÉPÜLET és GÉP fogalmak segítségével konceptualizálja metaforikusan (Kövecses 2005b). Az EMBER lehet a céltartománya az ÁLLAT, NÖVÉNY, ÉPÜLET és GÉP forrástartományoknak. Az EMBER céltartomány azonban a NÖVÉNY, az ÉPÜLET és a GÉP forrástartományokhoz hasonlóan maga is forrástartományi pozícióba kerülhet bizonyos esetekben. Mindezek a fogalmak képezhetik egy magasabb, elvontabb kategória forrástartományát. A közös céltartomány: AZ ABSZTRAKT KOMPLEX RENDSZER fogalmi metafora. A gazdaság, a jog, az ország, a város, a politikai rendszer, az ipar absztrakt fogalmak konceptualizálását végezheti el az EMBERI TEST mint forrástartomány (*Lábra tud-e állni az ország?*). Kövecses (2005b) kezdte el vizsgálni az ABSZTRAKT KOMPLEX RENDSZER előfordulását különböző tipológiájú nyelvekben. Tapasztalati alapon a leggyakrabban előforduló ÉPÜLET forrástartományt és a hozzákapcsolódó céltartományokat (pl. az ELMÉLETEK ÉPÜLETEK), elvont fogalmakat kutatta. Azt találta, hogy ez a fogalmi metafora az angolban, a japánban, a braziliai portugálban, a tunéziai arabban és a magyarban egyaránt jelen van. A fogalmi metaforák tér-idővel kapcsolatos csoportja szintén nagy fokban univerzális, hisz AZ IDŐ TÉR fogalmi metafora 53 vizsgált nyelvben előfordul (Haspelmath 1997 idézi Kemmerer 2005, Boross, 2008).

A fogalmi metaforakutatásnak egy másik aspektusa az, amely a csoportra, az egyénre jellemző fogalmimetafora-mintázatot vizsgálja. Ebben az aspektusban a szociokulturális tényező (pl. társas identitás) kerül előtérbe. Mindannyian különböző csoportoknak vagyunk a tagjai, amely a self komplexitásának (Linville 1987) a forrását adja. Ezen csoportoknak (pl. szakmák, bűnöző közösségek, vallási csoportok) a története olyan új, összefüggő tapasztalatokkal (epizodikus emlékezet) szolgálhat, amely forrása lehet a konvencionális fogalmi tartomány felváltásának, kibővítésének, kritikus kérdésének, komponálásának. Ezek a mentális műveletek lehetővé teszik, hogy a meglévő konvencionális fogalmi metaforáknak a forrástartományát módosítsuk, ezáltal újabb metaforikus nyelvi kifejezéseket hozzunk létre. Ugyanazon elvont fogalmat (céltartományt) különböző csoportok más-más tapasztalati, nyelvi bázison megkonstruált, interszubjektíve megosztott forrástartománnyal konceptualizálhatják. Ez lehetővé teszi a kultúrspecifikus, **csoportspecifikus** fogalmi metaforastruktúra létrejöttét, az univerzális metaforák mellett. Ez a fogalmi metaforastruktúra egy társadalmi csoport létrehozásában és fenntartásában is fontos szerepet játszik.

A fogalmi metafora és a **történetiség**, a hermeneutika kapcsolata a különböző korokban írt irodalmi szövegek értelmezésekor jelentős. „Az Ómagyar Mária-síralom, a Szeptember végén és Kukorelly valamelyik szövege föltehetően nem ugyanolyan olvasásmódot igényel” (Szegedy-Maszák 2003: 10–1). *Metaforamasina* című könyvében Draaisma (2002) az ókortól napjainkig tekinti

át az emlékezetre használt metaforákat (emlék mint viasztábla,³ könyv, táj, fonográf, fotó, számítógép, hologram, hálózat), illetve azt, ahogy egy koncepció (metafora) hatott a kutatások irányára, lényegében az idegrendszerbe beérkező információ szűrésére, torzítására, majd az értelmezésre, gondolkodásra.

1.3.2. A fogalmi metafora-elmélet kritikai szempontjai

A Lakoff-féle fogalmimetafora-elmélet kritikájának egyik alapkérdése a forrás- és a céltartomány közötti leképezés természete. Lakoffék (1999) mellett érvelnek, hogy amikor AZ IDŐ TÉR fogalmi metafora valamelyik metaforikus nyelvi kifejezését használjuk (pl. *3 óra alatt*), akkor egyszerre (online) aktiválódik a téri forrástartomány-„struktúra”, amely konceptualizálja az idő céltartományt (strong view). Lakoffék felvetik: próbálj meg az időről téri viszonyokkal, illetve mozgással kapcsolatos fogalmi metaforák nélkül gondolkodni, beszélni? Az erős nézettel szemben álló „gyenge nézet” (weak view) szerint a prepozíciók (magyarban: névutók, ragok) időbeli jelentése függetlenül reprezentálódik a téri jelentéstől, ezért az idő elvont fogalom megértésekor nem szükséges, hogy a téri mentális domén is egyszerre (online) aktiválódjon. Kemmerer (2005) kettős disszociációs eredményei azt látszanak bizonyítani, hogy a két domén (tér, idő) bizonyos fokú funkcionális függetlenséget mutat (a kutatási elrendezés, módszer kritikájáért l. Boross, 2008). A szerző a kapott eredményeket a két nézet (strong-weak) árnyalására használja fel. Kemmerer szerint AZ IDŐ TÉR fogalmi metafora nagyon fontos a nyelvelsajátítás során az idői prepozíciók (névutók, ragok) jelentésének a „megtanulásakor”, de amikor elaborálódik a séma, Karmiloff-Smith fogalmát használva: a modularizáció végére a metafora befejezi karrierjét⁴ (ahogy Gentner 2001 [idézi Kemmerer 2005] hívja), és az idő fogalmi domén önmagában tárolja a szükséges téri viszonyokat. Az önálló idő domén sokkal hatékonyabban üzemel, mintha mindig online aktiválni (mapping) kellene azokat a tériséma-struktúrákat (forrástartomány), amelyek aktuálisan az idői jelentéshez (céltartomány) kapcsolódnak. Az idő elvont fogalmának mikroterületi modularizációja során a téri metaforák szerepe – mint említettem – kitüntetett (az önállósodó AZ IDŐ TÉR metafora mikroterület folyamatos reprezentációs újraírása során azonban szerepe egyre kisebb – Kemmerer koncepciójában).

Lakoff idealizált kognitív modell (IKM) koncepciója szerint a kategóriastruktúrák és a prototípushatások ennek az elvont kognitív modellnek a melléktermékei (Lakoff 1987: 68). Eszerint Lakoff nem tételez fel interakciót az IKM és a kategóriastruktúrák, valamint a prototípushatás között, vagyis a lakoffi keretben a gyakran ismétlődő, megváltozott új tapasztalatok során a már kialakult kognitív modell nem módosulhatna, ezáltal akadályozná a sikeres adaptációt a megváltozott fizikaitársas környezetben. Az ok-okozati (IKM mellékterméke a kategóriastruktúra) szemlélet meghaladását jelenti a fentebb tárgyalt **dinamikus** kognitív működési koncepció.

1.3.3. A Fauconnier-féle mentális terek, blend és a fogalmi metafora különbsége és kapcsolata

A mentális tér olyan kisebb kiterjedésű fogalmi csomag, amelyet a beszélgetés vagy gondolkodás során „online” hozunk létre azzal a céllal, hogy megértsünk valamit. A Fauconnier-féle (2004) mentális terek elméletben léteznek **bemeneti** fogalmi terek (Input1 ...n), integrált fogalmi tér, ahol a be-

³ „A viaszréteg még a tizenkilencedik század végén is érzékeny felvevő felületnek bizonyult az auditív emlékezetről alkotott elméletekben: azt hitték, hogy a hangok úgy vésődnek be az emlékezetbe, ahogy egy fonográf tűje nyomot hagy a viasztekercsen. Végül tehát a több mint kétezer éves metaforát olyan területre »vitték át«, amelynek semmi köze nem volt az íráshoz és az olvasáshoz ...” (Draaisma 2002: 31–2.)

⁴ Ezt a metaforát a fejlődési tényezőknél jelzett értelmében használtam („Az elsajátított struktúra nem tekinthető kész, zárt rendszernek, legfőlegbb valamely idealizációban”).

meneti terek fogalmainak a keveredése, elegyedése (blending) létrejön, és az **általános** (generikus) tér, amely a bemeneti fogalmi tartományokra közösen jellemző absztrakt szerkezetet tartalmazza. A fogalmi vegyítés egy általános kognitív működés, amelynek során két vagy több bemeneti mentális térből szelektálva kivetítünk az összeillesztett terekből egy vegyített mentális teret, és ez a struktúra a vegyítés során az összeillesztett terekből emelkedik ki.

Kövecses (2005a) összehasonlítása alapján a mentális tér mindig kisebb hatókörű és specifikusabb („online”), mint a fogalmi tartomány. A mentális tereket gyakran nem egy, hanem több fogalmi tartomány strukturálja. Az integrált terek bemeneti terei állhatnak forrás- és céltartomány-jellegű kapcsolatban (fogalmi metafora), de ez nem feltétele a blendingnek.

A fogalmi metafora és a blending, valamint az emlékezeti rendszerek kapcsolatát vizsgálta Grady, Oakly és Coulson (1999). A mentális tér részleges, időleges struktúra, „amelyet a beszélők akkor alkotnak meg, amikor egy észlelt, elképzelt, múltbeli, jelenlegi vagy jövőbeli helyzetről gondolkodnak vagy beszélnek. A mentális terek nem a tartományok megfelelői, inkább azoktól függenek: a terek konkrét forgatókönyveket jelentenek, amelyek szerkezetét az adott tartományok alkotják. A mentális tér rövid távú konstrukció, amelyet a konkrét tartományokhoz kapcsolódó általánosabb és stabilabb tudásformák táplálnak” (úók 1999: 102). A vegyítés három lépcsős folyamatból áll: **kompozíció** (bemeneti terek vetítése), **kiegészítés** (hosszú távú emlékezetben tárolt séma alapján), **kidolgozás** (az esemény mentális eljátszása). A vegyítés folyamata során 5 „optimalitási elvnek” kell teljesülnie a leghatásosabb vegyítéshez. Ezek a (1) a jól integrált forgatókönyv (integráltság), (2) az inputok közötti szoros kapcsolat (háló), (3) az inputok könnyű rekonstruálhatósága (kicsomagolás), (4) az elemek közötti összefüggés megmaradása (topológia) és az értelmesség (józan ész).

Grady (et. al) koncepciójában a Lakoff-féle fogalmi metaforát és az általa vizsgált jelenségeket a hosszú távú emlékezethez kapcsolja, míg a vegyítést, ahol az aktuálisan létrehozott reprezentációk állnak a középpontban, a munkaemlékezethez köti. Mivel a két metaforikus fogalomalkotás más-más szempontokkal foglalkozik, ezért a két elmélet kiegészíti egymást – véli a szerző. Ahogy láttuk a mentális terek bemeneti terei (bizonyos esetben forrás- és céltartomány) lehetnek önmagukban fogalmi metaforák, tehát a fogalmi metafora és a blending emlékezeti rendszerek szerinti szétválasztása erőltetettnek tűnik. Bár a blendinget online konstruáljuk meg (munkaemlékezet), de az optimalitási elvek feltételezik a hosszú távú emlékezeti rendszer működését. A két kognitív működés szétválasztása helyett a dinamikus hálózatalapú tranzakciók szerinti értelmezés illeszkedik a fent felvázolt holista kognitív keretbe.

1.4. Orientációs metaforák

Az orientációs metafora kognitív funkciója az, hogy a célfogalmak egy csoportját koherens rendszerbe foglalja (Kövecses 2005a). Ezek a metaforák az alapvető **térbeli irányokon** (föl-le, ki-be) alapulnak (pl. a BOLDOSÁG FELFELÉ IRÁNYULTSÁG, A SZOMORÚSÁG LEFELÉ IRÁNYULTSÁG – *Nagyon le voltam törve tegnap*; A KONTROLL FELFELÉ IRÁNYULTSÁG, A HIÁNYA LEFELÉ IRÁNYULTSÁG – *Az irányítása alatt állnak*). Az orientációs metaforák egy általános, de nem kivétel nélküli, tehát prototipikus séma köré rendeződnek. A séma alapja az, hogy a **fent** kategóriához általában **pozitív** fogalmakat kapcsolunk: progresszió, felsőbbrendű, dinamikus, energikus, fejlődés, boldogság, növekedés, meleg, lelkesedés, hangos, több, *ki-* ikezőtő (*kitisztít*), míg a **lenthez negatív** fogalmakat, úgymint regresszió, alsóbbrendű, statikus, apatikus, hanyatlás, szomorú, unalom, hideg, romlás, pokol, halk, kevesebb, *be-* ikezőtő (*bemocskol*) (Daniels é. n., Szilágyi 1996). A pozitív-negatív nem csak a fent-lent téri dimenziókhöz, hanem a közel-távolhoz is asszociálódik (Laczkó 2008). Az *ez* mutató névmás prototipikusan közelít, ismerős, pozitív dologra vonatkozik és magas hangrendű (*fent*), míg az *az* mutató névmás távolít, ismeretlen, negatív dologra vonatkozik, és mély hangrendű

(*lent*). Hipotézis szintjén ennek az elrendezésnek evolúciós előnye is lehet: az ismeretlent, veszélyeset távolítani, míg a biztonságoshoz közel kerülni.

A fent-lent séma fejlődési aspektusát világítja meg a piaget-i **szenzomotoros** periódus (1952, idézi Cole 2003) az emberi kognitív fejlődésről írt elméletének első szakasza. A szenzomotoros azt jelenti, hogy a születést követően az adaptációs folyamatok elsősorban az érzékelés (szenzáció) és az egyszerű mozgásos (motoros) viselkedés koordinációjából állnak. Karmiloff-Smith terminusával élve: egy implicit reflextudás válik a reprezentációs újraírások tárgyává, míg végül egyre explicitebb tudás lesz belőle a ciklikus újraírás során. Vagyis az explicite, fogalmilag hozzáférhető (absztrakt), interszubjektíve megosztható tudásnak lehet konkrét, implicit, nondeklaratív szenzomotoros forrása. Például amikor édes (ízű) ételt eszik a csecsemő, akkor az kellemes ízt idéz elő (szenzoros tapasztalat) és pozitív érzést (absztrakt érzelmi állapot) (Meier et. al. 2004a). Meier szerint a kognitív fejlődés későbbi szakaszában a korábbi szenzoros és absztrakt tapasztalat párosítása hozza létre a **fizikai metaforákat** (pl. egy édes személy kellemes személy). Ugyanígy a gyermek megtapasztalja, hogy a gravitáció ellenében felfelé haladni aktív folyamat (energikus, dinamikus), és egy új perspektívából bizonyos tárgyakhoz képest felsőbb pozícióba kerül.

Lakoff és Johnson (1999) szerint a fizikai metaforák nem pusztán segítik az absztrakt gondolkodást, hanem a fizikai metaforák képezik az alapjukat. A metaforák teszik lehetővé az absztrakt gondolkodást, hiszen egy absztrakt fogalom (pl. érzélem ~ céltartomány) kapcsolódik konkrét szenzoros tapasztalatokhoz (fent-lent ~ forrástartomány). Ha ez a kapcsolat (mapping) nem lenne, akkor hiányozna a fogalmak referenciája a fizikai világra, és (ahogy Lakoff és Johnson véli) ez nagyon megnehezítené a kommunikációt két ember között.

A konkrét fizikai tapasztalat és az elvont fogalom közötti kapcsolat idegrendszeri vetületéhez kapcsolódik Pulvermüller (1999, 2001 idézi Pléh és Lukács 2003b; a továbbiakban Pléh és Lukács értelmezését követem) konnekcionista szemléletű kutatása a szavak jelentésének idegrendszeri reprezentációjáról. Pulvermüller koncepciójában egy szó jelentése azonos egy funkcionális hebbi sejtegyüttessel, „amely az agykéreg különböző részeiben zajló aktivitásokat az adott szó egyedi jelentésére nézve sajátosan fogja össze” (Üök 2003b: 546). A szavak jelentésének idegrendszeri reprezentációja megosztott, amely abból a konnekcionista szemléletből fakad, hogy a szavak közötti kisebb-nagyobb hasonlóságoknak megfelelően átfedés mutatkozik a neurális reprezentációikban. Pulvermüller szerint tartalomfüggő az, hogy a sejtegyüttesben melyik agykérgi területek vesznek részt. Nem minden szó jelentése lokalizálható a Wernicke-területre. Attól függően fog az adott sejtegyüttes kapcsolatban állni bizonyos agyterületekkel, hogy a vizsgált szót melyik életszférában használjuk. A látással kapcsolatos szavak inkább az okcipitális (látókéreg), a mozgással kapcsolatos szavak inkább a motoros területeket aktiválják. „A megoszlások nem szófajfüggőek (például ige versus főnév), hanem jelentésmező-függőek, s a szenzoros jelentésmélethez megfelelően képekre ugyanúgy érvényesek, mint szavakra. A tartalomfüggés még ennél is specifikusabb: a láb mozgásával kapcsolatos szavak (például *járás*, *futás*) inkább a lábak motoros beidegzésének, míg a beszéddel kapcsolatos szavak (*szól*, *beszél*) inkább a száj beidegzésének megfelelő motoros részeken váltanak ki izgalmat” (Pulvermüller 2001, idézi Pléh–Lukács 2003b: 547). Pulvermüller szerint a lexikonban tárolt tartalmas szavak egymástól távoli kérgi részeket összekötő sejtegyüttesek, míg a funkciószavak inkább rövid távú kapcsolatokon alapulnak. Tehát az orientációs metaforáknak fentebb tárgyalt összefüggése (konkrét testi-motoros tapasztalat és absztrakt érzélem kapcsolata) és a jelentés (*jár*) reprezentációjának agyi lokalizációja és a konkrét tevékenységért felelős agyi terület (motoros cortex) lokalizációja közti átfedés azt mutatja, hogy a konkrét tapasztalat és az elvont fogalmi tudás közti kapcsolat ép központi idegrendszerű személynél nagyon szoros idegrendszeri szinten is.

Meier és Robinson (2004) A JÓ FELFELÉ IRÁNYULTSÁG A ROSSZ LEFELÉ IÁRNYULTSÁG (UP IS GOOD) orientációs metaforát vizsgálta. A vizsgálat előtt 50 pozitív (pl. *tiszta*, *nemes*, *hős*, *bizalom*,

barátságos) és 50 negatív (pl. *kegyetlen, csúnya, válás, lopni*) jelentésű szót válogattak ki. A szavak véletlenszerűen jelentek meg a képernyő felső, illetve alsó részén. A szavak hosszúsága kiegyenlített volt. A vizsgálati személyeknek pozitívnak vagy negatívnak kellett értékelní a képernyőn feltűnt szót. Ha a pozitív szó fent jelent meg, akkor a válaszadók gyorsabban reagáltak, és több helyes választ adtak, mint amikor lent jelent meg a pozitív szó, és vice versa, ha a negatív szó a képernyő alján jelent meg, gyorsabban reagáltak, és több helyes választ adtak, mint amikor a negatív szó a képernyő tetején volt látható. Mindezt kipróbálták a fekete-fehér szín és a pozitív-negatív jelentéssel is (Meier et al. 2004b). A szavak szürke képernyőn vagy fekete vagy fehér színnel jelentek meg (véletlenszerűen). Eredmény: a vizsgálati személyek akkor értékelték a pozitív szavakat gyorsabban és pontosabban, amikor fehér színben jelentek meg (a fekete esetében pedig a negatív jelentésű szavakkal volt együttjárás). A VILÁGOSSÁG JÓ metafora, vagyis a szín befolyásolta az ítéletet, annak ellenére, hogy az irreleváns volt a feladat kérdésében.

A Meier-féle vizsgálat azt mutatja, hogy az orientációs metaforák nem egymástól független szavak, hanem a célfogalmak egy csoportját koherens rendszerbe foglaló sémák. A séma tipológiaiilag különböző nyelvekben is jelen van. Ez a séma a korai fejlődés során a saját egocentrikus perspektívából, a test-környezet tranzakcióból és az aktív, önindította mozgás során szerzett szomatosenzoros tapasztalatok forrásából épül fel. Erre a perceptuális emlékezetben impliciten tárolt forrásra épül a fogalmi szintje az orientációs metaforáknak, és ez a fogalmi szint már függetlenül előhívható a perceptuális szinttől (Tulving). Ez alapján Kemmerer megközelítése a realisabb Lakofféhoz képest, aki a forrás- és a céltartomány közötti online megfelelést fejlődési szempontból tartja nélkülözhetetlennek, de később a folyamatos reprezentációs újrafirás után már egy nyitott idealizált kognitív modell hálózatába rendeződik a két tartomány.

A fent-lent séma jó példa arra, ahogy a nyelvi folyamatok tranzakcióba lépnek más kognitív folyamatokkal, a figyelemmel, az emlékezettel (téri séma), az érzelmekkel, ezáltal modulálva az egyén és közösség bio-, pszicho- és szociális jólétét.

SAKIRODALOM

- Boross Viktor 2008. *A szimbolikus gondolkodás neuropszichológiai horizontja*. Szakdolgozat, kézirat.
- Chomsky, Noam 1995. *Mondattani szerkezetek. Nyelv és elme*. Osiris–Századvég Kiadó, Budapest.
- Cole, Michael–Cole, Sheila 2003. *Fejlődéslélektan*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Csépe Valéria 2003. A nyelvi zavarok kognitív idegtudományi elemzése. In: Pléh Csaba–Kovács Gyula–Gulyás Balázs (szerk.): *Kognitív idegtudomány*. Osiris Kiadó, Budapest, 561–84.
- Daniels Michael é. n. *Útjelző szavaink. Önmagunk felfedezése a jungi úton*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Derrida, Jacques 1997. A fehér mitológia. In: Thomka Beáta (szerk.): *Az irodalom elméletei V*. Jelenkor Kiadó, Pécs, 5–102.
- Draaisma, Douwe 2002. *Metaforamasina. Az emlékezet egyik lehetséges története*. Typotex Kiadó, Budapest.
- Düll Andrea 2007. A környezet hatása a tanulási folyamatokra: környezet és alkalmazkodás. In: Csépe Valéria–Györi Miklós–Ragó Anett (szerk.): *Általános Pszichológia 2. Tanulás, emlékezés, tudás*. Osiris Kiadó, Budapest, 111–59.
- Fauconnier, Gilles 2004. Pragmatics and cognitive linguistics. In: Horn, Laurence R.–Ward, G. (ed.): *The handbook of pragmatics*. Blackwell Publishing Ltd. 657–70.
- Grady, J.–Oakly, T.–Coulson, S. 1999. Blending and Metaphor. In: Gibbs, R. W.–Steen, G. J. (ed): *Metaphor In: Cognitive Linguistics*. John Benjamins, Amsterdam/Philadelphia, 101–24. Fordította: Jakusné Harnos Éva.
- Gósy Mária 1999. *Pszicholingvisztika*. Corvina, Budapest, 151–98.
- Györi M. 2008. A nyelvi képesség természete. In: Csépe Valéria–Györi Miklós–Ragó Anett (szerk.) *Általános Pszichológia 3. Nyelv, tudat, gondolkodás*. Osiris Kiadó, Budapest, 29–58.
- Heidegger, Martin 1994. Az út a nyelvhez. In: „Költőien lakozik az ember”. Budapest, Szeged, T-Twins Kiadó–Pompeji, 223–54.

- Howe, M. L.–Courage M. L. 1997. The Emergence and Early Development of Autobiographical Memory. *Psychological Review* 3: 499–523.
- Juhász Levente Zsolt 2007. Komplex tanulás – kognitív tényezők a tanulásban. In: Csépe Valéria–Győri Miklós–Ragó Anett (szerk.): *Általános Pszichológia 2. Tanulás, emlékezés, tudás*. Osiris Kiadó, Budapest, 86–111.
- Karmiloff-Smith, Anett 1996. Túl a modularitáson: A kognitív tudomány fejlődésméleti megközelítése. In: Pléh Csaba (szerk.): *Kognitív tudomány*. Budapest, Osiris Kiadó, 254–81.
- Kemmerer, David 2005. The spatial and temporal meanings of English prepositions can be independently impaired. *Neuropsychology* 43 (5): 796–806.
- Kertész András 2000. A kognitív nyelvészet szkeptikus dilemmája. *Magyar Nyelvőr* 124: 209–25.
- Kertész András 2003. Az afáziák rendszertana. In: Pléh Csaba–Kovács Gyula–Gulyás Balázs. (szerk.): *Kognitív idegtudomány*. Osiris Kiadó, Budapest, 585–98.
- Király Ildikó 2002. *Az emlékezet fejlődése kisgyermekkorban. Utánzás és emlékezés*. Gondolat Kiadói Kör, Budapest.
- Kövecses Zoltán 2005a. *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Typotex Kiadó, Budapest.
- Kövecses Zoltán 2005b. Túl a fogalmi metaforákon. In: Kertész András–Pelyvás Péter (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXI*: 71–88.
- Laczkó Krisztina 2008. A mutató névmási deixisről. In: Tolcsvai Nagy Gábor–Ladányi Mária (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII*: 309–48.
- Ladányi Mária–Tolcsvai Nagy Gábor 2008a. Funkcionális nyelvészet. In: Tolcsvai Nagy Gábor–Ladányi Mária. (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII*: 17–58.
- Lakoff, George–Johnson, Mark 1980. *Metaphors we live by*. University of Chicago Press, Chicago.
- Lakoff, George–Turner, Mark 1989. *More than cool reason. A field guide to poetic metaphor*. University of Chicago Press, Chicago.
- Lakoff, George–Jonhson, Mark 1999. *Philosophy in the flesh*. University of Chicago Press, Chicago.
- Langacker, Ronald Wayne 1987. *Foundations of Cognitive Grammar. Vol. I*. Stanford University Press, Stanford.
- Langacker, Ronald Wayne 2008. *Cognitive Grammar. A Basic introduction*. Oxford University Press.
- Linville, Patricia. W. 1987. Az én-kép komplexitás mint kognitív védelem a stresszel összefüggő betegségekkel és a depresszióval szemben. In: V. Komlósi Annamária–Nagy János (szerk.): 2003: *Élméletek*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 383–413.
- Meier, Brian P.–Robinson, Michael D. 2004a. Why the sunny side if up: associations between affect and vertical position. *Psychological Science* 15: 243–7.
- Meier, Brian P.–Robinson, Michael D. 2004b. Why good guys wear white: Automatic inferences about stimulus valence based. *Psychological Science* 15: 82–7.
- Mórotz Kenéz 2006. A pánik és az agorafóbia. In: Mórotz Kenéz–Perczel Forintos Dóra: *Kognitív viselkedésterápia*. Medicina Kiadó, 277–336.
- Osmánné Sági Judit 1986. *Az afáziák neurolingvisztikai alapjai*. Tankönyvkiadó, Budapest, 24–48.
- Pinker, Steven 2006. *A nyelvi ösztön*. Typotex Kiadó, Budapest.
- Pléh Csaba–Terestyéni Tamás (1997). Jelentés és használat: a kommunikáció kutatása a szemantika és pragmatika határán. In: Pléh Csaba–Siklaci István–Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv-kommunikáció-cselekvés*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Pléh Csaba 2000. *A lélektan története*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Pléh Csaba 2003. *Bevezetés a megismeréstudományba*. Typotex Kiadó, Budapest.
- Pléh Csaba–Lukács Ágnes 2003b. A nyelv idegrendszeri reprezentációja. In: Pléh Csaba–Kovács Gyula–Gulyás Balázs (szerk.): *Kognitív idegtudomány*. Osiris Kiadó, Budapest, 528–60.
- Ragó Anett 2001. A szavak mögött – a fogalmi tudás szervezése. In: Oláh Attila–Bugán Antal (szerk.): *Fejezetek a pszichológia alapterületeiből*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 99–117.
- Siegel, D. J. 2001. Memory: An overview, with emphasis on developmental, interpersonal and neurobiological aspects. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry* 40 (9): 997–1011.
- Sinha, Chris 1999. Grounding, Mapping and Acts if Meaning. In: Janssen, T.–Redeker, G. (ed.): *Cognitive Linguistics Foundations, Scope and Methodology*. Berlin & New York, Mouton de Gruyter, 223–55.

- Sinha, Chris 2001. The Epigenesis of Symbolization. In: C. Balkenius–J. Zlatev–H. Kozima–K. Dautenhahn–C. Breazeal (ed.): *Modeling Cognitive Development in Robotic Systems*. Lund University Cognitive Studies 85, 85–95.
- Szegedy-Maszák Mihály 2003. A kánon mibenléte: remekmű és fejlődéstörténet. In: Dobos István–Szegedy-Maszák Mihály (szerk.): *Kánon és kanonizáció*. Csokonai Kiadó, Debrecen, 9–22.
- Szilágyi N. Sándor 1996. *Hogyan teremtsünk világot. Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára*. Kolozsvár. Kézirat.
- Tanos Bálint 2008. Joan Bybee nyelvelmélete. In: Tolcsvai Nagy Gábor–Ladányi Mária (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII*: 537–66.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2003. A metafora alakulástörténete a magyar lírai modernségben. In: Bednaries Gábor–Kulcsár Szabó Ernő–Szegedy Maszák Mihály–Bengi László (szerk.): *Hang és szöveg*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2005. A magyar birtokos szerkezet jelentéstana, kognitív keretben. In: Kertész András–Pelyvás Péter (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXI*: 43–71.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2008b. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Kézirat.
- Tomasello, Michael 2002. *Gondolkodás és kultúra*. Osiris Kiadó, Budapest.

Boross Viktor

SUMMARY

Boross, Viktor

BODY – SPACE – MEANING

This paper begins by reviewing Tolman's experimental psycholinguistic research from the 1920s. Tolman's concept of 'internal model' was to become one of the most significant sources of Chomsky's theory of language. This paper discusses the traditional approach of both generative and cognitive linguistics to the nature of linguistic competence (whether it is wired-in knowledge and/or arises as a result of categorisation and schematisation in terms of the prototype principle) as well as to the issue of whether language is related to other cognitive systems (attention, memory, conceptual system) and to the human body (embodiment); furthermore, as long as there is such a relationship, to the possible nature of that relationship (cause-and-effect or interactive). The author argues that alongside Chomsky's revolutionary reductionist theory of language that underlies the first cognitive turn, Lakoff's and Langacker's functional holistic cognitive linguistics can deal with certain issues of linguistics and psychology more flexibly and more dynamically from the point of view of the everyday language user. Finally, a critical review of conceptual metaphor theory is provided with special emphasis on orientation metaphors. The latter are focussed on towards the end of the paper as a theoretical introduction to a review of a large empirical study. The original American investigation (Meier & Robinson 2004a,b) that has been replicated on Hungarian material is reviewed in the concluding section of the paper.

Keywords: internal model, idealised cognitive model, prototype principle, functional linguistics, intersubjectivity, modularisation, shared attention behaviour, conceptual metaphor, orientation metaphor

A félreértés pragmatikai vizsgálata

Társadalmi-nemek közti párbeszéd elemzése alapján

Bevezetés

A társadalmi nemek közötti interakcióban előforduló félreértés koncepcióját vizsgálom dolgozatomban, néhány rövid dialógus elemzésével. Az alapvető feminista nyelvészeti modellek áttekintése után, a félreértés nyelvészeti koncepciójának két alapvető megközelítésmódjából kiindulva kitérek arra, hogy a pragmatika önmagában is heterogén nyelvészeti diszciplínaként miként nyújthat tudományos háttérrel a társadalmi nemek közötti félreértés fogalmának újraértelmezéséhez. A társadalmi nemek közötti pragmatikai jelentésalkotás folyamatát néhány rövid dialóguson keresztül szemléltetem, amelyek két különböző társadalmi nemű interakciós fél, azaz egy férfi és egy nő között hangzanak el. A dialógusok rövid pragmatikai elemzésével azt kívánom szemléltetni, hogy a társadalmi-nem-alapú kommunikációban nem félreértésről, hanem a nő érdekérvényesítésének nyelvi megjelenítéséről beszélhetünk.

Feminista nyelvészeti megközelítések

A feminista nyelvészeti megközelítésmodellek rövid áttekintése előtt, fontos a társadalmi nem (angol terminusban *gender*) fogalmának tisztázása. A *nem* terminus általában a nő és a férfi közötti fiziológiai distinkció kifejezésére használatos, míg a társadalmi nem fogalma a nemek közötti különbségek szociális és kulturális megjelenítésére (Cheshire 2002). Kiesling (1998) megfogalmazása szerint a társadalmi nem olyan szociális konstrukció, amely a biológiai nemhez adódik, és csupán egy része annak a komplex viselkedérendszernek, amelyet identitásként érzékelünk. A definíciók alapján az alábbiakban a társadalmi nem fogalmát olyan komplex szociális és kulturális konstrukciónak értelmezve használom, amely nem szűkíthető le a biológiai nemre.

Az 1970-es évek elejétől a feminista nyelvészeti kutatások három alapvető modellt különböztetnek meg, amelyeket vizsgálódásuk keretének, illetve tárgyának tekintenek: a deficit-, a differencia- és a dominanciamodelleket.

1. Deficit modell

A deficitmodell nyilvánvaló példája Robin Lakoff (1975) *Language and Women's Place* című munkája. A szerző olyan nyelvi jelenségeket vizsgál és osztályoz, amelyeket a női beszéd jellegzetességeiként ír le, azaz olyan nyelvhasználatbeli megnyilvánulásokként, amelyek megkülönböztetik a női beszédet a férfi beszédétől. Ezek a következők: kertelés vagy tölteléksszavak használata (*olyasmi, tudod, nos*), utókérdések (*ugye?, igaz?*), emelkedő intonáció használata kijelentő módban (*igazán jó*), nyomatékos hangsúly (*csodálatos volt*), „üres” melléknevek használata (*elbűvölő, aranyos*), precíz színmegjelölések (*tengerészkek*), nyomatékosító szerepű szavak használata (*Ez olyan gyönyörű*), hiperkorrekt nyelvtan (a standard igealakok folyamatos használata), túl udvarias formulák előtérbe helyezése (indirekt kérdés, eufemizmus), valamint az erősebb szitokszók elkerülése. A felsorolt nyelvi kifejezésformák funkciójaként, ezzel a női beszéd jellegzetességeiként, a szerző számos esetben a magabiztosság hiányát jelöli meg, azaz a fenti nyelvi jelenségeket deficitként értelmezi.

A modell körültkéntően írja le a női beszéd nyelvi és stilisztikai jellegzetességeit, erősen vitatható azonban a nyelvi funkció, amelyet a női beszédnek tulajdonít. A női beszéd jellegzetességeit

geinek leírásakor szisztematikusan feltárja azokat a jelenségeket, amelyek megkülönböztetik a női és a férfibeszédet, de ezeket nem pozitív jellemzőként, nyelvi, stilisztikai többletként jelöli meg, hanem éppen ellenkezőleg, nyelvhasználatbeli deficitként. Ezáltal a női beszédet nem pusztán összehasonlítja a férfibeszéddel, hanem alápozicionálja annak.

Vannak feminista nyelvészeti megközelítésmódok, amelyek más funkciót tulajdonítanak a Lakoff (1975) által körvonalazott nyelvhasználatbeli jellemzőknek. Fishman (1990) a társalgási bizonytalanság tanulmányozása közben arra a következtetésre jutott, hogy az nem egyszerűen a társadalmi nemek közötti különbségekre vezethető vissza, hanem a társadalmi nemek között fennálló hierarchia függvénye. A nők társalgásbeli bizonytalansága nem az alárendelő társadalmi neveltetésük eredménye, hanem az alárendelő társadalmi pozícionáltságuké. Ez az alárendelő társadalmi pozícionáltság szemlélet vezetett a differencia- és a dominanciamodellek kidolgozásához.

2. Differenciamodell

A differenciamodell a társadalmi nem-alapú nyelvi jelenségeket kulturális nézőpontból vizsgálja, és a nyelvhasználatbeli különbségek okát a társadalmi szegregációra és a nemek kisgyermekkortól való megkülönböztetésére vezeti vissza. Ez a megközelítésmód a férfi és a nő közötti társalgásbeli problémákat félreértésként értelmezi, és a jelenséget azzal magyarázza, hogy a férfi és a nő nem egyenlőtlenül, hanem szimmetrikusan pozicionáltak, ezáltal kívülállóik egymás szóbeli kultúrájának. A modell a probléma megoldását a félreértés okának azonosításában és a félreértés kialakulásához hozzájáruló okokkal szembeni tudatosságban látja. A differenciamodell kiváló példája Deborah Tannen (1990) népszerű könyve, amely *Párbeszéd* címmel nemrégiben magyar fordításban is megjelent (Tannen 2009).

A differenciáló megközelítésmód kulturális szemléletű kiindulópontja ugyan közelebb vezet a nyelvhasználatbeli különbségek értelmezéséhez, ám az eltérő társadalmi nemű beszélők szimmetrikus pozicionálása, azaz egymás szóbeli kultúrájának kívülállóként való értelmezése arra utal, hogy az eltérő nyelvi jelenségek öntörvényűek, egymással párhuzamosan, azaz egymástól függetlenül léteznek.

3. Dominanciamodell

A dominanciamodell a nemek közötti egyenlőtlenségre helyezi a hangsúlyt. A társadalmi nemek közötti nyelvi interakciós problémák gyökereként is ezt a jelenséget jelöli meg. Ez a modell a nőket hatalom nélküli pozícióban jeleníti meg, és emellett érvel, hogy a problémák megoldása az egyenlőtlenség megszüntetésében rejlik. Deborah Cameron (1995) *Rethinking language and gender studies* című munkájában Tannen (1990) előbb említett könyvét reakciós önségítő kiadványnak nevezi, amely nem szolgál feminista célokat. Nézőpontja szerint a nők és a férfiak nem egyenlően pozicionáltak, tehát a különbség nem semleges, hanem a társadalmi nemek közötti egyenlőtlen kapcsolat következménye. A konvencionális szemlélet az alárendelt csoportokat értelmezi különbözőként, pedig az alárendelő egyenlőtlenség vezet a különbséghez, nem pedig a különbség eredménye az egyenlőtlenség. A „melyik fél a különböző?” kérdésre adott, társadalmilag pozicionált válasz közvetlenül elvezet az alárendelt fél azonosításához, ebben az esetben a nők társadalmi csoportjához.

A modell létjogosultsága abban áll, hogy nem csupán nyelvhasználatbeli eltérésekről, különbségekről, hanem egyenlőtlenségről beszél, amely a nemek eltérő társadalmi pozícionáltságából adódik. Ezért is fontos, hogy vizsgálódásunk kiindulópontjaként a társadalmi nemeket vegyük alapul, ne pedig biológiailag determinált nőről és férfiről beszéljünk.

Az egyes feminista nyelvészeti megközelítésmódok képviselői empirikus kutatásokkal támasztják alá elméleteiket. A kutatások elvégzéséhez különböző nyelvészeti diszciplínákat hívnak segítségül. Eddig a szociolingvisztika területén belül, főként a nyelvi változók kutatásában születtek olyan munkák, amelyek jelentősen hozzájárulnak a társadalmi nemek közötti kommunikáció teljesebb megértéséhez. A számtalan példa között ide sorolható Chambers (1992), Cheshire (2002), Holmes (1995a, b, 1997) és Wodak–Benke (1998) munkái.

Az alábbiakban, a félreértés fogalmának körüljárása után azt szeretném bemutatni, hogy a pragmatika, amely a fiatal nyelvészeti diszciplínák egyike, hogyan alkalmazható olyan társadalmi nem-alapú nyelvi jelenségek leírására, amilyen például a félreértés.

Félreértés

A félreértés koncepcióját nyelvi szempontból többféleképpen lehet értelmezni. Az eltérő értelmezési módok két fő gondolatkörhöz kapcsolódnak. Az egyik arra a jelenségre koncentrál, amely kapcsán az információ nem halad át az információcsatornán, ezáltal a közölni szándékolt tartalom nem jut el a fogadóhoz.

Jól ismert tény, hogy a kommunikáció bizonyos erőfeszítést igényel a folyamat résztvevőitől. A beszélő által használt nyelvi eszközök azt a célt szolgálják, hogy az üzenet eljusson a hallgatóhoz, akinek az a feladata, hogy értelmezze az artikulációt, és kikövetkeztesse a mögötte rejlő szándékot. A következtetésnek azonban nem kell szükségszerűen tökéletesnek lenni, de elég jónak kell lennie ahhoz, hogy hozzájáruljon a társalgás folyamatához (Gumperz 1982). A félreértés koncepciója azt sugallja, hogy hiba van a rendszerben, az üzenet nem éri el a célját, azaz nem jut el a hallgatóhoz. Ez a jelenség többféle okra vezethető vissza, amelyek között szerepel például az eltérő anyanyelvet beszélők közötti bizonytalanság (Gumperz *ibid.*), amely társadalmi, kulturális, földrajzi és nyelvhasználati okokra vezethető vissza. Gumperz (*ibid.*) a vegyes anyanyelvűek társalgási sikertelenségét vizsgálva rámutat arra, hogy félreértés esetében a szándékolt jelentés interpretációja nyilvánvalóan sikertelen, mivel az információ nem jut el a címzetthez. Az információátvitelből adódó félreértés tetten érhető a kommunikáció csaknem minden területén, nemzeti, illetve földrajzi hovatartozástól, státuszától, életkortól, társadalmi nemtől stb. függetlenül.

A félreértés koncepciójának másik alapvető értelmezési módja a társalgó felek közötti nyelvhasználatbeli különbségeket tekinti félreértésnek. A nyelvhasználaton belül a fonetikai, a fonológiai, a szintaktikai, a grammatikai, a lexikai és a pragmatikai jelenségek közötti különbözőség lehet a félreértés kiváltó oka. Amennyiben a nyelvhasználatbeli különbségeket félreértésként értelmezzük, félreértésnek számít minden deviancia a különböző anyanyelvek közötti eltérésektől kezdve, a különböző hivatást gyakorlók (pl. orvos és páciens) szaknyelvi használatából fakadó nehézségeken keresztül, egészen a társadalmi nemek közötti kommunikációban tetten érhető nyilvánvaló eltéréséig. A feminista differenciamodel, amely a társadalmi nemek közötti nyelvhasználatbeli különbségeket félreértésként értelmezi, ezt a megközelítésmódot tekinti sajátjának.

A különbségekre koncentráló megközelítésmód azonban vitatható. A differenciamodel fentebb már említett gyenge pontja az, hogy nem kérdez rá arra, melyik társadalmi nem a különböző. Ezáltal azon a konvencionális, társadalmilag berögződött nézeten alapszik, amely az alárendelt, illetve elnyomott csoportot jelöli meg különbözőnek, ez esetben a nőket. Ebben az értelemben, félreértés esetén a nő az, aki félreérti a szándékolt kommunikációs tartalmat, nem pedig a férfi. A különbözőség kérdésének megválaszolásával közvetlenül a társadalmi egyenlőtlenséghez, azaz a dominanciamodelhez jutunk.

Cameron (1998) okfejtése szerint a társalgás sikertelenségének jelensége nem áll fent a társadalmi nem-alapú kommunikációban. Azzal érvel, hogy a nő és a férfi közötti esetleges kommunikációs sikertelenség oka nem a társadalmi nemek nyelvi viselkedésmódjának különbözőségében rej-

lik, és nem is az interpretáló stratégia különbözőségének következménye. A sikertelenség oka az interakcióban részt vevő felek normatív pozicionáltságának eredménye, amely konfliktusban realizálódik. A társadalmi nemek közötti kommunikációs praktikák empirikus megfigyelése rávilágít a nyelvi különbségekre, és egyértelművé teszi, hogy a különbség nem értelmezhető félreértésként. Az eltérő stíluspreferenciák nem jelentenek nehézséget egymás nyelvi viselkedésének értelmezésében. A következtetések levonása közös háttértudás alapján történik, ez a tudás előfeltételezi a társadalmi szerepeket, a pozíciókat, a jogokat és a kötelességeket. Mindkét nem résztvevői ugyanazt a nyelvi alapot birtokolják, ezáltal hasonló következtetéseket vonnak le ugyanabból az artikulációból. Időnként azonban pozicionálási problémák fordulhatnak elő, amelyek érdek-összeütközéshez, Cameron (1998) terminusával élve konfliktushoz vezethetnek, a társalgás résztvevői között. A konfliktus kialakulásához tehát nem társalgási probléma vezet, a jelenség a normatív pozicionálás eredménye, így nem is lehet azt félreértésként értelmezni.

Az alább elemzett példákkal a pozicionáltságból adódó érdek-összeütközés cameroni meghatározását kívánom szemléltetni.

Pragmatika és félreértés

Az alábbiakban a pragmatika szerepét és fontosságát szeretném körvonalazni a társadalminem-alapú nyelvészeti kutatásban, valamint röviden, a teljesség igénye nélkül, azt kívánom vázolni, hogyan járulhatnak hozzá az egyes pragmatikai megközelítések a társadalmi nemek közötti félreértés értelmezéséhez. A pragmatika szerepe ezen a kutatási területen vitathatatlan, mivel a nyelv használatát vizsgálja különböző kontextusokban különböző célok elérése érdekében, a nyelvhasználó produkciója, a partner interpretációja, illetve a kettő interakciója során (Németh T. 2006).

Habár a pragmatika státusa a nyelvészetben jól körülhatárolt, a nyelvtudománnyal fennálló viszonya még továbbra is nyitott kérdés (Nagy 2005; Németh T. 2006). A morrisi *pragmatika* terminusból kiindulva a tudományterület képviselői két fő irányba indultak el. Az első irány képviselői a pragmatikát a nyelvi jelenségekre irányuló nézőpontként értelmezik. A pragmatika fő kérdésének azt tekintik, hogy miért jött létre a megnyilatkozás, nem pedig azt, hogy milyen jelentéssel bír (Mey 1993; Verschueren 1999). Ebből a nézőpontból a pragmatika erős szociális relevanciával rendelkező funkcionális perspektíva (Németh T. 2006)).

A funkcionális pragmatika kontextusában vizsgálja a jelentést, amely a jelentéssalkotás során formálódik a kommunikatív kontextusban. A kommunikatív kontextus összetevői a nyelvhasználók, valamint a mentális, a fizikai és a szociális világ. Az alább vizsgált dialógusokban a nyelvhasználók egy férfi és egy nő, akik társadalmi szerepük alapján házastársak. A szociális kontextust, ebből a nézőpontból, a társadalmi nem, azaz a társalgásban részt vevő két különböző társadalmi nemű személy szerepe, státusza és hatalmi viszonya adja. A társalgás résztvevőit a pragmatikai alapelvek segítik olyan következtetések levonásában, amelyek nyilvánvalóak az adott társadalmi kontextusban, azaz a résztvevők szerepének, pozíciójuknak és relatív hatalmi viszonyuknak a következménye. A társadalmi kontextus túlmutat tehát a társadalmi nem alapú különbségeken. Cameron (1998) szerint, ha a társadalmi nemek közötti kommunikációs problémát ebben a kontextusban vizsgáljuk meg, nyilvánvalóvá válik, hogy a nők és a férfiak közötti kommunikációs különbségek nem olyan sarkalatosak, hogy azok félreértéshez vezethetnének. Ha valóban félreértésről lenne szó, akkor a felek az információdeficit következményeként egyáltalán nem értenék egymást. Ebben a társadalmi kontextusban, ha azt vizsgáljuk, miért jött létre a megnyilatkozás, egyértelművé válik a válaszareakcióból, hogy a kommunikatív szándék eljutott a hallgatóhoz.

A pragmatikát más nézőpontból értelmezők célja a morrisi jelhasználat aspektusainak leszűkítése a nyelvhasználatra, azaz a természetes nyelvek használatának pragmatikájára. Ennek az irányzatnak a képviselői a pragmatikát komponensnek tekintik. Abban azonban, hogy minek a komponense

a pragmatika, a képviselt álláspontok eltérőek. Levinson (1983) például a pragmatikát a nyelvtan komponensének tekinti, Grice (1957; 1975/1989), Chomsky (1975) és Leech (1983) a nyelvelmélet komponensének, Sperber és Wilson (1986/1995) álláspontja pedig az, hogy a pragmatika a megismerés komponense, és a nyelvelméleten kívül áll.

A grice-i (1957; 1975/1989) megközelítésmód a pragmatikát a nyelvelmélet (nyelvtanon kívüli) komponensének tekinti. A racionális együttműködő viselkedés feltételéből kiindulva a beszélői jelentésre teszi a fő hangsúlyt, ugyanakkor a hallgató szempontjait helyezi előtérbe a hétköznapi nyelvhasználaton belül. Grice az együttműködési elvet, a minőség-, mennyiség-, viszony- és mód-maximákkal együtt a társalgási implikaturák (sugallt jelentés) levezetéséhez fogalmazza meg. Értelmezésében az implikaturák nem nyelvspecifikusak, hanem a társalgás általános jegyeivel vannak kapcsolatban. Ha a beszélő a kommunikáció során betartja az együttműködési alapelvet és a maximákat, akkor a megnyilatkozások szó szerint értendők, és ebben az esetben a beszélői jelentés majdnem megegyezik a nyelvi jelentéssel. A nyelvi jelentésen túl csak arra kell következtetni a partnernek, hogy a beszélő a megnyilatkozást szó szerint és kizárólag úgy értette. Ha ebből a nézőpontból értelmezzük a társadalmi nemek közötti differenciamodellel által sugallt kommunikációs eltérést, nyilvánvalóvá válik, hogy ez a racionalitáselvekre támaszkodó interakcióban nem értelmezhető félreértésként. Mint azt látni fogjuk, az interakcióban részt vevő különböző társadalmi nemű partnerek között nem félreértés, hanem a normatív pozícionáltságból adódó érdek-összeütközés érhető tetten.

A relevanciaelmélet (Sperber–Wilson 1986) kognitív modell, amely a pragmatikai kompetenciát a megismerés komponensének tekinti. Az általánosított modularitás hipotéziséből kiindulva, a konceptuális modulok egymás közti interakciójaként értelmezi a pragmatikai kompetenciát, amelyet metapszichológiai, megértési és logikai alrendszerből összetevődő metareprezentációs modulok összességéként értelmez. E nézőpont szerint a pragmatikai kompetenciához tartoznak a kódhasználat nélküli, osztenzív-következtetési kommunikációhoz szükséges képességek is a természetes nyelvi kommunikációra vonatkozó tudáson kívül. Ebből adódóan a pragmatika már nem csupán nyelvészeti diszciplína a relevanciaelmélet számára. Ebben a tágabb keretben értelmezve a társadalminem-alapú félreértést, arra következtethetünk, hogy a férfi és a nő közötti kommunikációban nem a konceptuális modulok interakciójának elégtelen működéséről van szó. A hangsúly az osztenzív-következtetési kommunikációra helyeződik át. Félreértés esetén a metapszichológiai, megértési és logikai modulok interakciójának elégtelen működése lenne megfigyelhető. A társadalminem-alapú kommunikációban ezzel szemben éppen a konceptuális modulok megfelelő működése generálja a szándékolt jelentés megértését és az ahhoz kapcsolódó következtetések levonását.

Végezetül, a félreértés főbb pragmatikai irányelvekhez kapcsolása után fontos megemlíteni a félreértés pragmatikai szakirodalmát. Ivaskó és Németh T. (2002) a Sperber–Wilson-féle relevanciaelméletből kiindulva, konkrét beszélt nyelvi dialógusok alapján állította fel a sikertelen kommunikáció eseteinek tipológiáját. A besorolás alapján a kommunikáció akkor sikertelen, ha a) sem az informatív, sem a kommunikatív szándék nem teljesül, b) az informatív szándék nem teljesül, c) a kommunikatív szándék nem teljesül. A társadalmi nemek közötti félreértés esetében arról lenne szó, hogy az informatív szándék nem teljesül, vagyis az információ, amely csak következtethető lehet, eltűnhet a következtető procedura hibájának következtében. Az alább elemzett példákon keresztül láthatóvá válik, hogy az informatív szándék átjut a hallgatóhoz, az információ nem tűnik el, csupán értelmezése különbözik a beszélő által elvárttól.

Az alábbi párbeszédek rövid elemzésével azt kívánom szemléltetni, hogy a társadalminem-alapú jelentésalkotásbeli különbség eredménye nem félreértés, csupán a kommunikációs partnerek eltérő érdekeinek szóbeli megjelenítése.

Elemzés

A dialógusok, amelyeket a fent említett három (funkcionális pragmatika, pragmatika a nyelvelmélet részeként, relevanciaelmélet) pragmatikai modell keretein belül, a társadalminem-alapú rendszer szociális kontextusában elemzünk a következők:

- (1) A feleség újságot olvas, miközben a férj a konyhában tesz-vesz:
Férj: – *Hol a serpenyő?*
Feleség: – *Mit gondolsz?*
- (2) A férj a szobából kiabál ki a konyhában tartózkodó feleségének:
Férj: – *Hol van a TV műsor?*
Feleség: – *Nem én nézek TV-t.*
- (3) A férj mezítláb a szárítón levő nagyméretű zoknikat vizsgálgatja:
Férj: – *Ez az én bűdöském?*
Feleség: – *Szerinted?*

Az elemzés megkezdése előtt fontos megjegyezni, hogy a párbeszéd azonos neműek között is elhangozhatnának, illetve szociális pozicionáltságunktól függően más értelmet is adhatunk a feleség válaszainak, a pragmatikai megközelítés lényegéből adódóan. Az általam feltételezett érdekelletét ki nyilvánítása csupán egy lehetséges magyarázat a női fél verbális viselkedésére. A példákon keresztül a félreértés azon megközelítését szeretném bemutatni, amely a nyelvhasználatbeli különbségeket tekinti félreértésnek. A társadalmi nemek kontextusában pedig azt kívánom szemléltetni, hogy a nyelvhasználatbeli különbség érdek-összeütközésből adódik, amely nem jelez félreértést.

1. Funkcionális pragmatikai értelmezés

A funkcionális pragmatikai értelmezés keretén belül, elsőként a dialógusok kontextusát kell megvizsgálnunk. A fizikai világ, amelyben a párbeszéd zajlanak, a családi otthon, ahol a családtagok konvencionális szerepei és az ezekhez köthető hatalmi pozícióik adottak. Ezek a szerepek alakítják ki a szociális világot, amelyben a nyelvhasználók a tőlük elvárt, hatalmi viszonyaiknak és pozicionáltságuknak megfelelő beszédaktusokat produkálják.

A tradíciókon alapuló munkamegosztás szerint a nő helye a konyhában van. Az (1) dialógusban mégis a férfi az, aki a konyhában tartózkodik, és készülődik valamihez. A feleséghez intézett kérdése első látásra egy direkt kérdés, amely konkrét információra kérdez rá. Fel sem merülne a félreértés eshetősége, ha a feleség egyszerűen megválaszolná a kérdést: *Az alsó polcon, bal oldalt.* Mivel nem ez történik, hanem a feleség a kérdésre kérdéssel válaszol, joggal lehetne kommunikációs deficitről, azaz félreértésről beszélni. A kontextusból azonban nyilvánvaló, hogy a visszakérdezés nem információhiányból adódik (és nem információra kérdez rá), hiszen a feleség szociális pozicionáltságából adódóan valószínűleg pontosan tudja, hogy hol van az említett háztartási eszköz. Az, hogy ennek ellenére kitérő választ ad, abból fakad, hogy saját érdekeivel nem összeegyeztethető aktívan részt venni a kommunikatív szituációban. Ennek több oka is lehet. Válaszából egyértelműen látszik, hogy sem verbálisan, sem pedig fizikálisan nem akar hozzájárulni a férj tevékenységéhez. A kérdés tehát nem információlekérdezésnek tekintti, hanem indirekt kérésnek, amely arra irányul, hogy segítsen férjének a konyhában, sőt egyenesen vegye át tőle a hagyományosan elvárt társadalmi szerepébe tartozó feladatot. A válasza, amely nem felel meg a hagyományokon alapuló társadalmi pozicionáltságának, a legkevésbé sem félreértés eredménye, hanem eltérő érdekeinek verbális érvényesítési módja. A dialógusban tehát nem félreértés, hanem érdek-összeütközés érhető tetten. Ha arra a kérdésre keressük a választ, hogy miért jött létre a megnyilatkozás, a feleség válasza egy-

értelművé teszi, hogy az informatív szándék elérte célját (még ha a reakció nem is a legkedvezőbb a férj számára).

Másképp is lehetne értelmezni a párbeszédet, mint például a férj nyílt szemrehányásaként arra vonatkozólag, hogy a serpenyő nincs a helyén. Ebben az esetben a férj hagyományos hatalmi pozíciójából induló kérdését a feleség válasza letompítja. Ugyanaz mondható el ebből az értelmezésből kiindulva is, mint az előző esetben. A feleség megérti a kérdés funkcióját, és nemcsak helyesen értelmezi az információs szándékot, hanem válaszával semlegesíti a férj hatalmi helyzetét. A jelentés áthalad a kommunikációs csatornán, így félreértésről ebben az esetben sincs szó, annál inkább a felek eltérő pozicionáltságából adódó érdek-összeütközésről.

A (2) párbeszéd esetében kicsit más a helyzet. Ebben az esetben a szerepek a hagyományos társadalmi szerepeknek megfelelően vannak felosztva: a férj tévét néz, a feleség a konyhában foglalkozik. A férj ezúttal tehát nem olyan információra kérdez rá, amelyet a feleségnek hagyományos társadalmi pozicionáltságából adódóan kellene tudni. Ebben az esetben a férjnek ténylegesen a kérdésben megfogalmazott információra van szüksége, nem feltétlenül felesége közreműködésére. Az, hogy a feleség a kért információ helyett kitérő választ ad, nem annak a következménye, hogy nem értette meg a hozzá idézett kérdést, pusztán azt kívánja ezzel jelezni, hogy érdekeivel nem áll összhangban a kért információ megadása. Valószínűleg nem tudja, és nem is érdekli, hogy hol a tévéűjság. Ezt az ellentétes érdekét fejezi ki válaszával: *Nem én nézek TV-t, illetve Ne rajtam keresd, nekem jobb dolgom is van!*

A (3) párbeszédben feltett kérdés funkciójában (információkérés) megegyezik az előzőekkel, eltér viszont nyelvi stílusában, mivel a férj egy metafora használatával színesíti azt. Ez a kérdés is direkt kérdés, azaz olyan nyelvhasználati stratégia, amely beleillik a férfiak beszédéről alkotott képbe (Holmes 1995). A nyelvi kép alkalmazása azonban nem tartozik a férfibeszéd jellemzői közé. Ezáltal gyengébb pozícióból szólal meg a beszélő, amelyet a feleség kitérő válasza megerősít. A férj metaforába ágyazott direkt kérdésének célja, hogy nyelvi játékra hívja feleségét. A feleség kitérő, azaz nem információt közlő válaszával kívánja jelezni, hogy megértette a kérdés funkcióját, a nyelvi játékban való részvételre invitálást.

A funkcionális pragmatikai kereteken belül egyik dialógus sem értelmezhető tehát félreértésként, mivel a reakciók egyértelműen tükrözik, hogy a feleség megértette, miért jött létre a megnyilatkozás. A válaszai csupán (ellentétes) érdekeinek adnak hangot.

2. Grice-i értelmezés

A grice-i (1975/1989) megközelítés szerint a pragmatika a nyelvelmélet része, azaz a hallgató szempontjait előtérbe helyező racionális együttműködő nyelvi viselkedés leképezése. Amikor a beszélői jelentés nem azonos a kiejtett mondat jelentésével, társalgási implikátúra keletkezik. A társalgási implikátúrák az együttműködési elven és annak maximáin (minőség, mennyiség, mód és viszony) alapulnak, amelyeket a beszélő betart vagy megszeg a kommunikáció során. A kommunikációs maximum megszegése arra utal, hogy a beszélő valami más jelentést, azaz társalgási implikátúrát is közöl. A sikeres kommunikációban szükség van a társalgási implikátúrák kikövetkeztetésére, nem elég a nyelvi jelentés megértése. Vizsgáljuk meg a fenti párbeszédet ebben az elméleti keretben.

A fenti dialógusokban a férj direkt kérdéseket idéz feleségéhez, az (1) és a (2) esetben az együttműködési alapelv és a maximum megszegése nélkül, a (3) kérdés esetében a mód maximumjának megszegésével. A férj kommunikációs célja mindegyik esetben az, hogy feleségét valamiféle tevékenységre sarkallja. Ez a tevékenység azonban nem korlátozható pusztán szóbeli megnyilatkozásra, azaz a kért információ verbális megadására, hanem utalhat fizikális teljesítésre is. A kérdéseket lehet pusztán információkérésként értelmezni, de csak akkor, ha nem vesszük figyelembe a hagyományos társadalmi szerepkörökből adódó és normatív pozicionáltságból fakadó felállást.

A (3) kérdés esetében a mód maximájának szándékos megszegésével társalgási implikátúra keletkezik, a férj közölni kíván valamit a metaforikus kérdéssel. A humoros megnevezés lehet a kérdés bagatellizálásának eszköze, de kifejezheti azt is, hogy tényleges választ nem is vár erre a kérdésre.

A társadalmi nemek közötti félreértés akkor érhető tetten, ha megnézzük a hallgató, azaz feleség kommunikációs viselkedését is. A feleség a férjének adott válaszaival nyilvánvalóan megszegi a társalgási maximák némelyikét, hiszen egyik esetben sem közvetlenül a kérdésre válaszol, nem a kért információt közli. A kitérő válaszok adásával az a célja, hogy sugallja, nem áll érdekében a tevékenységben való részvétel. A kérdések mögött rejlő verbális és fizikális tevékenységre ösztönző szándékot sikerült azonosítania, és ezt válaszaival kívánja férje tudtára hozni. Mindhárom kérdésre adott válaszával megszegi a mennyiség maximáját, mivel a kérdésekre nem ad választ. Az (1) és a (3) kérdésekre adott válaszával a mód maximáját is megszegi, mivel válasza látszólag nem releváns. A (2) válasz esetében a minőség maximája is sérül. A feleség reakcióival tudatosan szegi meg a maximákat, amellyel célja ellentétes érdekeinek implikálása. A maximák megszegése a társalgási implikátúra kifejezésére szolgál, vagyis nem félreértésből fakad. Félreértés esetében sokkal inkább szükség lenne a racionális együttműködésen túl a beszélői jelentés és a nyelvi jelentés egyezésére. A feleség tudatos implikációi ellentétes érdekeinek kifejezésére szolgálnak.

3. Relevanciaelméleti értelmezés

A relevanciaelmélet (Sperber–Wilson 1986/1995) keretében, a gazdaságossági alapelvből kiindulva, a kommunikációban fennálló optimális relevancia alapján is értelmezhetők a fenti párbeszéddek. Az optimális relevancia azt jelenti, hogy a megnyilatkozás az a legrelevánsabb stimulus, amelyet a beszélő preferenciái és képességei alapján kommunikálni képes, ugyanakkor elégséges kontextuális hatás biztosított ahhoz, hogy a partnernek megérje a feldolgozásba erőfeszítést fektetni. A relevanciaelméleti megértési procedúra a következő (Sperber–Wilson, 2002: 18): a) Kövesd a legkisebb erőfeszítés ösvényét a kognitív hatások közvetítésében. Különösképpen teszteld a következő hipotézist (félreérthetőség, referenciadöntések, implikaturák stb.) a hozzáférhetőség érdekében. b) Állj meg, amikor a relevanciaelvárasaid kielégültek.

Az (1) kérdés, *Hol a serpenyő?*, az adott társadalmi kontextusban kisebb feldolgozási erőfeszítésre készíteti a feleséget, azaz könnyebben következtethető az implikátúra, mintha az implicit kérdés a következőképpen hangzana: *Nem találok a serpenyőt.* Az utóbbi esetben a feleségnek először azt kellene kikövetkeztetni, hogy pusztán információkérésről van-e szó, vagy a férj azt is közölni kívánja, hogy a kért információ megadásán túl, netán mellette, illetve helyette, segítségre van szüksége. A feleség kitérő válaszával, *Mit gondolsz?*, nem azt jelzi, hogy félreértette a megnyilatkozást, hanem azt, hogy az adott kontextusban relevánsnak tekinti azt, vagyis a szó szerinti jelentés dekódolása után kikövetkeztette a szándékolt jelentést is. Nem áll meg a szó szerinti jelentésnél: a) *Azt akarja tudni, hol van a serpenyő,* illetve b) *Azt akarja, hogy megmondjam neki, hol a serpenyő,* hanem kikövetkezteti a mögöttes tartalmakat c) *Azt akarja, hogy segítsék neki.* Kikövetkezteti, hogy az adott szituációban férje azt szeretné, ne pusztán a kért információt adja meg, hanem tevékenységében segítse őt. Mivel a segítség megadása érdekeivel nem egyeztethető össze, kitérő választ ad. A legkisebb energiárfordítással közölt válaszában arra utal, tisztában van azzal, hogy férje nem pusztán a serpenyő hollétéről tudakozódik, azaz tudja, hogy nem ütközik nehézségbe segítség nélkül megtalálnia.

A dialógus azon értelmezésből kiindulva, mely szerint a férj kérdése szemrehányás, rögtön észrevehető, hogy a felek az optimális relevancia elvét követik. A stimulus elégséges kontextuális háttér (férj a konyhában) segítségével jut el a címzetthez, a feleséghez, aki válaszával egyértelművé teszi, hogy nem okozott neki nehézséget az üzenet feldolgozása. Ebben az értelmezésben, a feleség reakciójából azonnal szembetűnik a férj és a feleség ellentétes érdekeinek összeütközése is.

A (2) kérdés, *Hol van a TV-műsor?*, ténylegesen információra kérdez, és ez az adott kontextusból könnyedén kikövetkeztethető. A feleség mégsem a kért információt adja meg, illetve nem azt közli, hogy az újság hol található, vagy éppen azt, hogy nem tudja, hol van. Ebből mégsem arra következtethetünk, hogy félreértette férjét. Válaszával, *Én nem nézek TV-t*, a kommunikáció gazdaságossági elveit betartva implikálja, hogy érdekeivel nem áll összhangban az újság megkeresése, azaz közvetlenül érhető tetten az érdek-összeütközés.

A (3) dialógus esetében a férj metaforát használ, amelyre a feleség az adott kontextusban könnyedén következtet, vagyis tudja, hogy a férj a zoknijáról beszél. A relevanciaelv figyelembevételével a metafora nem dekódolást nehezítő eszköz, hanem implikaturakreálás módja. Ebben az esetben azt implikálja, hogy a férj nem annyira a kért információra vár, hanem egyfajta nyelvi játékra hívja ki feleségét. A feleség válaszával, *Szerinted?*, azt jelzi, hogy megértette férje szándékát, tehát félreértésről ebben az esetben sem beszélhetünk.

A beszélt magyar nyelvből vett elemzett példák természetesen nem fedik a társadalmi nemek között kialakuló, érdek-összeütközést eredményező kommunikáció lehetséges eseteinek széles skáláját. A különböző pragmatikai értelmezések alaptételeire támaszkodó rövid elemzésből látható, hogy az egyes felfogások a nyelvhasználatot befolyásoló tényezőket eltérően értelmezik. Mindazonáltal, az a jelenség, amelyet a feminista deficit és differencia nyelvészeti modellek félreértésként értelmeznek a társadalmi nem-alapú kontextusban, a dominanciaelv alapján a nő érdekérvényesítésének eszközül szolgál.

Összegzés

Dolgozatomban a pragmatika segítségével vizsgáltam meg a félreértés fogalmát a társadalmi nemek kontextusában. Elsőként a főbb feminista nyelvészeti megközelítésmódokat körvonalaztam, amelyek álláspontja eltérő a jelenség értelmezését tekintve. A félreértés koncepciójának újravizsgálásával rámutattam, hogy a férfi és a nő közötti kommunikációs különbség megfelelő értelmezéséhez a dominanciamodell kínál keretet, amely az eltérő nyelvi viselkedést nem tekinti félreértésnek. Azt a jelenséget, amelyet a deficit- és a differenciamodellek félreértésként értelmeznek, hétköznapi társalgásból vett példák segítségével illusztráltam. A rövid dialógusokat három eltérő pragmatikafelfogás főbb tételei alapján elemeztem. Fontos megjegyezni, hogy ezek a megközelítésmódok eltérőek ugyan, de nem összeegyeztethetetlenek egymással, amint azt a példák különböző szempontú, mégis nagyon hasonló eredménnyel záruló elemzése is alátámasztja.

A társadalmi nemek közötti félreértés fogalmának pragmatikai vizsgálata kettős célt szolgált. Egyrészt a pragmatika alaptételeivel könnyen láthatóvá vált, hogy a feminista deficit és differencia nyelvészeti modellek által félreértésként leírt nyelvi jelenség a társadalmi nemek közötti érdek-összeütközés verbális megjelenítési formája. Másrészt, ugyanazon példák különböző pragmatikai szempontú elemzéséből egyértelműen látható, hogy annak ellenére, hogy a pragmatika egyes értelmezései eltérőek, a főbb tételek alapján történő vizsgálódás közel azonos következtetések levonását eredményezi.

SZAKIRODALOM

- Cameron, Deborah (ed.) 1990. *The Feminist Critique of Language: A Reader*. Routledge, New York.
- Cameron, Deborah 1995. *Rethinking language and gender studies: some issues for the 1990s*. Longman, London.
- Cameron, Deborah 1998. 'Is there any ketchup, Vera?': gender, power and pragmatics. *Discourse & Society* 9 (4): 437–45.
- Chambers, Jack K. 1992. Linguistic correlates of gender and sex. *English Worldwide* 13: 173–218.
- Cheshire, Jenny 2002. Sex and gender in Variationist Research. In Chambers, J. K.–P. Trudgill–N. Schilling-Estes (eds.): *The Handbook of Language Variation and Change*. Blackwell, Oxford, 423–44.
- Chomsky, Noam 1975. *Reflections on language*. Pantheon Books, New York.

- Fishman, Pamela 1990. Conversational insecurity. In: Cameron, D. (ed.): *The Feminist Critique of Language: A Reader*. Routledge, New York. [Reprinted from H. Giles–W. Robinson–P. Smith [eds.]: [1980] *Language: Social Psychological Perspectives*. Pergamon Press, Oxford.]
- Grice, H. Paul 1975. Logic and Conversation. In: Peter Cole–Jerry Morgan (eds.): *Syntax and Semantics*. Vol. 3. *Speech Acts*. Academic Press, New York, 41–59. Újra kiadva in: H. Paul Grice: *Studies in the way of words*. Harvard University Press, Cambridge MA, 22–40.
- Gumperz, John. J. 1982. *Discourse strategies*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Holmes, Janet 1995a. *Women, Men and Language*. Longman, London.
- Holmes, Janet 1995b. *Women, Men and Politeness*. Longman, London.
- Holmes, Janet 1997. *Women, Language and Identity*. *Journal of Sociolinguistics* 1: 195–224.
- Ivakó, Livia–Németh T., Enikő 2002. Types and Reasons of Communicative Failures: A Relevance Theoretical Approach. *Modern Filológiai Közlemények* IV: 31–43.
- Kiesling, Scott Fabius. 1998. Men's identities and sociolinguistic variation: The case of fraternity men. *Journal of Sociolinguistics* 2: 69–101.
- Lakoff, Robin 1975. *Language and Women's Place*. Harper & Row, New York.
- Leech, Geoffrey N. 1983. *Principles of pragmatics*. Longman, London & New York.
- Levinson, Stephen C. 1983. *Pragmatics*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Mey, Jacob 1993. *Pragmatics. An introduction*. Blackwell, Cambridge MA & Oxford.
- Nagy Katalin 2005. A pragmatika státusáról. *Magyar Nyelv* CI: 436–48.
- Németh T. Enikő 2006. Pragmatika. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *A mai magyar nyelv kézikönyve*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Sperber, Dan–Deirdre Wilson 1986/1995. *Relevance: communication and cognition*. Blackwell, Cambridge & Oxford.
- Sperber, Dan–Deirdre Wilson 2002. Pragmatics, modularity and mind-reading. *Mind and Language* 17: 3–23.
- Tannen, Deborah 1990. *You Just Don't Understand: Women and Men in Conversation*. Morrow, New York.
- Tannen, Deborah 2009. *Párbeszéd*. Nyitott Könyvműhely Kiadó Bt.
- Verschueren, Jef 1999. *Understanding Pragmatics*. Arnold, London & New York.
- Wodak, Ruth–Gertraud Benke 1998. Gender as a Sociolinguistic Variable: New Perspectives on Variation Studies. In F. Coulmas (ed.): *The Handbook of Sociolinguistics*. Blackwell, Oxford, 127–51.

Hardi Judit

Kecskeméti Főiskola
Tanítóképző Főiskolai Kar
Modern Nyelvek Intézete

SUMMARY

Hardi, Judit

A pragmatic study of misunderstanding

In this paper, the author re-examines the concept 'misunderstanding' in mixed-gender conversation and, on the basis of the dominance feminist linguistic model, she argues that it is not misunderstanding that occurs between women and men in communication: it is rather clashes of interest. The author examines some short dialogues in context in which the male participant of the conversation addresses the female. The participants of the conversations are a couple by their social role. The author analyses the dialogues in the framework of the main principles of some leading pragmatic trends. It is shown that the female partner's reaction does not derive from misunderstanding but is the verbal representation of the enforcement of her interest.

Keywords: gender, misunderstanding, feminist linguistic models, clash of interest, pragmatic analysis

Szinkrón magyar családnévátlaszunk térképlapjainak margójára

1. Közismert tény, hogy a családnévek – csakúgy, mint a közetek zárványai – az avatott szem számára rengeteg olyan információt hordoznak, amelyeket különféle tudományterületek képviselői hasznosíthatnak. Az sem igényel különösebb magyarázatot, hogy a szinkrón családnévállomány adathalmazának meghatározott szempontok szerinti térképre vitele további rejtett összefüggések feltárásának kulcsává válhat. A megfelelően rendezett adatok, adatcsoportok helyhez kötése a nyelvész (azon belül is: hang-, morfológia-, szó- és helyesírás-történeti, dialektológiai, valamint onomato-dialektológiai, kontaktológiai, areális névtani kérdésekkel foglalkozókra gondolhatunk), történész, művelődés- és népiségtörténetet kutató, illetve itt számba nem vehető egyéb szakembereknek szolgálhatnak újabb értékes információkkal.

2. Mielőtt a téma taglalásába kezdenénk, előljáróban szükségesnek tűnik, hogy dióhéjban magáról a kutatásról és a korpuszról is szóljak. 2009 júniusában kaptam az Igazságügyi és Rendészeti Minisztériumból kutatási engedélyt. Ezzel tulajdonképpen annak akadályai is elhárult, hogy a Közigazgatási és Elektronikus Közszolgáltatások Központi Hivatala (továbbiakban: KEK) által nyilvántartott teljes magyarországi családnévállományt elektronikusan kikérhessem. A hivataltól általam előre meghatározott szempontok szerint rendezett adatbázist kaptam, amelyet a nyár során kellően előkészítettem ahhoz, hogy a korpusz speciális szempontok alapján lekérdezhetővé váljék. A KEK által kiszolgáltatott adatbázis közalkalmazotti jövedelemhez képest csekélynek semmiképpen sem nevezhető, ám a feladat súlyához képest mindenképpen méltányosnak mondható díját saját magam voltam kénytelen finanszírozni, mivel a kutatáshoz mind ez ideig anyagi támogatást sehonnan nem kaptam.

A korpusz a 2009. január 1-jei eszmei állapotokat tükrözi. Az akkori lakónépesség családnévállományát tartalmazza: 10 165 833 alapidatot, amelyek mindegyike megfelelő előkészítést követően földrajzilag lokalizálható. Hogy elképzelésünk legyen az adatbázis nagyságáról, viszonyításként a továbbiakban némi kitérőként néhány adatot kell idéznünk.

Kelemen József a magyar szókészlet nagyságának becslésekor úgy találta, hogy a magyarban számítási módtól függően¹ 800 ezer és 1 065 000-re tehető a lexikai állomány nagysága (vö. Kelemen 1954: 71). Más kérdés, hogy újabban a számítógépes adatbázisok és szoftverek alapján a szókészlet nagyságát több tízmillióra becsüljük (vö. Seregy 2002). Ez irányú eredményeinket természetesen nagyban befolyásolja, hogy számításainkkor figyelembe vesszük-e a nyelvünkben használatos tulajdonneveket, és ha igen, akkor azok mely rétegeivel kalkulálunk (vö. Vörös 2005).

Tízmilliónál nagyobb adatbázisom nagyságának érzékeltetéséhez feltétlenül szükséges utalnunk arra, hogy a Kázmér-féle családnévszótárunknak mekkora a tényleges korpusza. A szótár fűl-szövegének tanúsága szerint 9800 szócikk igazít el bennünket a tájékozódásban (Kázmér 1993). A valóságban azonban a családnévszótárban számításaim szerint valamelyest több címszót találunk (alakváltozatok nélkül 10 467-et, alakváltozatok utalócímzeivel együtt 14 105-öt). Az igazsághoz tartozik, hogy Kázmér csak a magyar etimológiákat vette fel anyagába, pontosabban azokat a családnéveket tárgyalja, amelyek nagy valószínűséggel a magyarban keletkeztek (az indoklás lásd: Kázmér 1993: 6). A 14–17. századi forrásokban fellelhető magyar(országi) családnévállomány jövevényrétege tehát nem jelenik meg történeti családnévszótárunk szócikkeiben. Jellemző a probléma összetettségére, hogy Hajdú Mihály frissen megjelent *Mai családnéveink lexikona*² munkálatairól szólva sem tesz kísérletet annak megválaszolására, lexikai szempontból hány családnévvel számolhatunk a mai magyar nyelvben (Hajdú 2008). Ennek a kérdésnek a megoldása, úgy tűnik, még

¹ Kelemennél a nagyobb szám igenevekkel együtt, a kisebb azok nélkül értendő.

² Hajdú Mihály itt hivatkozott munkája *Családnévek enciklopédiája* címmel 2010 januárjában megjelent a Tinta Könyvkiadó gondozásában, amelyet tanulmányom kéziratának lektorálása után vehettem kézbe.

egy ideig várat magára. E helyütt magam is csak becslésekbe bocsátkozhatom, amikor erre keregem a választ. Mielőtt erre sor kerülne, az imént említett nehézség súlyának érzékeltetésre utaljunk Hajdú Mihály egyik alakváltozatokra vonatkozó megállapítására. Hajdú szerint még a három hangból álló *Tót* családnévünknek is majdnem húsz írásváltozata lehetséges a régiségben (Hajdú 2003: 96). A szinkrón adatbázisban ennél természetesen jóval kevesebb található belőlük, de a névgyakoriságának meghatározásakor így is figyelembe kell venni a *Tóth* (névviselők száma: 219 667),³ *Toth* (névviselők száma: 2492),⁴ *Tót* (névviselők száma: 393),⁵ *Tot* (névviselők száma: 152),⁶ *Tooth* (névviselők száma: 7), *Toóth* (névviselők száma: 5),⁷ *Thot* (névviselők száma: 4) és *Thót* (névviselők száma: 2) alakváltozatokat, amelyek az egyes rekordok ortográfiai eltéréseiből adódnak. Tovább bonyolítják a helyzetet az úgynevezett kettős vagy többes családnevek, amelyeknek egyik elemét a *Tót* családnév valamelyik alakváltozata teszi ki. Ez utóbbiak száma a közelmúltban a korábbiakhoz képest jelentősen megsaporodott, mivel a 2004 januárjában hatályba lépett 2002. évi XLIV. anyakönyvi törvény a házastársak családnevének összekapcsolását is lehetővé teszi. Ezzel a móddal adatbázisom tanúsága szerint az utóbbi öt évben viszonylag sokan éltek. Megjegyzendő, hogy a kettős vagy többes családneveket alkotóelemeikhez képest önálló szótári egységeknek tekintem, hasonlóan ahhoz, ahogy lexikai szempontból az összetett szavakról, illetőleg a több szóból álló tulajdonnevekről gondolkodunk. Mindazonáltal a korpusznak ez a rétege számos további lexikológiai és adatminősítési problémát vet fel, amelyekkel e helyütt részletesebben nem kívánok foglalkozni. Csupán jelzem: nem kis fejtörést okoz a betűjeles megkülönböztetésű nevek (pl. *T Szabó*; *T. Szabó*); a keresztnévvel (pl. *Peterszabó*) vagy más közszavakkal teljesen összeforrott, egybeírt nevek (pl. *Szűrszabó*); toponimára (is) visszavezethető névrészt tartalmazó összetételek (pl. *Taiszabó*); stb. besorolása. Ezeket úgy kezeltem, mint a kettős (ritkábban: többes) családneveket, illetőleg a kötőjeles összetételeket. Megjegyzendő, hogy a vonatkozó szakirodalomban terminológiaiilag sem tisztázott, mit értünk pontosan a kettős (többes) családnevek fogalma alatt. A szerzők igyekeznek nagyvonalúan átsiklani efölött, nyitva hagyva azt a kérdést, milyen viszonyt feltételezzünk a több különírt szóból álló (pl. *Zágoni Szabó*; *Beregszászi Fónia Szabó*), a kötőjelezett (pl. *Trzosek-Szabó*, *Borsos-Szabó-Balzus*) és az egybeírt családnevek (pl. *Tarszabó*) egyes csoportjai között. S akkor még nem is szóltunk az említett kategóriák keveredéséről (pl. *P. Molnár-Szabó*; *Cs. Szabó István*). Az iménti példákat kivétel nélkül a KEK-adatbázisból válogattam. A fentebbiek is mutatják, még a legegyszerűbbnek gondolt lexikai egységek esetében sem oly könnyű meghatározni, hogy azok hány alakváltozattal rendelkeznek, és így annak meghatározása is körültekintő munkát igényel, milyen gyakori a név a szinkrón családnévállományban.

Mielőtt a családnévállomány nagyságával kapcsolatban bármiféle szám megjelenne, vessünk egy pillantást a KEK 2007. január 1-jei állapotokat tükröző adatbázisára, amelyből egy-egy családnév gyakoriságára következtethetünk.⁸ Ez irányú vizsgálódásaim alapján annyi biztonsággal megállapítható, hogy a szóban forgó forrásban 195 070 különféle alakváltozatot találunk. Erre az adatra

³ Összetett családnév utótagjaként további 148 fő névviselőt találtam. A *Tót* előtagú összetett családnevek kódolás hiányában csak nagyon időigényes munkával tudtam volna lekérdezni, ezért ezek visszakeresésétől eltekintettem.

⁴ Összetett családnév utótagjaként további 54 fő névviselőt találtam. A *Tót* előtagú összetett családneveket kódolás hiányában csak nagyon időigényes munkával tudtam volna lekérdezni, ezért ezek visszakeresésétől eltekintettem.

⁵ Összetett családnév utótagjaként további 86 névviselőt találtam. A *Tót* előtagú összetett családneveket kódolás hiányában csak nagyon időigényes munkával tudtam volna lekérdezni, ezért ezek visszakeresésétől eltekintettem.

⁶ Továbbá összetett családnévben: *Borbély-Tot* (1 fő), *Csetot* (1 fő), *Ducretot* (1 fő), *Ducrétot* (1 fő), *Kaszatot* (1 fő), *Kistot* (1 fő), ? *Otot* (1 fő).

⁷ Továbbá összetett családnévben: *Péli-Toóth* (9 fő).

⁸ A 2007-es adatbázis szíves átengedéséért Hajdú Mihály professzor úrnak tartozom köszönettel.

támaszkodva úgy vélem, hogy a teljes lakónépesség körében kb. 80–100–120 ezer különféle lexikai egységgel számolhatunk. Ebben a számban értelemszerűen a szinkrón családnévállomány idegen eredetű rétege is benne foglaltatik.

Mindezt azért kellett hosszasan taglalni, mert ennek tudatában kezelendő a következő táblázat, mely a hivatkozott forrásból a száz leggyakoribb alakváltozatot tartalmazza.⁹

**1. táblázat. A szinkrón magyar családnévállomány száz leggyakoribb alakváltozata
2007. január 1-jei állapotok szerint**

	Családnév	Névviselők (fő)
1.	<i>Nagy</i>	238 444
2.	<i>Kovács</i>	220 779
3.	<i>Tóth</i>	216 113
4.	<i>Szabó</i>	212 016
5.	<i>Horváth</i>	200 718
6.	<i>Varga</i>	139 197
7.	<i>Kiss</i>	133 621
8.	<i>Molnár</i>	108 615
9.	<i>Németh</i>	93 499
10.	<i>Farkas</i>	83 246
11.	<i>Balogh</i>	80 183
12.	<i>Papp</i>	53 621
13.	<i>Takács</i>	53 138
14.	<i>Juhász</i>	52 268
15.	<i>Lakatos</i>	45 460
16.	<i>Mészáros</i>	40 858
17.	<i>Oláh</i>	38 342
18.	<i>Simon</i>	38 324
19.	<i>Rácz</i>	35 105
20.	<i>Fekete</i>	34 982
21.	<i>Szilágyi</i>	31 892
22.	<i>Török</i>	27 096
23.	<i>Fehér</i>	26 710
24.	<i>Gál</i>	25 816
25.	<i>Balázs</i>	25 734
26.	<i>Kis</i>	24 694
27.	<i>Szűcs</i>	24 294
28.	<i>Kocsis</i>	23 837
29.	<i>Pintér</i>	23 829
30.	<i>Fodor</i>	23 288
31.	<i>Orsós</i>	22 505
32.	<i>Szalai</i>	21 725
33.	<i>Magyar</i>	21 208
34.	<i>Sipos</i>	21 075

	Családnév	Névviselők (fő)
51.	<i>Vincze</i>	16 194
52.	<i>Hegedűs</i>	16 185
53.	<i>Fülöp</i>	16 154
54.	<i>Veres</i>	15 907
55.	<i>Várad</i>	15 674
56.	<i>Deák</i>	15 244
57.	<i>Pap</i>	15 025
58.	<i>Budai</i>	14 603
59.	<i>Bálint</i>	14 444
60.	<i>Pál</i>	14 415
61.	<i>Vörös</i>	14 404
62.	<i>Illés</i>	14 400
63.	<i>Bognár</i>	14 319
64.	<i>Vass</i>	14 295
65.	<i>Szőke</i>	14 269
66.	<i>Lengyel</i>	14 209
67.	<i>Fábián</i>	14 119
68.	<i>Szűcs</i>	14 017
69.	<i>Bodnár</i>	13 860
70.	<i>Halász</i>	13 353
71.	<i>Hajdu</i>	13 101
72.	<i>Kozma</i>	12 519
73.	<i>Pásztor</i>	12 283
74.	<i>Bakos</i>	12 173
75.	<i>Máté</i>	12 160
76.	<i>Gáspár</i>	12 083
77.	<i>Székely</i>	12 065
78.	<i>Jónás</i>	11 957
79.	<i>Major</i>	11 914
80.	<i>Dudás</i>	11 864
81.	<i>Virág</i>	11 560
82.	<i>Orbán</i>	11 502
83.	<i>Novák</i>	11 478
84.	<i>Hegedűs</i>	11 419

⁹ Hajdú időközben megjelent enciklopédiája összevont névváltozatokra is közöl adatokat (lásd Hajdú 2010: 21). Az itt szereplő nevek némelyikével magam is próbát tettem. Nem meglepő, hogy a felsorolásból mégoly gondos munka mellett is kimaradhatnak alakváltozatok. A *Nagy* alakváltozatai között pl. nem találtam a *Nad-*ot, a *Szabó*-éban a *Szabol*-t, *Szabov*-ot és *Sabou*-t. Továbbá nem tudni, milyen alakváltozatok alá lettek besorolva a következők, nem túl nagy esetszámú nevek: *Szabova* ~ *Szabová* ~ *Szaboova* ~ *Szaboová* ~ *Szabóova* ~ *Szabóová*; *Szabola* (?).

	Családnév	Névviselők (fő)
35.	<i>Lukács</i>	20 427
36.	<i>Gulyás</i>	20 133
37.	<i>Biró</i>	20 057
38.	<i>Király</i>	18 905
39.	<i>Katona</i>	18 747
40.	<i>László</i>	17 939
41.	<i>Fazekas</i>	17 570
42.	<i>Jakab</i>	17 562
43.	<i>Sándor</i>	17 446
44.	<i>Boros</i>	17 224
45.	<i>Bogdán</i>	17 048
46.	<i>Kelemen</i>	16 975
47.	<i>Somogyi</i>	16 809
48.	<i>Balog</i>	16 747
49.	<i>Antal</i>	16 558
50.	<i>Orosz</i>	16 203

	Családnév	Névviselők (fő)
85.	<i>Barna</i>	11 320
86.	<i>Soós</i>	11 314
87.	<i>Nemes</i>	11 050
88.	<i>Tamás</i>	10 906
89.	<i>Faragó</i>	10 662
90.	<i>Pataki</i>	10 653
91.	<i>Borbély</i>	10 639
92.	<i>Szekeres</i>	10 600
93.	<i>Kerekes</i>	10 545
94.	<i>Balla</i>	10 526
95.	<i>Barta</i>	10 434
96.	<i>Végh</i>	10 127
97.	<i>Dobos</i>	10 115
98.	<i>Csonka</i>	10 113
99.	<i>Péter</i>	10 033
100.	<i>Kun</i>	10 025

Az 1. számú táblázatból rögvest több következtetést is levonhatunk. Közülük meglehetősen önkényesen csak néhányat említek. Mindenekelőtt azt, hogy a fentebbi százas listában csupán egy idegen eredetű név található: a *Novák*.¹⁰ Ez alapján megállapíthatjuk, hogy a KEK-adatbázisban szereplő családnévállománynak (lényegesen) több mint 33%-a biztos, hogy magyar etimológiának számít.¹¹ A másik következtetésünk az lehet, hogy talán nincs is családnévünk, vagy ha igen, akkor meglehetősen kevés az olyan, amelynek a szótári címszaván kívül ne lenne legalább egy alakváltozata. Az alakváltozatok helyesírási, helyesírás-történeti okokra, ritkábban tollhibákra vezethetők vissza. Ezzel kapcsolatban példaként bizton leggyakoribb családnévünket, a *Nagyot* említhetjük. Ennek ugyanis van több alakváltozata, méghozzá az anyaországi szem számára szokatlannak tűnő *Nad*-ot is ott találjuk közöttük, amely minden valószínűség szerint a Trianon után határainkon kívül rekedt Kárpát-medencei magyarság névállományából került be az adatbázisba. Éspedig oly módon, hogy az anyakönyvezéskor *Nad'*-ként (tehát melléklejezve) vezethették be valamely szláv ajkú szomszédos ország matrikuláiba, ám a migráns személy(ek) nevének írásképet a magyar(országi) adminisztráció igyekezett a leghívebben visszaadni, elhagyván a gy értékű szláv *d'* grafémának a melléklejét. Megjegyzem, 2007. január 1-jén még csak 29 *Nad*-ot, ám 2009. január 1-jén már 69-et találtam. Az említett alakváltozat számának növekedése is arra enged következtetni, hogy az adott ortográfiai típus megszaporodásának minden bizonnyal népességmozgás állhat a háttérben.

Nyelvészettel nem foglalkozó kívülállók bizonyára nem is gondolnák, hogy például lexikailag az 1. számú táblázat adatai közül a *Veres* és a *Vörös* is összetartozik. Az pedig a fentebbi százas listából végképp nem derül ki, hogy ezeknek ugyancsak viszonylag sok alakváltozatával számolunk (vö. Vörös 2009). Az ortográfiájukban különböző illabiális és labiális alakoknak a helyütt csupán felsorolásszerű bemutatására hagyatkozom: *Veres* (névviselők száma: 15 898), *Veress* (névviselők száma: 2 532), *Veresh* (névviselők száma: 4); *Vörös* (névviselők száma: 14 302), *Vöröss* (névviselők száma: 68), *Veöreös* (névviselők száma: 18), *Weöreös* (névviselők száma: 9), *Veörös* (névviselők száma: 6), *Veörös* (névviselők száma: 1). Együttesen tehát 32 838 főt tartanak nyilván a statisztikák.

¹⁰ Ennek alakváltozataival és nyelvföldrajzával a *Magyar Nyelv* 2010-es második számában megjelenő írásomban foglalkozom tüzetesebben.

¹¹ Itt szükséges jelezni, hogy Hajdú a családnév-enciklopédiában az egyes eredetretegeknél százelékokat is közöl. Összesítésük alapján tovább finomíthatjuk, ám koránt sem tehetjük pontossá ez irányú becslésünket, hiszen a kézikönyv csupán az ezernél gyakoribb neveket közli (Hajdú 2010).

Annyit már az eddigi kutatások alapján határozottan állíthatunk, hogy a két leggyakoribb családnevünk minden kétséget kizáróan a *Nagy* és a *Kovács* (vö. Vörös 2009, 2010). Ám az, hogy a lista élén a további sorrendek ténylegesen hogy rendeződnek át, azt majd csak a korpusz belső összefüggéseinek mélyebb feltárásával tisztázhatjuk. Erre int bennünket a fentebb említett *Veres* és *Vörös* alakváltozatok példája.

3. Munkám további részében néhány térképlapot mutatok be az eddig elkészültekből, és rövid kommentárokkal látom el őket, jelezvén, milyen nyelvföldrajzi és egyéb következtetések vonhatók le az egyes családnevek területi eloszlásából.

3.1. Elsőként egy olyan névvel foglalkozunk, amelyről korábban Mizser Lajos a *Magyar Nyelvőr* hasábjain névszépítés témakörében értekezett: a *Geci* és *Géci* családneveinkről van szó. Mielőtt az ide tartozó térképek tanulmányozására sor kerülne, feltétlenül említést kell tenni arról, hogy miért érzí a mai nyelvérzék a *Geci* alakot pejoratívnak, dacára az ezzel ellenkező tényeknek. A magyarázat meglehetősen egyszerű. A 19. század első felétől adatolható a szóban forgó névvel homofón viszonyban álló közszavunk, a *geci* 'sperma' (vö. TESz, EWÜng). A *Geci* név azonban sokkal régebbi keletű, mint maga a közszó, hiszen már a családnevek kialakulásának kezdeti szakaszából is vannak rá adatink (vö. Kázmér 1993: 398–9). Igaz, az írásképp alapján sem a régiségben, sem napjainkban nem választhatók szét a származási helyre utaló *Géci* és a becéző funkciójú törövidítéses továbbképzéssel keletkezett *Geci* különféle névegyedei. Vélhetőleg az *-i* képzős családnév is olyan helynévre megy vissza, amely a két nevet összekapcsolja, bár ez utóbbi állítással kapcsolatban Kiss Lajos is csak találgatásokba bocsátkozik (lásd. FNESz *Nagyéc* címszava). Ha végső soron valóban összekapcsolható a két név töve, akkor azokat a *Gergely* becézőinek kell tekintenünk, ahol forrásnyelvi alakként a lat. *Gregoriust* jelölhetjük meg. Ebből a latin névképző elhagyásával és különféle hangváltozásokkal jött létre az önmagában is becéző funkciójú *Ge-* tö, amelyet hajdan a *-ci* beceképzővel lát(hat)tunk el. Magáról a *-ci* képzőről a szakirodalom véleménye is megoszlik, hiszen nem minden ilyen névvégződésünk esetében állunk szemben valódi képzővel (vö. Horger 1940: 183). Többen úgy gondolják, hogy a *-ci* valójában a *-c* + *-i* képzőbokorrá válásával keletkezett (vö. Juhász 1928: 197; Rácz 1970: 127–8), bár egyes nevek kapcsán ebben is sok esetben eltérő a nyelvészek álláspontja (lásd a *Marci* képzőjéről: Benkő 1950: 341). A szóban forgó képző tárgyalásakor a nyílt végződésű tövek példái között Hajdú Mihály felsorolása is tartalmazza a *Gecit*, mint a *Gergely* származékát (Hajdú 2003: 664). Kniezsa István egyébként azt valószínűsíti, hogy a *-ci* képző *c*-re végződő tövekből vonódott el, és egyértelműen megállapítja róla, hogy a fiatalabb derivátorok közé sorolhatjuk, hiszen nem régebbi a 16. századnál (vö. Kniezsa 2003: 285).

Megjegyzendő, hogy bár Kázmér az alakváltozatok közé nem veszi fel a származási helyre utaló *Gici* családnevet, azért ez utóbbiról tudnunk kell, hogy tövében ugyancsak a *Gergely* becézőjét kell keresnünk (vö. FNESz). Ennek első szótagi hangzójáról azt feltételezhetjük, hogy az szabályos hangváltozás következtében lett egy fokkal zártabb ($\ddot{e} > i$). *Gic* nevű településünk csak a Dunántúlon található. Ez utóbbi tény majd az adatok nyelvföldrajzi eloszlásának vizsgálatakor lesz érdekes számunkra, hiszen nem zárható ki teljességgel, hogy egyes *Gici* alakú adatok a Dunántúlon a zárt \ddot{e} -vel ejtett *Géci* szóbelseji hangzójának további zártabbá válásával keletkeztek. Ez azonban minden esetben csak családtörténeti vizsgálatokkal lenne igazolható, amelyre e helyütt semmiképpen sem vállalkozhatunk. A felvetésen túl a nevek viszonyának tisztázása sem lehet célunk, hiszen a *Gici* családnévvel ebben a tanulmányban kellő tér hiányában nincs módunk behatóbban foglalkozni.

Ugyancsak problémát jelent a *Geci* és *Géci* etimológiai viszonyának meghatározása, ugyanis amint már fentebb utaltam rá, erősen gyanítható, hogy esetenként az egyes adatok nagyfokú keveredésével állunk szemben, és szintúgy családtörténeti vizsgálatokra lenne szükség ahhoz, hogy minden egyes név eredendő lexikai hovatartozását meghatározzuk. Mizser szerint a *Géci* szinkrón adatainak egy része úgynevezett hangzónýújtásos névszépítés, vagyis eufemizmus következtében keletkezett, bár vé-

leményem szerint esetenként a tollhiba sem zárható ki kategorikusan (Mizser 2004: 210). Tegyük hozzá azonnal, hogy koránt sincs szükségünk mindenáron névszépítéssel számolni, hiszen a szóbelseji hangzónyúlás sokkal kézenfekvőbb magyarázattal szolgál a jelenség tömegességére. Egyébiránt természetesen egyes esetekben az eufémia is szóba jöhet.

A nyelvföldrajzi vizsgálatok ez esetben annyi segítséget tudnak nyújtani a nyelvész számára, hogy általuk az egyes régiókban valószínűsíteni tudjuk, miként keletkez(het)ett az adatok egy része. Ehhez meg kell állapítanunk, hol voltak a történelmi Magyarország területén *Géc* nevű településeink. Mai ismereteink szerint csupán Nógrád és Szatmár megyékben adatolhatók ezek a toponimák. Név-tani értelemben mindkét földrajzi térségben korrelatív viszonyt alkotó *Kis-* és *Nagygécekről* tanúskodnak a hajdani források. A Nógrád megyei Nagygéc megkülönböztető funkciójú előtagja a 19. század végi helységnévreform során lett átkeresztelve *Magyar(géc)*re. Tözsomszédságában máig ott találjuk *Kisgéc* nevű településünket. A Szatmár megyei falvak neve mára eltűnt a térképlapokról: közigazgatásilag mindkettőjük Csengersimához tartozik. E rövid tájékozódás alapján azt gyaníthatjuk, ha Nógrád, Szatmár és Veszprém térségén kívül az ország más régiójában nagyobb koncentrációban találkozhatunk a *Géci* (és/vagy *Gici*) családnévvel, akkor esetükben vélelmezhető, hogy azok egy része közönséges nyúlással és/vagy névszépítéssel, illetőleg tollhiba következtében nyerte el mai alakját.

3.1.1. Induljunk ki Mizser Lajos egy korábbi tanulmányának állításából, miszerint a „*Geci* családnévként nem, csak elavult becenévként fordul elő” (Mizser 2003: 327). Vagyis a szinkrón magyar lexikai állományban nem találkozhatunk ilyen nevekkal. A kárpátaljai Nagydobrony 2003-as iskolai névsorokból származó korpuszt vizsgálva azonban Mizser is arra a következtetésre jut, hogy a *Gécit* a településen *Gecinek* ejtik. Ez utóbbi tény számára egyértelművé teszi, hogy „a Gergely név *-ci* képzős alakjáról van szó, és nem *Géc* (Nógrád, illetve Szatmár megyei) helységek melléknévképzős formájáról; a hosszú *-é-* eufémia következménye” (Mizser 2004: 210).

A szinkrón adatbázissal kapcsolatos állítás igazáról könnyedén meggyőződhetünk, ha lekérdezzük az ide tartozó adatokat. A *Geci* és *Géci* egyes alakváltozatainak valamelyikét összesen 3 277 fő viseli. Ezek megoszlását mutatja be a 2. számú táblázat.

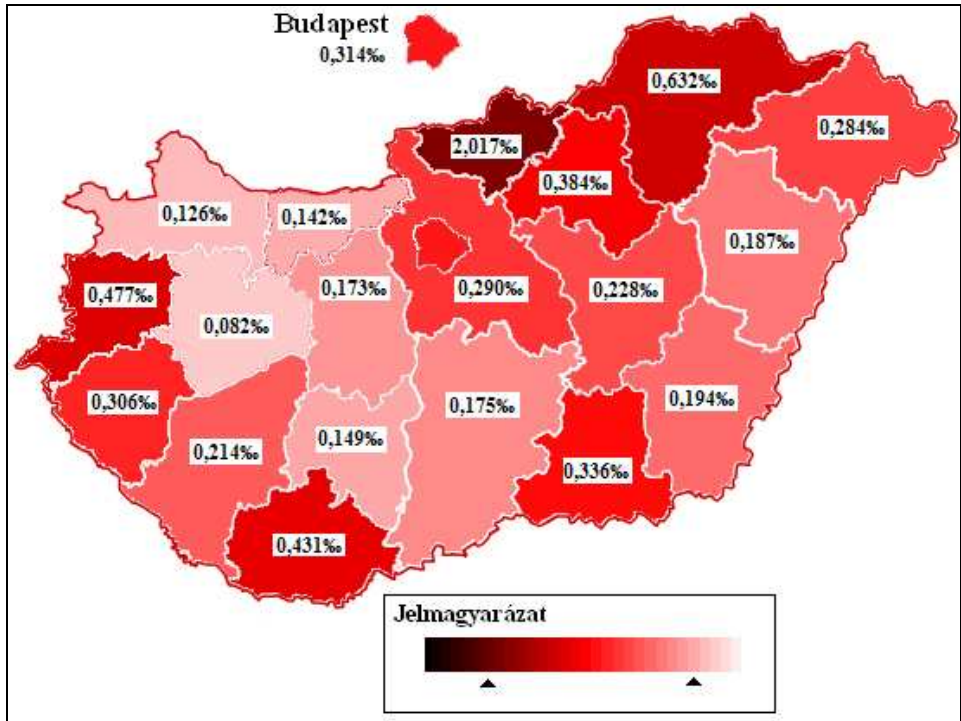
**2. táblázat. A *Geci* és *Géci* alakváltozatainak gyakorisága
2009. január 1-jei állapot szerint**

Alakváltozatok	Névviselők száma
<i>Géczi</i>	2 714 fő
<i>Géczy</i>	531 fő
<i>Géci</i>	25 fő
<i>Geczi</i>	4 fő
<i>Geczy</i>	3 fő

Eszerint – ha kis számban is – de akadnak közöttük olyanok, amelyek manapság zavaró homonimát alkotnak a fentebb említett *geci* 'sperma' jelentésű és az abból jóval később melléknévesült közszavainkkal.

A kérdés pusztán az, hogy az országnak mely földrajzi térségeiben találkozhatunk e neve-
kel. Megjegyzendő, hogy a *Geci* kisszámú adata nem teszi indokolttá a két alak nyelvföldrajzának külön-külön elvégzendő vizsgálatát. Ez esetben tehát – ha most más megfontolásból folyamodunk is ehhez a megoldáshoz –, ugyanúgy járunk el, ahogy azt Kázmér Miklós családnévszótára teszi (vö. Kázmér 1993: 398): vagyis a rövid és a hosszú hangzós alakokat egy (lexikai) egységként kezeljük. Annyit azért a szóbelseji rövid hangzós nevek nyelvföldrajzáról adalékként előrebocsájt-hatunk, hogy a *Geczi* alakváltozat négy névviselője közül kettő Budapesten, kettő Borsod megyében; a *Geczy* három névgazdája közül kettő ugyancsak Budapesten, egy pedig szintúgy Borsod megyében

adatulható. Ez utóbbi tény arra figyelmeztet bennünket, hogy a szinkrón adatbázis alakváltozatainak nagyfokú homogenitása még a *Géc* nevű települések tőszomszédságában is meglehetősen heterogén lehetett a régiségben. Vagyis a *Géci* adatai mögött hajdan gyaníthatóan *Geci* és *Géci* egyaránt megbújhatott.

1. ábra. A *Geci*, *Géci* családnevek és alakváltozataik 2009. január 1-jei állapot szerint

Az 1. számú ábra térképlapjának tanúsága szerint a régió lakónépességéhez viszonyítva Nógrád megyében találjuk a név legnagyobb koncentrációját. Ez érthető, ha figyelembe vesszük, hogy négy, *Géc* nevű településünk közül kettő ebben a térségben lokalizálható. Egyébként az ország északkeleti régiójában is az átlagosnál jobban elszíneződik a térkép. Ez ugyancsak azzal magyarázható, hogy a másik két *Géci*nk is ebben a sávban található. Ugyanakkor mielőtt elhamarkodottan ítélnénk, óvatosságra int bennünket az a tény, hogy Mizser Lajos Kárpátalján – a régi Bereg megye területén – a Szatmár megyei *Gécek* tőszomszédságában *Geci*nek ejtett *Géci*ket adatolt. Egyébiránt arra nem tudunk megnyugtató választ adni, hogy valóban belső migrációval kerültek-e *Géci*k az ország legnyugatibb régiójába. A Baranya megyei adatok egy részét elvileg a második világháború utáni szabolcsi telepítésekkel magyarázhatjuk, bár korántsem biztos, hogy ez esetben kizárólagosan erről lenne szó. Vas megyében abszolút számokban mérve is feltűnően sok *Géci*t találunk. Közülük némelyek talán a Veszprém megyei *Gic* nevére visszamenő *Gici* szóbelseji hangzójának zártabbá válásával és nyúlásával magyarázható. Ám mindez csak teoretikus felvetés. Sokkal logikusabbnak tűnik, hogy az itteni adatok egy részében a *Geci* hozzánk időben közelebb eső nyúlását feltételezzük. Mellesleg itt is áll az a fentebbi kitétel, hogy koránt sem szükséges minden adat esetében eufemisztikus névszépítéssel számolnunk.

**3. táblázat. A Geci, Géci és alakváltozataik gyakorisága
2009. január 1-jei állapot szerint**

	Régió	Névviselők száma/ lakónépesség száma	Névviselők száma
1.	Budapest	0,314‰	532 fő
2.	Borsod-Abaúj-Zemplén megye	0,632‰	459 fő
3.	Nógrád megye	2,017‰	429 fő
4.	Pest megye	0,290‰	353 fő
5.	Baranya megye	0,431‰	173 fő
6.	Szabolcs-Szatmár-Bereg megye	0,284‰	166 fő
7.	Csongrád megye	0,336‰	143 fő
8.	Vas megye	0,477‰	126 fő
9.	Heves megye	0,384‰	123 fő
10.	Hajdú-Bihar megye	0,187‰	104 fő
11.	Bács-Kiskun megye	0,175‰	95 fő
12.	Jász-Nagykun-Szolnok megye	0,228‰	93 fő
13.	Zala megye	0,306‰	90 fő
14.	Fejér megye	0,173‰	75 fő
15.	Békés megye	0,194‰	74 fő
16.	Somogy megye	0,214‰	71 fő
17.	Győr-Moson-Sopron megye	0,126‰	56 fő
18.	Komárom-Esztergom megye	0,142‰	45 fő
19.	Tolna megye	0,149‰	36 fő
20.	Veszprém megye	0,082‰	30 fő
21.	Lakcím nélküli	8,547‰	4 fő
	Összesen	0,322‰	3 277 fő

3.1.2. Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a Nógrád, Heves, Borsod-Abaúj-Zemplén és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei, valamint Pest, Jász-Nagykun-Szolnok északi részének adatai között valószínűleg nagyobb számban fordulhatnak elő a helynévi eredetű családnevek, mivel ebben a térségben találjuk az összes *Géc* nevű településünket. Az ok pedig nagyon is kézenfekvő: a kisebb települések neve hajdan többnyire csak 2–3 napi járóföldre volt ismert, távolabb semmiképpen. Éppen ezért 50–60 km-nyi sugáránál nem lehet nagyobb az a kör, ahol a régiségben a hajdan *Géc*(ek)ről elszármazottakat új lakhelyükön *Géc*inek nevezhették. Minden bizonnyal ebben a térségben is akadnak olyan *Géci* nevű személyek, akiknek ősei a *Gergely* becéző továbbképzésével kap(hat)ták nevüket. A Baranya megyei adatok között a második világháború utáni szabolcsi áttelepítések miatt vegyesen lehetnek helynévi és személynévi eredetű családnevek. A *Géci* délnyugaton túl adatainak zöméről gyaníthatjuk, hogy személynévi eredetűek lehetnek. Egy részüknél nem zárható ki kategorikusan, hogy éppenséggel a Veszprém megyei *Gic* településnév -i képzős alakjának szabályos hangváltozásával magyarázhatjuk őket. Ez utóbbi feltevésünket mi sem erősíti jobban, minthogy a *Gic*inek és alakváltozatainak lokalizálása – egy két szórványosnak mondható Heves és Hajdú és Pest megyei adatot leszámítva – kivétel nélkül Dunántúlra tehető. Ám itt is érvényes lehet az a szabály, amelyet a kisebb lélekszámú, kevésbé ismert települések nevéből létrejött családnevek kapcsán fentebb említettünk. Bár tudom, hogy egy családnév gyakoriságát többek között nagyon befolyásolja a fiú utódok száma, egyes típusoknál az eredeti névgazda szolgálának, jobbagyainak száma, sőt bizonyos esetekben a nevet viselő személyek vagyoni helyzete stb. is számításba veendő szempont: egyszóval a szinkrón gyakoriság önmagában nem abszolutizálható. Dacára ennek feltétlenül ide kívánczik két olyan tényező, amely esetünkben közvetett információul szolgálhat a *Gici*, *Geci* és *Géci* családnévek fentebb felvetett hangtani összefüggéseinek megítélés-

sében. Az egyik, hogy a *Gici* és alakváltozatai esetében sem túl gyakori névvel van dolgunk: lekérdezősükkor mindössze 1 043 találatot dobott ki a kereső. A másik, hogy a *Gici* név gazdáinak döntő többsége Dunántúlra lokalizálható, fő góciának egyértelműen Veszprém megye tekinthető, ám szerte az ország Dunától nyugatra eső régiójában bukkantak fel relatíve nagy számban ilyen adatok, amelyek jóval kívül esnek a Veszprém megyei *Gic* köré rajzolható 50–60 km-es sugarú körön. Nyelvföldrajzi szempontból talán csak a budapesti adatok hagyhatók figyelmen kívül. Az ide lokalizálható családnevek téri tagozódása azért nem tekinthető nyomós érveknek, mert a főváros eddigi tapasztalataim szerint lényegileg minden családnév típus esetében az országos átlaghoz közeli értéket mutat. Ennek oka, hogy a múltban Pest-Buda, majd később Budapest az egyre intenzívebb belső migráció következtében mintegy olvasztótégelyként fogadta be magába az ország szinte minden régiójának családnévanyagát.

3.2. A tanulmány további részében egyik népnévi eredetű családnevünkkel, a *Mizserrel* foglalkozunk. Róla tudni kell, hogy közszőként már az ómagyar korból is adatolható. Szinkrón családnévállományunkban három alakváltozatban létezik: *Mizser* ~ *Mizsér*, *Miser* [e. mizser, esetleg mizsár]. Az eredeti ejtést visszaadó helyesírási változatának, a *Mizsär*nek a lekérdezésekor egyetlen találatot sem dobott ki a kereső. A közszőről a TESz ugyan nem szól, ám az EWUng-ban már rövid eligazítást találunk annak etimológiájáról és korai adatainak felbukkanásáról (EWUng 4: 985–6). Érdekeségként említhető, hogy családnevünk közszői alapja ma is létező baskír etnikai megnevezésekkel hozható kapcsolatba: *Mišer*, *Mišar* ~ *Mišär* ~ *Meščer* ~ *Mižer* ~ *Mižar*, *Mižär*. Egyes feltételezések szerint hangtani kritériumok alapján a mi *Mečep̃n*/Megyeri népnévünk is összefügg a Baskíria területén fellelhető *Mižär* néppénnel, és az sem zárható ki teljességgel, hogy a magyar (népnév is a *Možar* ~ *Možerjan* ~ *Možer* ~ *Močar* baskír népnevekkel is etimológiailag együvé tartozik (vö. Egger 1997: 11–5, 61; Marcantonio 2002: 39). Az mindenesetre tény, hogy a baskír térségben a 15. és a 16. században ezeket a neveket az orosz források is megemlíttették (vö. Németh 1966a, 1972; Vásáry 1975). Napjainkban is ismeretes egy olyan tatárnak nevezett népcsoport, amelyet *mis(ch)er* jelzővel szokás illetni: beszélői, mielőtt jórészt elszlávosodtak volna, Nyizsnyij Novgorod, Rjazany, Szamara, Szaratov, Ufa, Perm és Orenburg környékén éltek, és nyelvük a török kipscak ágába tartozott.¹²

A *mizser* népnévet nemcsak családneveink, de helyneveink is őrzik. Ez utóbbiak földrajzi elhelyezkedéséről Németh Gyula térképet is közöl (lásd Németh 1972: 296–7). Eszerint *Mizsér*, *Mezserő*, *Miser*, *Nagmyser*, *Puzthamysér* (ez utóbbi Németh szerint azonos *Pusztamegyerrel*, amely manapság *Békásmegyer*ként használatos), *Mizsere-pusztá*, *Mizsérfa*, *Mizsérfa-pusztá* egyaránt erre a népnévre mennek vissza. Ördög Ferenc Zala megyei korpuszának feldolgozásakor a származási helyre utaló családnevek között említi a *Miser* ~ *Mizser* ~ *Mizer* ~ *Mizsér* ~ *Miseri* alakváltozatokat (lásd: Ördög 1997: 80). Közülük megítélésem szerint talán csak a *Mizer* egyes adatai nem tartozhatnak ide, ha azok nem *mizser*, hanem *mizer* olvasatot takarnak. Ez utóbbi esetben ugyanis az Ördög által ide sorolt nevek egy része nem az általunk tárgyalt népnévre, hanem az 'egyiptomi (ember)' jelentésű ómagyar kori közsavunkra vezethető vissza (lásd TESz, EWUng *mizer* címszava). A *mizser*-t és *mizer*-t egyébként más-más nyelvekből kölcsönöztük, ugyanis az utóbbi az oszmán-törökből szerb-horvát közvetítéssel került nyelvünkbe, míg a *mizser* az EWUng vonatkozó szócikkének tanúsága szerint az ősmagyar kori török jövevényszavaink rétegébe tartozik.¹³

¹² Megjegyzendő, hogy a *tatár* mint népnév a középkori mongol hódítás idején olyan gyűjtőfogalom volt, amelyet mongol és török nyelvű törzsek megjelölésére egyaránt használtak. *Tatárnak* a misereken kívül manapság egyéb nyelveket és nyelvjárásokat is szokás mondani: így a krími tatárokat, a nyugat-szibériai csulimi, tarai, toboli, turinszki és baraba tatárokat, a kaszimovi tatárokat (akik a hajdani Kaszimovi Kánság nyelvét beszélik), az asztrahányi tatárokat a Volga torkolatvidékéről, a karataj tatárokat, litván tatárokat, de időnként az eltatárosozott mordvinok nyelvét is szokták *tatár*ként emlegetni.

¹³ A szinkrón családnévállomány egyébként tartalmaz z-s alakokat, igaz, ezek mindegyike úgynevezett kettős családnévben fordul elő: három névvelőt *Dobos-Mizer*ként, egyet pedig *Dobos-Mizér*ként tartanak nyilván a statisztikák.

Annyi bizonyos, hogy *Mizser* családnevünk Árpád-kori török nyelvű népcsoport nevét rejtheti magában, de mielőtt a túlzott általánosítás hibájába esnénk, nem árt jelezni: egyes *Miser*, *Myser* alakban felbukkanó adatainak némelyikénél nem zárható ki teljességgel, hogy a latin *Miser* 'nyavalyás, szegény' jelentésű magyar közszó tükörfordítására vezethető vissza (vö. Kázmér 1993: 740, lásd a lat. *Miser* szó magyar megfeleltetését a Finály-féle latin szótárban).

A *Mizser* családneveink viszonylag korai rétegéhez tartozik. Kázmér első adata 1398-ból maradt ránk *Mysser* alakban. Ismert személyiségek is viselték a régiségben ezt a nevet. Közöttük említjük Pesti Mizser Gábort.

3.2.1. Mielőtt a *Mizser* családnevét nyelvföldrajzát szemügyre vennék, feltétlenül utalnunk kell arra, hogy a honfoglalás kori népnévi eredetű törzsnevek mely régiókban maradtak fenn az utókor számára, és azok térképre viteléből milyen következtetések vonhatók le. Mindenekelőtt leszögezhetjük, hogy helyneveinknek ez a rétege sehol nem lépi át a honfoglalás kori magyarság szállásterületeinek feltételezett határát. Továbbá tudnunk kell azt is, hogy az ide tartozó törzsnevek korántsem az egyes törzsek hajdani szállásterületének határait rajzolják ki, hiszen mi értelme lenne például a megyer törzs területén egy település lakosait *megyerként* megkülönböztetni. Mai tudásunk szerint az ilyen helynevek a törzs egyes csoportjainak korabeli migrációja révén alakulhattak ki. Gondot csak az jelent, ha földrajzilag viszonylag egységes tömböt alkotnak az ilyen törzs- és/vagy népnévi eredetű helynevek. Amint majd az alábbiakban látni fogjuk, *Mizser* családnevünk szinkrón nyelvföldrajzának vizsgálatakor éppen ezzel a problémával szembesülünk.

3.2.2. Elsőként a név gyakoriságával, alakváltozatainak számával foglalkozunk. Amint az a 4. számú táblázatból kitűnik, a *Mizser* nem tartozik a legfrekvenciáltabb magyarországi családnevek közé, hiszen lekérdezésekor mindössze 542 adatot dobott ki a kereső. Leggyakoribbnak a *Mizser* alakváltozat bizonyult. Országos viszonylatban ennél léptéknyivel kevesebb névviseelője van a *Mizsérnek*. Az említettekén kívül *s*-ses archaikus írásképváltozata is létezik a névnek. A 2009. január 1-jei állapotok szerint a magyarországi lakónépességnek összesen 0,053%-e viseli a 4. számú táblázatban felsorolt alakváltozatok valamelyikét.

**4. táblázat. A *Mizser* és alakváltozatainak gyakorisága
2009. január 1-jei állapot szerint**

Alakváltozatok	Névviseelők száma
Mizser	523 fő
Mizsér	16 fő
Miser	3 fő

Tudni kell, hogy az adatok térképre vitelekor itt is figyelmen kívül hagytam az úgynevezett kettős családneveket. Tettem ezt abból a megfontolásból, hogy azoknak akár elő-, akár utótagjában találjuk a kérdéses elemet, lexikailag önálló típust alkotnak. Számuk egyébként elenyésző, hiszen mindössze négy *Mizser-Nagyot* és további két *Mizser Nagyot* dobott ki a keresőprogram. Előzetes várakozásaimmal ellentétben sem *Mizsär*, sem *Mischer* alakváltozatok nem bukkantak fel a szinkrón magyar névállományban, holott helyesírás-történeti okok miatt elvileg ezekkel is számolhatnánk.

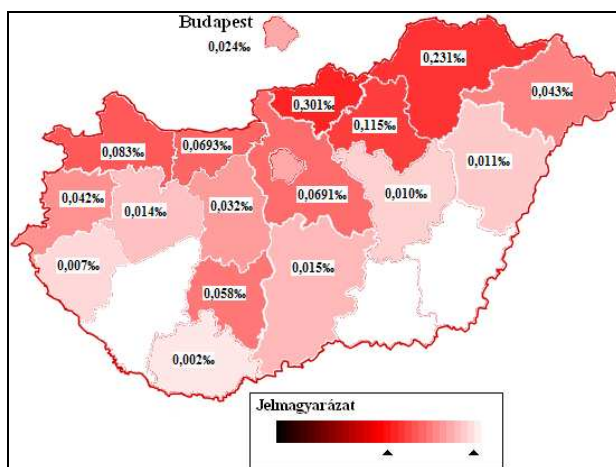
A név régiós megoszlásának térképre vitele előtt táblázatban foglalom össze, hogy az miként oszlik meg az egyes megyék és/vagy a főváros össznépességéhez képest. Az adatok kis száma miatt – csakúgy, mint a fentebb tárgyalt név esetében – célszerűnek látszott ezrelékes értékeket megadni.

5. táblázat. A Mizser és alakváltozatainak régiónkénti megoszlása
2009. január 1-jei állapot szerint

	Régió	Névviselők száma/ lakónépesség száma	Névviselők száma
1.	Nógrád megye	0,301‰	64 fő
2.	Borsod-Abaúj-Zemplén megye	0,231‰	168 fő
3.	Heves megye	0,115‰	37 fő
4.	Győr-Moson-Sopron megye	0,083‰	37 fő
5.	Komárom-Esztergom megye	0,0693‰	22 fő
6.	Pest megye	0,0691‰	81 fő
7.	Tolna megye	0,058‰	14 fő
8.	Szabolcs-Szatmár-Bereg megye	0,043‰	25 fő
9.	Vas megye	0,042‰	11 fő
10.	Fejér megye	0,032‰	14 fő
11.	Budapest	0,024‰	40 fő
12.	Bács-Kiskun megye	0,015‰	8 fő
13.	Veszprém megye	0,014‰	5 fő
14.	Hajdú-Bihar megye	0,011‰	6 fő
15.	Jász-Nagykun-Szolnok megye	0,010‰	4 fő
16.	Zala megye	0,007‰	2 fő
17.	Baranya megye	0,002‰	1 fő

Már az 5. számú táblázat alapján is körvonalazható, hogy a szóban forgó családnév alapvetően az ország északkeleti megyéiben mutat nagyobb fokú földrajzi koncentrátságot. Jellemző, hogy attól nyugatra és délebbre abszolút számokban mérve is sokkal kevesebb névviselőjével találkozunk a *Mizser*nek. Három déli megyénkben, Békésben, Csongrádban és Somogyban egyáltalán nem fordul elő a név, Zalát és Baranyát pedig csupán 1-2 adat reprezentálja. Megjegyzem, alapvetően Kázmér családnévészótárának történeti adatai is az imént vázolt földrajzi tagozódásról árulkodnak.

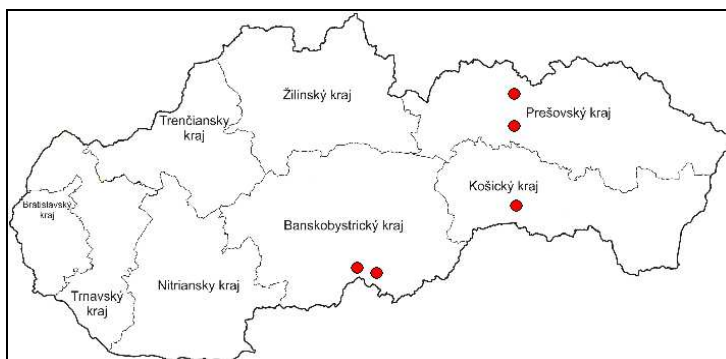
Az 5. számú táblázat adatait térképre véve még szemléletesen rajzolódik ki előttünk a *Mizser* családnév nyelvöldrajza (lásd 2. ábra).

2. ábra. *Mizser* családnévünk és alakváltozatainak szinkrón nyelvöldrajza
2009. január 1-jei állapot szerint

Az adatok északnyugati területre koncentrálódása alapján arra gyanakodhatunk, hogy az országhatártól északra fekvő hajdani magyar nyelvterületen is okkal kereshetünk *Mizsere*ket. Hogy kétségeinket kivethessük, segítségül hívtam az egyik szlovákiai adatbázist (Đurčo 1995), amely ismereteim szerint 1995-ös telefonkönyvek alapján készült Peter Đurčo és kollégái közreműködésével. Ennek segítségével – a dolog természetéből adódóan – nem tudunk minden létező névegyedre kiterjedően tájékozódni, de arra a Đurčo-féle adatbázis is mindenképpen alkalmas, hogy legalább hozzátetőlegesen körvonalazzuk egy-egy névtípus nyelvföldrajzát.

Korántsem tekinthető véletlennek, hogy a történelmi Magyarország északi régiójában csupán a mai kelet-szlovákiai régióban bukkantak fel *Mizser* családnévre vonatkozó adatok. Összesen 17 találatot dobott ki a Databaza keresője: közülük hét Losoncon (szlk. Lučenec), hat Füleken (szlk. Fil'akovo), egy-egy pedig Bártfán (szlk. Bardejov), Eperjesen (szlk. Prešov), Kassán (szlk. Košice) és Kassa-Dargovských Hrdinonon (Košice) található. Az adatokat térképre téve azonnal szembeötlő, hogy azok Nógrádtól és Borsodtól északra helyezkednek el (lásd 3. számú ábra).

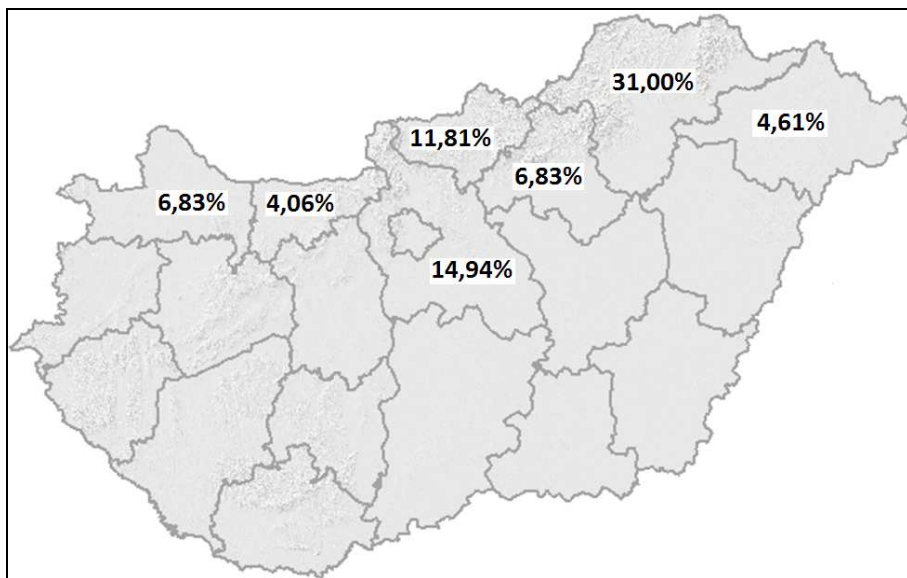
3. ábra. A *Mizser* és alakváltozatainak nyelvföldrajza Szlovákiában 1995-ös állapotok szerint (az adatok forrása: <http://slovník.juls.savba.sk/>)

A 2. és 3. ábra együttes tanulmányozásakor nem kerülheti el a figyelmünket, hogy a két térkép mennyire kiegészíti egymást a magyar nyelvterület politikai határokkal szabdaltsági északi régiójában. A fentiekből következően logikusnak tűnik, hogy továbbiakban a mai Magyarország északi sávjára szűkítsük le vizsgáldásunkat.

A 6. számú táblázatban a név előfordulásának gyakoriságát mutatom be. Eszerint a *Mizser* Borsod-Abaúj-Zemplén, Pest, Nógrád, Heves, Győr-Moson-Sopron és Komárom-Esztergom megyékben fordul elő legnagyobb számban.

6. táblázat. A *Mizser* és alakváltozatainak gyakorisága abszolút számokban 2009. január 1-jei állapot szerint

	Régió	Névviselők száma
1.	Borsod-Abaúj-Zemplén megye	168 fő
2.	Pest megye	81 fő
3.	Nógrád megye	64 fő
4.	Heves megye	37 fő
5.	Győr-Moson-Sopron megye	37 fő
6.	Szabolcs-Szatmár-Bereg megye	25 fő
7.	Komárom-Esztergom megye	22 fő
Összesen		434 fő

**4. ábra. A Mizser névviselőinek százalékos eloszlása az északi régióban
2009. január 1-jei állapot szerint**

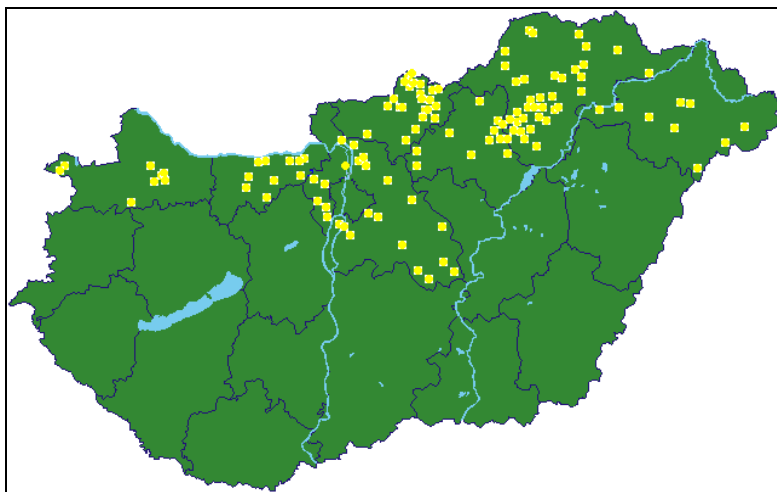
A 4. számú ábra térképén az 542 névviselő megyénkénti százalékos eloszlását vizsgálom. Ennek alapján is arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a név az ország északkeleti megyéi által határolt sávban tekinthető leggyakoribbnak.

Továbbra is nyitva marad azonban a kérdés, hogy az eléggé elnagyolt megyei bontáson belül találunk-e olyan kisebb régiókat, ahol földrajzilag viszonylag egységes göcai mutathatók ki a *Mizser*-nek. E kérdést tisztázandó ugyancsak az ország északi régiójában található megyékre szűkítem le a további vizsgálódásokat.

Az 5. számú ábra segítségével finomabb bontásban próbálom lokalizálni az adatok felbukkanásának helyét. Az ábra csak a települések megadására koncentrál. Attól azonban megfelelő szoftver hiányában egyelőre kényszerűen el kell tekintenünk, hogy a térképre vitt jelek segítségével a család-név lokuszonkénti gyakoriságát is kifejezzük. Annyit azért megállapíthatunk, hogy a legtöbb adat a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Cserépfaluról (42) és a Nógrád megyei Vácraól (24) származik. Továbbiakban csak azokat a településeket sorolom fel az adatok számának csökkenő sorrendjében, amelyeken a *Mizser*-nek öt vagy annál több névviselője található az ország északi megyéi által lefedett régiójában. Íme: Mihálygerge (17, Nógrád megye); Tiszalúc (17, Borsod-Abaúj-Zemplén megye); Mezőkövesd (16, Borsod-Abaúj-Zemplén megye); Győr (13, Győr-Moson-Sopron megye); Bogács (12, Borsod-Abaúj-Zemplén megye); Cegléd (10, Pest megye); Noszvaj (10, Heves megye); Sopron (10, Győr-Moson-Sopron megye); Eger (9, Heves megye); Zagypálfalva (8, Nógrád megye); Dorog (7, Komárom megye); Pásztó (7, Nógrád megye); Sály (7, Borsod-Abaúj-Zemplén megye); Bükkzsérc (6, Borsod-Abaúj-Zemplén megye); Miskolc (6, Borsod-Abaúj-Zemplén megye); Petőfibánya (6, Heves megye); Tiszalök (6, Szabolcs-Szatmár-Bereg megye); Budaörs (5, Pest megye); Csemő (5, Pest megye); Fót (5, Pest megye); Miskolc-Pérecs (5, Borsod-Abaúj-Zemplén megye); Ramocsaháza (5, Szabolcs-Szatmár-Bereg megye); Sajószentpéter (5, Borsod-Abaúj-Zemplén megye).

Az 5. számú ábra alapján egyértelműen megállapítható, hogy a *Mizser* adatai korántsem fedik le egyenletesen az északkeleti régiót, pedig a szóban forgó sávban – Budapestet nem számítva – 123 olyan település került az alábbi térképre, ahol a név valamelyik alakváltozata felbukkant.

Két nagyobb góc figyelhető meg: az egyik Borsod és Heves megyék határán, a másik Nógrád megye északkeleti régiójában. A kérdés csupán az, hogy a szinkrón térképeken kimutatható gócok mennyiben vezethetők vissza korábbi, akár több lépcsőben lezajlott belső migrációra. Erre a felvetésre azonban nem tisztünk válaszolni, hiszen kiderítése történészek, néprajzosok és népiség-történettel foglalkozó szakemberek bevonásával történhet meg. Természetesen alaposabb nyelvtörténeti, azon belül szótörténeti és -földrajzi kutatások is érdemben hozzájárulhatnak az itt felvetődő problémák megoldásához.

5. ábra. A *Mizser* és alakváltozatainak megoszlása az északi megyék települései között 2009. január 1-jei állapot szerint

3.2.3. A fentiekből végkövetkeztetésként az alábbiakat fogalmazhatjuk meg: A *Mizser* nyelvföldrajza vélhetőleg nagy vonalakban megszüntetve megőrizte közel ezer éves nyelvföldrajzi vonatkozásait, ugyanis a családnév térbeli eloszlása nem sokban térhet el a közsző ómagyar kori területiségétől. Igaz, a *mizserek* honfoglaláskori szállásterületének lokalizálásakor a szinkrón névföldrajz alapján továbbra is csak feltételezésekbe bocsátkozhatunk. Eszerint: a) a *mizser* közsző ómagyar kori góca vélhetőleg a mai Nógrád, Borsod-Abaúj-Zemplén és Heves megyéktől északra fekvő felvidéki régió vármegeire tehető; b) a mai Nógrád, Borsod-Abaúj-Zemplén és Heves megyei adatok esetében nem zárható ki, hogy a hajdani *mizserek* némi észak → dél irányú népességmozgással kerültek a térségbe, még mielőtt a családnév kialakult volna. Ez utóbbi szerint a *mizser* közsző korabeli nyelvföldrajza jórészt a népesség hajdani, tömbszerű migrációjának következménye lehet. A *mizser*-ből keletkezett *-i* képzős és egyéb településnevek ugyancsak korabeli kirajzás következtében jöhettek létre a népcsoporttól elütő etnikai környezetben, hasonlóan a többi törzsnévi eredetű településnévünkhöz.

SZAKIRODALOM

- Benkő Loránd 1950. Néhány becenevünkről. *Magyar Nyelvőr* 74: 335–42.
 Ďurčo, Peter 1995. *Databáza priezvisk na Slovensku*. <http://slovník.juls.savba.sk/>
 Eggers, Martin 1997. Beiträge zur Stammesbildung und Landname der Ungarn. *Ungarn-Jahrbuch* 23: 1–64.
 EWUng = Benkő Loránd (főszerk.) 1993–1995. *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Akadémiai, Budapest, 1993–1995. – 3. Register. 1997.

- FNESz = Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II.* 4., bővített és javított kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hajdú Mihály 2003. *Általános és magyar névtan.* Osiris Kiadó, Budapest.
- Hajdú Mihály 2008. Beszámoló a készülő „Mai családneveink lexikona” munkálatairól. *Névtani Értesítő.* 30: 168–85.
- Hajdú Mihály 2010. *Családnevek enciklopédiája.* Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Horger Antal 1940. *Fickó.* *Magyar Nyelv* 36: 183–4.
- Juhász Jenő 1928. A denominális sz > c névszóképzőről. *Magyar Nyelv.* 24: 104–8, 197–9.
- Kázmér Miklós 1993. *Régi magyar családnevek szótára XIV–XVII. század.* Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- Kelemen József 1954. Hány szó van nyelvünkben? *Magyar Nyelvőr* 78: 68–72.
- Kniezsa István 1965/2003. *A magyar és szlovák családnevek rendszere.* In: Kniezsa István: Helynév- és család-név-vizsgálatok. Lucidus Kiadó, Budapest, 255–349.
- Marcantonio, Angela 2002. *The Uralic Language family Facts, Myths and Statistics.* The Philological Society, Blackwell Publishers, Oxford.
- Mizser Lajos 2003. Csúnya nevek (?) (Avagy szükség van-e névszéptítésre?). *Magyar Nyelvőr* 127: 326–8.
- Mizser Lajos 2004. Nagydobrony és Zápszony családnevei. *Magyar Nyelvjárások* 42: 210–6.
- Németh, Gyula 1966a. Ungarische Stammesnamen bei den Baschkiren. *ALH* 16: 1–21.
- Németh, Gyula 1972. Magyar und Mišer. *AOH* 25: 293–9.
- Ördög Ferenc 1997. Helynevekből keletkezett családnevek -i képzővel és anélkül. In: B. Gergely Piroska–Hajdú Mihály (szerk.): *Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai.* I–II. Budapest–Miskolc (MNYTK. 209), 383–8.
- Rác Endre 1970. Adaptáció a becézőnév-képzésben. In: Kázmér Miklós–Végh József (szerk.): *Névtudományi előadások. II. Névtudományi Konferencia* (Budapest, 1969). Budapest, 127–9.
- Seregy Lajos 2002. A magyar szókincs nagysága, szerkezete. In: *Éltető anyanyelvünk. Írások Grétsy László 70. születésnapjára.* Tinta Kiadó. 427–31.
- TESz = Benkő Loránd (főszerk.) 1967–1976. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976. – 4. Mutató. 1984.
- Vásáry, István 1975. The Hungarians or Možars and the Meščers/Mišers of the Middle Volga region. In: P. B. Golden–T. Halasi-Kun (eds): *AEMAE* 1: 237–75.
- Vörös Ferenc 2005. Adalékok a magyar szókészlet nagyságának becsléséhez. In: Mártonfi Attila–Papp Kornélia–Slíz Mariann (szerk.): *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére.* Budapest, 491–6.
- Vörös Ferenc 2009. *Széljegyzetek a magyar családnévatalasz előmunkálatai közben.* Névtani Értesítő 31: 185–97.
- Vörös Ferenc 2010. *Mutatvány a mai magyar családnévatalasz előmunkálataiból.* Magyar Nyelv (kéziratban, megjelenés alatt)

Vörös Ferenc

SUMMARY

Vörös, Ferenc

Remarks on a synchronic atlas of Hungarian family names

The first part of this paper reports on preliminary work on a synchronic atlas of Hungarian family names. On the basis of electronic databases, it tries to give a quantitative account of the stock of family names of the inhabitants of present-day Hungary. In the second part of the paper, the reader is informed about the linguistic geography of the family names *Geci* ~ *Géci* and *Mizser*, and their formal variants. Relying on maps of the forthcoming atlas, linguistic and extralinguistic issues related to the origin and history of these family names as well as to the history of population are also raised.

Keywords: variants, atlas of family names, etymology of family names, frequency of family names, electronic database, euphemism, sound change, estimating the size of name stock, migration, name geography, names of peoples, synchronic stock of Hungarian family names, map

Gyermek ~ gyerek

A morfológiában alternációról akkor beszélünk, ha azonos morfológiai kategóriához tartozó, (kvázi) azonos jelentéssel és funkcióval rendelkező szavak között részleges alak eltérés van. Ennek értelmében a *gyermek* ~ *gyerek* morfémat is alakváltozatoknak (alternánsoknak) kell tekintenünk. A *gyermek* változat a régebbi (már a 13. század elejétől létezett), a *gyerek* alak (amelynek létrejötte etimológiailag máig tisztázatlan) jóval későbbi, csak a 18. századtól van adatolva.

A *gyermek* ~ *gyerek* alternánsok funkcionálisan három csoportba is sorolhatók:

(1) Funkciótlán szabad alternációról beszélünk, ha bizonyos morfológiai környezetben (meghatározott toldalékok előtt, összetéti elő- és utótagokkal kapcsolatban) az alternánsok tetszőlegesen felcserélhetők. A *gyermek* ~ *gyerek* esetében ez annál is inkább lehetséges, hiszen az ÉKsz2-ban (Pusztai 2004) külön címszóként szereplő alakváltozatok jelentései többé-kevésbé azonosak (a *gyerek* négy, a *gyermek* öt jelentéséből három egybeesik: 1. 'nem felnőtt, (serdülő) személy, gyermek (nemre való tekintet nélkül) / tapasztalatlan kiskorú / gyerekes gondolkodású ember', 2. 'szülő(k) közvetlen leszármazottja', 3. *nép* 'fiúgyermek', például *Egy gyer(m)ekem van, meg egy lányom*.

Az alternánsok szabadon felcserélhetők például a következő esetekben: *gyermektelen* ~ *gyerektelen* 'nincs utódja', *gyerekeskedik* ~ *gyermekeskedik* 'gyermekkorát tölti valahol', *gyerekes* ~ *gyermekes* 1. 'felnőtthöz nem illő(en viselkedő)', 2. 'gyermekekre jellemző'.

Nemcsak a derivátumok, hanem az összetételek között is akadnak olyanok, amelyekben a két alakváltozat helyettesítheti egymást, például *gyer(m)ekkor*, ~*szereplő*, ~*színész*, ~*ész*, ~*fej*, ~*hang*, ~*holmi*, ~*csapat*, ~*méret*, ~*ruha*, ~*paradicsom*, ~*rajz*, ~*száj*, ~*szerelem*, ~*ülés*, ~*vasút*, ~*vers*, *négygyer(m)ekes családapa*, *kisgyer(m)ek*.

Az alakváltozatok használatában ugyan érzékelhető némi nyelvjárási különbség is (nyugaton inkább a *gyerek*, keleten pedig inkább a *gyermek* előfordulása általánosabb), de elsősorban stilisztikai kérdés, hogy a *gyerek* vagy a *gyermek* változatot alkalmazzuk-e. Az azonos vagy kvázi-azonos fogalmat kifejező megnevezések (szinonimák) általában nem a fogalmi tartalom szempontjából hordoznak figyelemre méltó többletet vagy eltérést, hanem az emocionális jelentés szempontjából. A jelentés érzelmi tartalma mindig hordoz valamilyen értékelést, így az érzelmi tartalmat is hordozó szavakban ábrázoló és értékelő elem kapcsolódik össze, s erről nem szerencsés megfedkedni.

A beszélt köznyelvben többnyire a stilisztikai szempontból semleges jelentésű *gyerek* változatot használjuk, például *utcagyerek*, *fenegyerek*, *cseregyerek*, *zabigyerek*, *diákgyerek*, *szerelemgyerek*, *munkásgyerek*, *parasztyerek*, *cigánygyerek*, *gyerekember*, s a csínyművekre is kizárólag így szólunk rá: *Már megint rossz fát tettél a tűzre, te haszontalan gyerek!* A hivatalos nyelvváltozatok összetételeiben azonban általában a *gyermek* változat szerepel az összetett szavak elő- vagy utótagjaként, például orvosi-egészségügyi szakkifejezésekben: *gyermekbénulás*, *gyermekparalízis*, *gyermekhalandóság*, *gyermekáldás*, *gyermektápszér*, *gyermeklélektan*, *gyermekpszichológus*; intézménynevekben: *gyermekbíróság*, *gyermekjátéktér*, *gyermekkórház*, *gyermekotthon*, *gyermekmegőrző*, *gyermeküdülő*, *gyermekváros*; jogi kifejezésekben: *gyermekgondozás*, *gyermekfelügyelő*, *gyermekrablás*, *gyermekgyilkos*, *gyermekvédelem*, *gyermekmunka*.

(2) Funkciótlan kötött alternációról beszélünk, ha az adott morfológiai környezetben az alomorfok felhasználhatósági feltételei kötöttek, tehát bizonyos toldalékok előtt, illetőleg bizonyos szókapcsolatokban az alakváltozatok közül csak az egyik jelenhet meg, például *gyermeteg* 1. 'gyermekien ártatlan, naív', 2. pejor. 'kezdetleges, komolytalan' (**gyereteg*), *gyermeki* 1. 'gyermekre jellemző', 2. 'gyermek részéről a szülő iránt megnyilvánuló' (**gyereki*), *gyerkőc* (**gyermekőc*) nép 'serdülőkorú vagy ennél fiatalabb (fiú)gyerek', *gyermekded* (**gyerekded*) 'gyermekien naív', *gyermekláncfű* 'pitypang' (**gyerekláncfű*), *gyerekember* 'nagyon fiatal ember' (**gyermekember*). Az alomorfok ilyenkor komplementáris disztribúcióban vannak egymással, tehát nem helyettesíthetik egymást. Az alternánsok természetesen önálló jelentésükben sem cserélhetők fel egymással: családias stílusban a felnőtt férfiak megjelöléseként kizárólag a *gyerek* változatot használjuk, például *Jó gyerek az öreg!* vagy *Dunántúli gyerek vagyok!*, ahogy (felnőtt) társaság megszólításaként is (bizalmas stílusban) a *Gyerekek!* (és sohasem a **Gyermekek!*) változatot alkalmazzuk. Az ÉrtSz. a *gyermek* változat önálló jelentéseiként a következőket veszi fel: 'valakinek az ivadéka', például *Izrael gyermekei*; 'valamely kor vagy közösség jellegzetes képviselője', például *A nép gyermeke*, *a XX. század gyermeke*; 'valamiből nagy mértékben részesülő személy', például *a szomorúság gyermeke*; 'valaminek okozata, következménye', például *Reszpublika, szabadság gyermeke!* (Petőfi: Reszpublika). Ezekben a jelentésekben szinte kizárólag a választékosabb *gyermek* alternánst használjuk.

Funkciótlan kötött alternációval találkozunk az állandósult szókapcsolatokban is, például *Meghalt a gyerek, oda a komaság!* 'megszűnt az érdekközösség, és vele együtt a jó viszony is'; *nevének nevezi a gyereket* 'kertelés nélkül megmond valamit'; *gyerek még az idő!* 'korán van'. Mivel az állandósult szókapcsolat elemei sohasem cserélhetők fel azonos disztribúciójú más elemekkel, így a fenti szólásokban található *gyerek* szót sem szerencsés a *gyermek* változattal helyettesíteni.

(3) Ha az alternánsok között nemcsak részleges alaki eltérés van, hanem ehhez jelentésbeli különbség is társul, funkciós alternációról beszélünk, például *gyermekes* 'akinek (több) gyermeke van' ~ *gyerekes* 'felnőthöz nem illő(en) viselkedik', *gyermekeskedik* 'gyerekkorát tölti valahol' ~ *gyerekeskedik* 'gyerekesen viselkedik', *gyermekség* 'gyermekkor' ~ *gyerekség* 1. 'gyerekes viselkedés', 2. 'jelentéktelen apróság', *gyerekjáték* 'amit nagyon könnyű megtenni, elvégezni' ~ *gyermekjáték* 'gyermeknek való játék', *gyerekágy* 'kisgyermeknek való rácsos ágy' ~ *gyermekágy* 'az anya szülés közbeni és utáni állapotának jelképe', *gyermekbetegség* 'gyermekkori heveny, fertőző betegség' ~ *gyerekbetegség* 'mozgalom, szervezet életében jellemző kezdeti fogytékosság'.

SZAKIRODALOM

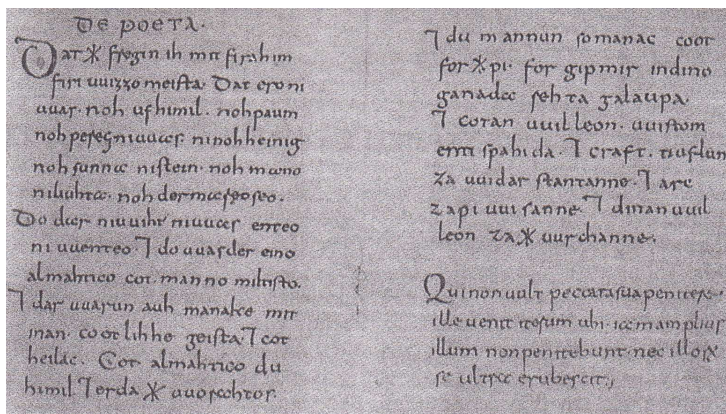
- Ferenczy Géza 1964. Nyelvművelő levelek. Gondolat, Budapest. 127: 108–9.
 Grétsy László – Kovalovszky Miklós (szerk.) 1983. Nyelvművelő kézikönyv I: 732.
 Pusztai Ferenc (főszerk.) 2003. Magyar értelmező kéziszótár. Akadémiai Kiadó, Budapest.

H. Varga Márta

A Festetics-kódex „paragrafusjelei”

1. Bevezetés

A szövegtagoló jelek kialakulását az írás megjelenése és ennek kapcsán a szövegértés segítségének igénye tette szükségessé. Kezdetben csak a nagyobb tartalmi egységeket próbálták elkülöníteni a görög és latin írásban: a szöveg egyes részeinek külön oszlopba írásával, a szöveg kijebbi kezdésével, az új gondolati egység kezdetén a sorok előtt egy függőleges vonallal vagy nagy S-sel, P-vel vagy egy kampószerű jellel (Γ) – amely valószínűleg a görög Π egyszárú változata, illetve dupla virgula – esetleg számok alkalmazásával (Keszler 2004: 90).

A wessobrunni imádság, 810 körül (Hartmann, Ch. – Scheffler, Ch.: Kalligraphie. Falken-Verlag GmbH., Niederhausen, 1994, 7)

A nagyobb gondolati egységek elkülönítésének számos megoldását találni már a korai magyarországi latin és magyar nyelvű kódexekben is: új sorba kezdés, egysornyi üres hely, kijebbs kezdés, két- vagy több sor nagyságú színes, általában festett, sőt díszített nagy kezdőbetű, iniciálé [1. ábra] használata stb. A bekezdések, szakaszok, esetleg címek jelölésére gyakran alkalmaztak különféle formájú, piros, fordított nagy P-ket is (például a JókK.-ben, a BécsiK. 2. kezétől származó részben, a MünchK.-ben, a BirkK.-ben, a GuaryK.-ben, a NádK.-ben, a CzechK.-ben, a LobkK. 2. keze által írt részben két esetben, a DebrK. 3. keze által írt részben – amelyben a P szár nélküli [4. ábra] –, a SándK.-ben, a WeszprK.-ben, a KazK.-ben, a TihK.-ben stb.), valamint akasztófászerű jelet a Festetics-kódexben (Keszler 1996: 136). E jelek alkalmazása azonban számos kérdést vet fel. A Jókai-kódex (2. ábra) jeleivel kapcsolatban P. Balázs János (1981: 15) és Liszka Gábor (1986) utalt arra, hogy ezeknek a jeleknek a bekezdéjelölő funkciója nem általános, Keszler Borbála (2004: 113) pedig a következőket írta a problémáról: „E jelek gyakran állnak ugyan bekezdések élén (vagy olykor a végén), de egyes kódexekben előfordulnak felsorolások pontokba szedett csoportjai előtt, idéző mondatok után (idézetek előtt), következtetések, magyarázatok, valamint ellentétes állítások előtt (melyek azonban nemigen tekinthetők önálló bekezdéseknek) és egyéb összetett mondatok határán is. Sőt vannak olyan esetek, amikor mintha csupán intonációs, szünetjelölő szerepük lenne.”

Keszler Borbála problémafelvetése (2004: 113) nyomán kezdtem azt vizsgálni, hogy milyen funkciói voltak a különböző típusú „paragrafusjeleknek” a középkori magyar írásjelhasználatban. Jelen tanulmányomban a Festetics-kódexszel foglalkozom, amely a benne nagy számban előforduló „paragrafusjelek” miatt bőséges anyagot biztosított a kutatáshoz.

2. A Festetics-kódex

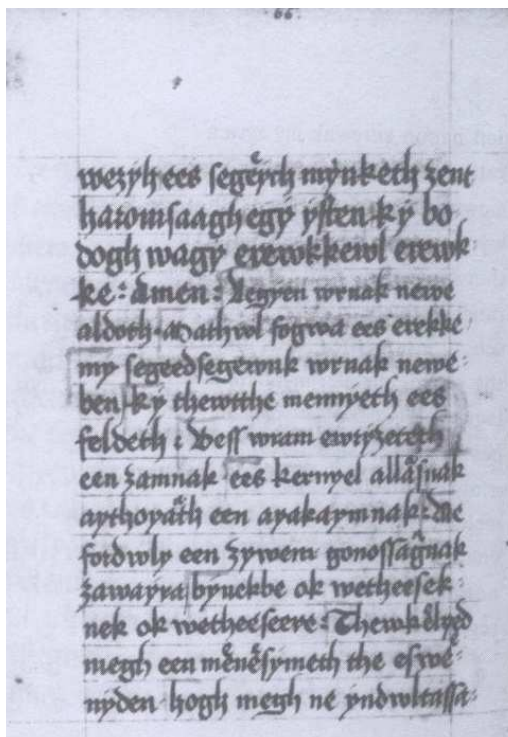
A Festetics-kódex, magyar nyelvű imádságoskönyv, feltehetően 1492 és 1494 között készült Kinizsi Pálné Magyar Benigna számára a pálosok nagyvázsonyi kolostorában. Az eredetileg 210 levélből álló könyv terjedelme ma 208 levél (N. Abaffy Csilla 1996: 12).

A kódexnek csak egy részét, az első 50 levelét vizsgáltam, amelyben 169 (100%) akasztófához hasonló formájú „paragrafusjelet” (Γ) találtam. A jelek megoszlása nem egyenletes (a kódex egészét tekintve sem): a kezdeti folyamatosságot szünetek törik meg, de jellemző, hogy az egyes lapokon vagy nagyon kevés (1, esetleg 3), vagy kiugróan sok jel (13) látható.

2.1. A „paragrafusjelek” formai sajátosságai

A kódexben 50 (29,6%) esetben áll akasztófaszerű jel (Γ) önállóan (3. ábra). A „paragrafusjel” egyértelműen jelöli a bekezdéseket, a bekezdéseken belüli tömb-, mondat- és tagmondathatárokat, valamint a zsoltosma részét képező, de teljesen le nem írt rövidítésszerű elemeket is, pl.: „*Kōn · Xpēon · Kon Γ M̃y ath̃yank ysten*”. – A jel előtt álló rész feloldása: Kyrie eleison, Christe eleison, Kyrie eleison; az utána következő rész jelentése: ‘ez után a Miatyánkot kell elimádkozni’.

Az akasztófaszerű jelek gyakran helyezkednek el kettősponton vagy ponton: kettősponton 42-szer (24,9%), ponton 77-szer (45,6%), vélhetőleg az írásjelek megerősítőjeként – noha nyomdatechnikai okokból ezt itt nem tudtam jelölni. Éppen ebből adódóan a Festetics-kódexszel kapcsolatban felmerül a kérdés, hogy a „paragrafusjel” nem szakaszszáró-e. Ezt a feltevést látszik megerősíteni a tudatosabb központosítás, helyesírás és jelölésrendszer, például a többnyire rubrumozott nagy kezdőbetűk szinte kivétel nélkül új tartalmi, gondolati egységet jeleznek; és fontos az is, hogy a kódex keletkezési idejével egykorú 2. kéz a nagyobb részek indítását a sor elején elhelyezett görög keresztrel vagy a margóra írt betűkkel jelölte (N. Abaffy Csilla 1996: 10–1, 23). Biztosan azonban nem állítható, hogy a „paragrafusjel” szakaszszáró, éppen az olyan átmeneti kategóriák miatt (ezekről még nem esett szó), amelyeknél a tartalmi és az intonációs egységek, valamint a beszélváltások határai mind egybeesnek. Hiába áll tehát az „Amen”-t (a szöveget egyértelműen lezáró kifejezést) követően önállóan, ponttal vagy kettősponttal kombinált „paragrafusjel”, a határok összemosódása miatt e kérdésben nem foglalható egyértelműen állás. Ami tehát biztos – mint már említettem –, hogy a jel egyértelműen jelöli a bekezdéseket, a bekezdéseken belüli tömb-, mondat- és tagmondathatárokat, valamint a rövidítésszerű elemeket.

A Festetics-kódex 66. oldala

2.2. A „paragrafusjelek” által jelölt tartalmi egységek

A zsolozsma műfaji sajátosságából, a soron következő részek jelölési módjából adódóan legtöbbször nehéz eldönteni, hogy milyen egységeket is választ el egymástól az akasztófaszerű jel, hiszen az egyes kategóriák között nincsenek éles határok, a bekezdés-, tömb- és mondathatárok sok esetben egybeesnek. Például: „*Athyanak ees fywnak ees zenth leleknec neweben Amen* Γ · *Kōn · Xpēon · Kon* Γ *Mÿ athÿank ÿsten · Idwezlegÿ maria · Γ Wram en ayakaymat meg nyÿthod · Γ ees een zaam hÿrdethy the dÿchéreethedeth · Γ Isten een segeedsegemree ÿgÿekezyel · Γ Vram engem segeÿthenÿ syees*” (29); „*Kōn · Xpēon · Kon* Γ *Mÿ athÿank ÿsten* Γ *Idwezlegÿ Maria*” (57, 57, 155, 169, 189, 211). Összességében 82 (48,5%) esetben áll „paragrafusjel” bekezdés-, tömb- és mondathatáron.

Megfigyelhető, hogy az új tartalmi egységek gyakran litániaszerűen ismétlődő és/vagy az imádságnak keretet adó formulák, állandó részek, amelyek előtt ott találni az akasztófaszerű jelet. Ilyen tartalmi egységek lehetnek a hálaadások (10-szer, 6%), dicséretetek, dicsőítések, dicsőségek (17-szer, 10%), irgalomkérések (10-szer, 6%), segítségkérések (20-szor, 11,8%), áldásadások (7-szer, 4,1%) és könyörgések (31, 18,3%), például: „*Merth megz zerethee kÿral thee dÿzedeth · Γ Wram halgassad megz een ÿmád ságomath*” (227); „*Vr halgassad een ÿmadsagomath · Γ Ees en ÿwelthesem the hozÿád ÿwsson*” (183).

2.3. A „paragrafusjel” mint intonációs jel

Az akasztófaszerű jel 51 esetben (30,2%) intonációs szempontból tagolja a szöveget, az imát, és így válik egyszerre intonációs jellé és fontos ritmusképző elemmé a gondolati, tartalmi egységen belül. Kijelöli ugyanis az egy levegőre kimondandó szöveg terjedelmét, ezzel ritmikus dallamot teremtve – és talán a magyar hitvilág nélkülözhetetlen mozzanatát, a sikeres varázslás elengedhetetlen részét képező regölest is visszaidéve. Az intonációs egységek határai azonban gyakran egybeesnek a tagmondat-határokkal, a tömbhatárokkal, sőt még a beszélőváltásokkal is. Például: „*Legÿen wrnak newe aldoth · Γ Mathwl fogwa ees erekke* Γ *mÿ segeedsegewnk wrnak neweben* Γ *kÿ thewtthe mennÿeth ees feldeth* : Γ *Vess wram ewrÿzeteth een zamnak* Γ *ees kernyel állsna aythoyáth een ayakaymnak...*” (159–161).

2.4. A jel beszélőváltások határán

Zsolozsmázáskor döntő fontosságú, hogy a résztvevők pontosan tudják, mikor mit kell mondaniuk. Valószínűleg ebből a megfontolásból látni annyiszor a „paragrafusjelet” a szereplő- és beszélőváltások határán, hiszen a zsolozsmát bevezető szöveget a pap, a zsolozsmát pedig a hívek mondják.: „*Isten ÿgÿekezyel en segedsegemre · Γ Vram engem segeÿthenÿ syes · Γ Dÿchesegh athÿanak ees fywnak ees zenth leleknec · Γ Mÿkenth wala kezdehben ees ma ees mÿndenha ees erewkkewl erewkke*” (131); „*Aldasth mondÿonk wrnak · Γ Hala adassek ystennen*” (151, 189, 211). Az ilyen párbeszédszerű részeknek sokszor az is érdekességük, hogy a könyörgésre, imádságra való felszólítás után ott látjuk ugyan a „paragrafusjelet”, de a hívek válasza már hiányzik, és a jelet egy új gondolategység követi, mert (zsolozsmáról lévén szó) a másoló tudottnak veszi a visszatérő imaformulát, ezért csak jelzi és nem írja ki – a *Miatyánkhoz* és az *Üdvözlégyhez* hasonlóan.

2.5. Átmeneti kategóriák

A példákból is jól látszik, hogy az egyes kategóriák között nincsenek éles határok. A tömbök, az intonációs egységek és a beszélőváltások határai gyakran egybeesnek. Ezért is nehéz eldönteni, hogy a „paragrafusjel” nyit vagy zár, bár a szakaszzáró funkció mellett erős érv, hogy a 2. kéz az új bekezdéseket a sor elején elhelyezett görög kereszttel vagy a margóra írt betűkkel jelölte (i. m. 10–1, 23).

2.6. Összegzés

A Festetics-kódex esetében az akasztófászerű jelek a bekezdéseket, a bekezdésen belüli tömb-, mondat- és tagmondathatárokat jelölik. A jel intonációs szempontból is tagolja a szöveget, ott találjuk a „szereplő- és beszélőváltások”, valamint az idéző mondatok és az idézetek határán is.

Nem dönthető el egyértelműen a jelek funkcióinak összetettségéből adódóan, hogy a „paragrafusjelek” nyitják vagy zárják a bekezdéseket, bár a 2. kéz használta tudatos bekezdésjelölések miatt feltételezhető, hogy: zárják.

SZAKIRODALOM

- N. Abaffy Csilla (szerk.) 1996. Kinizsi Pálné imádságoskönyve. Festetics-kódex. 1494. előtt. *Régi Magyar Kódexek* 20. Budapest, Argumentum Kiadó–Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Berkovits Ilona (szerk.) 1965. *Magyar kódexek a XI–XVI. században*. Budapest, Magyar Helikon.
- Csapodiné Gárdonyi Klára 1981. *Európai kódexfestő művészet*. Budapest, Corvina Kiadó.
- Dobszay László 2001. *Jegyzetek a liturgiáról*. Budapest, Új Ember.
- Dobszay László (szerk.) 1988. *Magyarország zenetörténete I. Középkor*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Dobszay László (szerk.) 1997. *Zsoltárelmélkedések, zsoltármagyarázatok*. Budapest, Szent Ágoston Liturgikus Megújulási Mozgalom.
- Éneklő Egyház 1985. Budapest, Szent István Társulat.
- Gülke Péter 1979. *Szerzetesek, polgárok, trubadúrok. A középkor zenéje*. Budapest, Zeneműkiadó.
- Imádságoskönyv 1975. Budapest, Ecclesia Kiadó.
- Kéki Béla–Köpeczi Bócz István 1971. *Az írás története*. Budapest, Gondolat.
- Keszler Borbála 1995. A magyar írásjelhasználat jellemző sajátosságai. In: *Helyesírásunk elvi és gyakorlati kérdései*. Eger, Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola, 47–57.
- Keszler Borbála 1995. A magyar írásjelhasználat története a XVII. század közepéig. *NyudÉrt.* 164.
- Keszler Borbála 1996. *A magyar írásjelhasználat története a XVII. század közepéig*. Doktori értekezés.
- Keszler Borbála 2004. *Írásjeltan*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Keszler Borbála (szerk.) 2000. *Magyar grammatika*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Komoróczy Géza 1977. Írásjel [szócikk]. In: *Világirodalmi Lexikon*, 5. Budapest, Akadémiai Kiadó, 111–2.
- Liszka Gábor 1985–6. *Mondatok és tagmondatok elhatárolása a Jókai-kódexben*. Szakdolgozat. Kézirat.
- Madas Edit–Reményi Andrea (szerk.) 1997. Debreceni Kódex. 1519. *Régi Magyar Kódexek* 21. szám. Budapest, Argumentum Kiadó–Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Molnár József–Simon Györgyi 1976. *Magyar nyelvemlékek*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Népszolozsmák 1990. Budapest, Szent Ágoston Liturgikus Megújulási Mozgalom.
- P. Balázs János 1981. *Jókai-kódex. Codices Hungarici VIII*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Pataki Pál 1994. *Francia I–IV*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Szentírás 1997. Budapest, Szent Jeromos Bibliatársulat.
- Tóth Béla 1901. *Szájrul szájra. A magyarság szállóigéi*. Budapest, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai RT. kiadása.
- Török József 2004. *Adrenus*. Budapest, Szent József Kiadó.

Tóthfalussy Zsófia
ELTE BTK
Mai Magyar Nyelvi Tanszék

Bosnyáknyakú tyúk és zsidónyelű kés

1. Ismét ír Szabó József a *bosnyáknyaku* 'kopasz nyakú <tyúk, csirke>' szóról mint jelentéssűrítő szóösszetételről, amely hasonló-hasonlítt jelentésszerkezetű (Szabó 2009). A korábbi írásaiból tudhatni, hogy a szót és a jelentését a KiskSz.-ból és az ÚMTsz.-ból ismeri (Szabó 2007a: 89). Szabó (2007b: I, 294) fejtegetésének lényege: „A *bosnyáknyaku* származékszó előtagja a *bosnyák* népnév, az állatokra (konkrétabban: a tyúkfélékre) átvitt jelentése pedig föltételezésem szerint a mohamedán bosnyákok egykori hajviseletével magyarázható. A bosnyákok ugyanis – az oszmán-törökökhöz hasonlóan – borotválták a fejüket, s mivel a 16–17. században sokan telepedtek meg hazánkban [...], a korabeli magyarság (köztük pl. a nagykanizsai lakosság) is megismerhette őket és hajviseletüket.” A *bosnyáknyaku* és *bosnyák tyúk* kifejezéseket meg a velük jelölt tyúkfajtát én magam gyerekkorom óta használom, és ismerem Nagykanizsáról, illetőleg Kiskánizsáról és környékükről (vö. Büky 1982; Büky 2005: 124), ez külön is késztett bemutatni Szabó József magyarázatának téves voltát (Büky 2009).

2.1. Leírtam: a kopasznyakú tyúk a Tibetből származik, és kereskedők révén Kis-Ázsián és a Balkánon keresztül került Erdélybe a 17. század vége felé. Erdélyből került e házi szárnyas a szerb és bosnyák hegyvidékre, s csak azután magyar területre. E tyúkfajta 1875-ben s még 1925-ben is Bécsben kiállításon szerepelt, ami azt jelzi, hogy nem volt mindennapos a szárnyas jószág, sőt a parasztság idegenkedett tőle. E baromfinak számos neve ismeretes (*erdélyi kopasznyakú tyúk*, *erdélyi kendermagos*, *bosnyák tyúk*, *csóré ~ csóri* ('tollatlan', 'meztelen') *nyakú tyúk*; *erdélyi kopasznyakú tyúk*, *Szeremley-tyúk*, *török tyúk*), mindegyikre az adatokat l. Büky 2009: 242.

A kopasznyakú tyúk Erdélybe kerülésének ideje érdekelenné teszi Szabó Józsefnek a Kanizsa 1600-ban török kézre kerülésével, illetőleg a bosnyákok 16–17. században történt hazai megtelepedésével és hajviseletével kapcsolatos megállapításait, nevezetesen (amint idéztem már): „A bosnyákok ugyanis – az oszmán-törökökhöz hasonlóan – borotválták a fejüket, s mivel a 16–17. században sokan telepedtek meg hazánkban [...], a korabeli magyarság (köztük pl. a nagykanizsai lakosság) is megismerhette őket és hajviseletüket”. Egyébként a sokácok – horvát etnikai csoport – egy részét is hívták *bosnyák*-nak, e népcsoport, mint a horvátok túlnyomó többsége, nem mohamedán, így azután a bosnyák mint egy népcsoport neve korántsem bizonyosan azonos azzal az etnikummal, amelyre Szabó gondol. A bosnyáknyakú tyúk Erdélyen kívüli megjelenésének ideje sokkal későbbi, mint a Szabó József által szóba hozott (borotvált fejű?) mohamedán bosnyákok megjelenése. A hajviselet kérdése, pontosabban a tarfejűség, amelyre Szabó József hivatkozik, a 19. század közepe után – hiszen 1840-től tenyészt Szeremley, a bécsi kiállító bosnyák tyúkot Erzsébetvárosban – már ugyancsak érdektelen az időbeli különbség okán, s amúgy is nehezen lenne bizonyítható; Szabó József csupán annyit idéz forrásából, a Magyar néprajzi lexikonból, amennyi a kopaszság meglétéhez szükséges: „»A honfoglaló magyarság valószínűleg közép-ázsiai török módra borotvált fejű volt. Ezt a hajviseletet a 13. sz.-ban betelepülő kunok, majd az oszmán-törökök élesítették fel, akik nyomán a fej borotválása a DK-európai népeknél [...] újra divatba jött« (MNL. V. 1982: 209)” (Szabó 2009: 492). A lexikoncikk további részében olvasható: „Az erdélyi fejedelemség ezt a hajviseletet Lengyel[szág] felé is továbbította. Paraszti előfordulásáról a 18. sz. végéig tudunk (Fel-

föld), a borotvált üstök divatja pedig a moldvai csángóknál a 20. sz. elejéig fennmaradt” (Flórián 1982). Érdeemes tudnivaló e tárgyban: „Igazan törökösnek a teljesen meborotvált fejet tartották, amikor csak a fejtetőn hagyták meg az üstököket. De szokásos volt az is, hogy éppen az üstököket borotválták le, és fürtös hajukat hátul lógni hagyták. [...] Még 1780-ban is voltak öregek, akik üstökön kívül minden hajukat leborotválták [...]” (Flórián 1997: 709). A törökös, lógó üstökű hajviseletű (férfi)ember fejének képe nehezen kapcsolható a tyúkok és kakasok nyakának látványához. Mindenesre a bosnyáknyakú baromfik jóval később kapirgáltak magyar földön, minthogy eleink bárki ember kopasz fejével a nyakukat összehasonlíthatták volna. Csupán a tyúkfi származási helye jöhet szóba, vagyis az egyébként létező *bosnyák tyúk* mintájú megnevezés. Ezt igazolja a múlt századi jeles szótár is: „II. mn 2. A bosnyákok földjéről származó v. róluk elnevezett. ~ *lő*, *tyúk*” (ÉrtSz. *bosnyák* a.).

2.2. Szabó József mindegyik etimologizálásában az *-ú/-ű ~ -jű/-jű* képzős hasonlító-hasonlított jelentéssűrítő összetételnek tartja a *bosnyáknyaku* szót – összeszedve az efféle grammatikai formával kialakult szavakról, illetőleg a leíró nyelvtani értékeléseikről írottakból mindazt, amivel bizonyítani véli a *bosnyáknyaku* illetén voltát.

Éppen a már említett KiskSz. ismertetésében írtam: „Nem helyeselhetők azok az értelmezések, amelyek e példákkal szemléltethetők: *kreáca* 'egy szőlőfajta'; *tusakomba* 'egy gombafajta' [...]” (Büky 1982: 507. – NB. Itt és ekkor vezettem be a *KiskSz.* rövidítést.). Kiss Jenő az efféle pontatlan jelentésmegadásokat azzal magyarázta, hogy a nyelvjáráskutatónak sokszor nagyon nehéz, sőt lehetetlen a szaknyelvi pontosságú jelentések megállapítása, ami nemritkán bizonyára így is van, bár ilyenkor jelezni kellene, hogy a tárgy, a dolog vagy fogalom miért nem azonosítható, pl. a szót használó maga sem tudja, hogy pontosan mire vonatkozik; a szót különböző dolgok egyedeire használják stb. A jelentésmagyarázat kérdéses voltánál Kiss Jenő efféle nem gondol, viszont remélhetően nem a (nyelv)elmélet és a gyakorlat szembeállítására gondolva megállapítja, hogy a jelentésmagyarázatnál csak egy dolog nehezebb: „[...] íróasztal mellől eldönteni, hogy egy regionális tájszótár valamely jelentésmagyarázata pontos-e vagy pontatlan” (Kiss 1983: 330). Szabó József az *-ú/-ű ~ -jű/-jű* képzős melléknevekre vonatkozó általános megállapításokat a Kiss Jenő mondotta íróasztal mellett alkalmazza. A szakirodalmi gyakorlathoz mereven ragaszkodva az alakulatokhoz az általános, szerkezeti leírás alapján kapcsolja a *bosnyáknyaku* szót, ezért természetesen e tekintetben is tévútra kerül. – A „merek” kifejezés használatáról a 20. századi nyelvészek kapcsán l. Büky 2002: 130–1.

2.3. Az *-ú/-ű ~ -jű/-jű* képzős melléknevek szinkrón rendszerének ismerete alapján mondható, hogy *bosnyáknyaku* szóban hasonlítás van. Szabó korábban a bosnyákok nyakának és a tyúk nyakának csupaszágát vélte tertium comparationisnak (Szabó 2007b: 294), legutóbb pedig „A hasonló-hasonlított jelentésszerkezetű *bosnyáknyakú* elnevezés alapjául sokkal inkább a b o s n y á k o k hajviselete, borotvált (kopasz) feje és a tyúkok csirkék (kopasz) nyaka közötti hasonlóság szolgálhatott” (A kiemelés az eredetiből való. – Szabó 2009: 494). Ezzel kapcsolatban figyelembe kell venni azt, hogy „[...] a nyelvi képek két fő elemének, a tárgyi (azonosított, hasonlított, kifejezett stb.) elemnek és az ezzel azonos, ehhez hasonló, ezt kifejező szorosabb értelemben vett képnek, képi elemnek a szemantikai távolsága” korlátozva van – írja Kemény (2002: 86), majd Harald Weinrich, Henri Morier, Fónagy Iván és mások kutatásai alapján is rámutat, hogy nem lehetnek a hasonló és hasonlított túl közeli rokonságban egymással, nem lehet túl széles a fedési sávjuk, túl sok a közös számájuk. Kemény Gábornak a Karinthy Frigyesztől vett, éppen emberi testrészekre vonatkozó példája jól szemlélteti a jelenség lényegét: „Szegény kezem, szegény, szegény kezek, de furcsa lábak vagytok is ti mind” (Kemény 2002: 86, 91). Egy bosnyák férfiú tar feje (amelyik többnyire kerek és színe általános emberi bőrszín) és egy tyúkfi tollatlan, kopasz, csóré és vörös bőrszínű nyaka egy (népi) beszélő közösség szemléletében sem kapcsolódhatik össze. Hiába alkalmazható tehát a *bosnyáknyaku* szóra a nyelvtani leírás mintája, ettől még az összetevők között nincs meg az a kapcsolat (hasonlítás), amelyet a pusztá forma megenged. „Az alárendelő szóösszetételek legnagyobb részét [...] nem lehet pontosan megfeleltetni egy szintaktikai szer-

kezetnek, ugyanis nem a mondaton belül keletkeztek, hanem mesterséges termékek, amelyeket a többi összetett szó analógiája alapján hoztak létre a beszélők, általában egy teljesen új fogalom megkülönböztető megnevezésére” – állapítja meg M. Korchmáros (2006: 209), majd taglalja a hasonlító jelentéstartalmú (*karikalábú*, *kökényszemű*) és az olyan összetett szavakat, amelyeknek értelmét, mint írja „[...] nem lehet egy-egy szabály alapján levezetni: a tagok közötti összefüggések bonyolult aszszociációs folyamatokon alapulnak, amelyeket különféle mondatrészekkel, újabb elemek felhasználásával lehet csak megmagyarázni” [...]”. Ilyeténképpen a *bosnyáknyaku* szóról Szabó József formális szintaktikai levezetése téves szemantikai viszonyokhoz vezet.

2.4. A magyar gazdálkodásba vont (haszon)állatok megnevezésében rendre megjelenik a (viszonylagos) idegenhelyűség valamilyen jelölése: *török ~ asztraháni ~ szevasztzopoli lúd* (Büky 2009: 233), *szimentáli marha*, *báznai sertés*, *lipicai ló* é. í. t. Erre a jelenségre Szabó József nem gondol, példáival (továbbra is) hasonlítást és birtokos kapcsolatot tartalmazó szerkezeteket (*kapafo-gu*, *tokmányóru*, *gunárnyaku*, *lófogó*) mutat be (Szabó 2009: 493), amelyeknek megléte – és a sok helyről sorolható hasonlóknak: „*Petrum dictum Vossegw*”, „*Thoma Wasfeyw*” (OkI Sz.), *haxom kraj-caxos lófasznyelü kiyēs* (MNYA. 259: A – 21, megj.), *lófasznyakú* (ÚMTsz.), *fatökö*, *tökfejű* (ÉKsz.²) – a most tárgyalt kérdésben ugyancsak érdektelen.

2.5. A szóban lévő aprójószág sokféle megnevezésének egyike a *bosnyák tyúk*, illetőleg a **bosnyáknyakú tyúk* (→ *bosnyáknyaku*, l. KiskSz., ÚMTsz.). A *bosnyáknyakú* szó jelentése szerkezetből önállósult lexéma gyanánt 'tyúk, amelynek bosnyák a nyaka' (Büky 2009: 232). Ebben a jelentés-leírásban magától értetődik a baromfi tartói és ismerői számára, hogy a *bosnyák* 'bosnyákok által tenyésztett tyúkok közül való fajtára jellemző', vagyis kopasz nyakú. A korábban megjelölt etimológiámban sajnálatos módon ezt a magyarázatot külön nem említettem, csupán a végkövetkeztetés tartalmazza – amelynek egyik részét Szabó József (2009: 494) idézte is, de az egészet nem vette figyelembe –: „Így lett *bosnyáknyakú*, azaz 'bosnyák vidékről való (és kopasz nyakú) tyúk', amely kifejezésben immár a *bosnyák* 'kopasz' jelentésű” (Büky 2009: 233).

Ez a fajta jelentésátmozdulás a szószerkezetekben, összetételekben korántsem ritka, a folyamat így megy végbe: **bosnyák* \supseteq *kopasz* \supseteq *nyakú* [\subseteq *tyúk*] \equiv *bosnyák* \subseteq_{kopasz} *nyakú*. Hadrovics (1992: 89) írja ezekről az egyszerűsödéshez vezető jelentésváltozásokról, amelyeknek (kiemeléssel szedve) nevet is ad: „Az összetételek közül különösen a kettőnél több tagból állók hagynak el szívesen egy tagot, főleg a középsőt. Így lett az *aszú-szőlő-bor*-ból, amelyre számos régi példánk van, teljesen »értelmetlenül« az *aszúbor*; a *menny-ütő-kő*-ből *mennykő* [...], az *árpával-érő-körte* vagy a *búzával-érő-körte* (NySz[.]) helyett *árpakörte*, *búzakörte*. Az ilyen típust k i h a g y ó ö s s z e v o n á s n a k lehet nevezni”. A hasonlóknak nem ritkák a szóképzletben: *zsidaýobicska* 'fanyelű kés' (MNYA. 259: 19). A *zsídó* szó megjelenésének feltehető oka, hogy 'zsídó kereskedőnél vásárolt fanyelű kés'-ről van szó.

Az összetétellel való szerkezetekben jelentéskeveredések történnek. Ilyet mutatnak például a 'fanyelű kés' jelentésre használatos szavak, kifejezések: *zsídó⁴bicsak*, *zsídóké⁵s* (MNYA. 259: Ro 2), *fanyelű ké⁶s*, *piros nyelű ké⁷s*, *zsídó⁸nyelű ké⁹s* (MNYA. 259: Ro 1) stb. Az atlaszlap *b¹écsibicska*, *lengyenbicsak* [lengyelbicsak], *kajáribicsak* stb. adatai ugyancsak az eredetre vonatkoznak; vö. ÚMTsz. *bicsak*, *bicska*. Esetleg kihagyó összevonás történhetett: **zsídó kereskedőnél vásárolt fanyelű (kés)* → *zsídónyelű kés*, de a *zsídómonyú bicsak* (ÚMTsz. *bicska* a.), a *kutyamonyú*, a *kutyamonyú-körte*, a *kutyamonyú-szilva* (ÚMTsz.) adatok jelzik, hogy a *zsídó*, a *kutya* 'apró ~ értéktelen ~ hitvány ~ olcsó' jelentésű. Hasonlóképpen ezekben a 'szürkevarjú'-t jelentő neveken sincsen hasonlítás: *ködmönhátu ~ ködmönhátu ~ kálmánhátu vargyu* (SárA. 63. térképlap).

A 'fanyelű kés' szójánya a MNYA.-ban azt is mutatja, hogy ugyanannak a tágnak egy helyen és egyidőben több neve lehet, az említetteken kívül *haxom krajcaxos lófasznyelü kiyēs* mellett a *bicska*, *bugylibicska* és más megnevezés is van, a *diku*, a *fabicska*, a *bugylibicska*, a *fanyelű bicska* és a *bicska* mindegyike megvan egy kutatóponton, a *zsidaýobicska* mellett van *budlibicska* és *bugylibicska* (MNYA. 259: 15, 19). Ennek következménye jelentéskeveredés (Károly 1970: 233) lehet:

bosnyák tyúk („A bosnyákok földjéről származó v. róluk elnevezett”, ÉrtSz. *bosnyák* a.) \times *kopasz-nyakú tyúk* \equiv *bosnyáknakú tyúk*.

3. A *bosnyáknakú* szó jelentéskialakulásának tehát történeti okokból nincs köze semmilyen bosnyák kopasz fejéhez (amelyek miatt voltaképpen csupán csiszármunkát végeztem az etimológia fegyvertárában), szemantikai okokból nincs hasonlítás, nincs jelentősége a más *-ú/-ű ~ -jú/-jű* képzős szerkesztmények hasonlító vagy egyéb szerepét párhuzamba vonni, egyébként sincs emberi tulajdonságot jelölő állatnév, sőt bizonyos állatok megnevezésében rendszerszerű a származási helyükre utalás. Vannak a magyarban hasonló szerkezetű szavak, mint ez, amely ’bosnyák vidékről való (és kopasz nyakú) tyúk’-ot jelent, quod erat demonstrandum.

SZAKIRODALOM

- Büky László 1982. Markó Imre Lehel, Kiskánizsai szótár. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981. 279 lap. *Magyar Nyelv* 78: 505–8.
- Büky László 2002. Deme László nyolcvanéves. *Magyar Nyelvőr* 126: 129–32.
- Büky László 2005. Ördög Ferenc: Helynévmutató Csánki Dezső történelmi földrajzához. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2002. 959 lap. *Magyar Nyelvőr* 129: 123–4.
- Büky László 2009. Bosnyáknakú tyúk. *Magyar Nyelvőr* 133: 222–3.
- ÉKsz.² = Pusztai Ferenc (főszerk.) 2003. *Magyar értelmező kéziszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ÉrtSz. = Bárczi Géza–Országh László (főszerk.) 1959–1962. *A magyar nyelv értelmező szótára* I–VII. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Flórián Mária 1982. [A] tarfej. In: Ortutay Gyula (főszerk.) 1977–1982. *Magyar néprajzi lexikon* 1–4. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Flórián Mária 1997. Hajviselet. Tar fej. In: Balassa Iván (főszerk.): *Életmód. Magyar néprajz* IV. Akadémiai Kiadó, Budapest. 709–10.
- Hadrovics László 1992. *Magyar történeti jelentéstan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kemény Gábor 2002. *Bevezetés a nyelvi kép stilisztikájába*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- M. Korchmáros Valéria 2006. *Magyar nyelvtan nemcsak magyaroknak*. Szegedi Tudományegyetem Hungarológiai Központ, Szeged. (Lépésenként magyarul.)
- Károly Sándor 1970. *Általános és magyar jelentéstan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiss Jenő 1983. Pontatlan jelentésmagyarázatok tájszótárainkban. *Magyar Nyelv* 107: 330.
- MNyA. = Deme László–Imre Samu (szerk.) 1970. *A magyar nyelvjárások atlasza II. (198–388. térképlap)*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- OklSz. = Szamota István–Zolnai Gyula 1902–1906. *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar nyelvtörténeti szótárhoz*. Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése, Budapest.
- SárA. = Sajtos József 2004. *Sárvíz menti nyelvattlasz*, Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. (MNyTK. 220. sz.)
- Szabó József 2007a. *A népi szemlélet tükröződése nyelvjárásaink szókészletében*. SzTE BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged.
- Szabó József 2007b. Néhány, *-ú, -ű* képzővel keletkezett tájszó magyarázata. In: Benő Attila, Fazakas Emese, Szilágyi Sándor (szerk.): *Nyelvek és nyelvváltozatok* I–II. Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége, Kolozsvár. II, 293–8.
- Szabó József 2009. Még egyszer a *bosnyáknakú* származékszó magyarázatáról. *Magyar Nyelvőr* 133: 492–5.
- ÚMTsz. = B. Lőrinczy Éva (főszerk.): *Új magyar tájszótár* I–. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1979–.

Büky László

Érdekes növénynevek VI.

tehénfa J. *Brosimum utile* (P. 141). R. 1843: ua. (Bugát 427), 1897: ua. 'Tabernaemontana armeria' (Pallas 16: 9), 1974: ua. 'Brosimum galactodendron' (Uránia 1: 229). A név minden bizonnyal a németből került át tükörfordítással Bugát Pál révén; vö. ném. *Kuhbaum* 'Brosimum galactodendron, Tabernaemontana utilis' (M. 316). A Venezuelában honos kenyérdíófa (< német *Brotnussbaum* 'ua.') *tehénfa* nevének az a magyarázata, hogy kérgéből – ha bevágjuk – fehér tej folyik, erre utal *tejelő kenyérdíófa*, illetve *tejfa* társneve is. Angol neve szintén *milk tree* (Dános B.: Farmakobotanika. Bp., 1997: 241), azaz 'tejfa'. A tehénfa fehér tejnedvét isszák, illetve pl. a rágógumi alapanyagaként használják föl. A latin *utile* fajnév (< *utilis* 'hasznos') szintén a növény felhasználhatóságára utal. Mai tudományos *Brosimum* nemzetségnevének előtagja a görög *broszimosz* 'ehető' szóból alkotott.

tehenfű J. *Vaccaria pyramidata* (MNöv. 190). R. 1845: ua. 'Vaccaria' (Műsz. 424), 1951: ua. (Soó 755). N. Term. 36: 118: ua. (Alpok). A név magyarázata az, hogy a tehenek szívesen legelik ezt a növényt, és az növeli a tehenek tejhozamát. Más növénynek is tulajdonítanak ilyen hatást, mint már Csapó írta 1775-ben (273) a *téjhozó-fű*, *tejet nevelő-fű* 'Polygala' (< görög *polýs*, *polý* 'sok, számos' és *gála* 'tej') növényről: „A' marhák meg-evén ez füvet, böv tejet adnak”. A tehenfű takarmánynövény voltára utal *tinóöröm*, *tinószegfű* (MNöv. 190) társneve is. A latin nemzetségnevében szintén a *tehen* állatnév szerepel: *Vaccaria* (< latin *vacca* 'tehen'). A *tehenfű* idegen nyelvi megfelelői ezzel az állatnévvel: a németben a *Kuhkraut* 'ua.' (PbF. 465) [R. 1873 *Kühkraut* 'Saponaria vaccaria' (Grimm: DWb. 5: 2557)], a *Rindskraut* 'Botrychium lunaria' (M. 453) és a *Kuhkraut*, *Kuhnelke* (Genaust), valamint a szlovák *kraviarka obilná*, cseh *kravinec jehlanovitý*, szerbhorvát *obični kravajac* 'Vaccaria pyramidata' (Weeds 1758). A *Vaccaria* társneve a **tehénszegfű** (Nsz. 306). Újabbkori jövevényszó a magyarban, tükörfordítással vettük át a német *Kuhnelke* 'ua.' (M. 317) növénynevből. Idetartozó természetesen a **tinószegfű** (P. 249) is. R. 1951: ua. (Soó 755), 1968: ua. 'Vaccaria pyramidata' (MNöv. 190). Csak a botanikai szakmunkák tartják számon, nyelvjárási forrásadata nincs. A *tehenfű* másik, hasonló névadási szemléletű társneve a **tinóöröm** (P. 249). R. 1911: ua. (Nsz. 310), 1968: ua. (MNöv. 190), 1951: ua. (Soó 755), 1985: *tinóöröm* 'Vaccaria grandiflora' (Surányi 260). N. Nyárádi 35: ua. (Marosvásárhely). Az *öröm* helyett *üröm* utótag Surányi adatában (260) – mely egyébként önálló és igen elterjedt növénynev – nyilván nyomdahiba eredménye, melyet azután egyes későbbi szerzők is átvettek egymástól.

tehenabrák J. *Spergula arvensis* (MoK. 7/3: 9). R. 1911: *tehen abrak* 'ua.' (Nsz. 306), 1925: ua. (MF.). A tájnyelvi szó – mint a *Spergula arvensis* népnyelvi *tikhúr*, *csibehúr* (MNöv. 43) neve is – takarmánynövényt jelöl. Egyes területeken korábban jószágtakarmányként termesztették.

tehenalma J. almafajta (Andrásfalvy 294). Népnyelvi gyümölcsnév, Ordason használatos a fajta *tehenpicsa-alma* (uo.) hasonló neve mellett.

tehenárdája J. növénynev (Bakos 446). N. RKsz.: *tehenyárdája* (Erdély). Az összetett nyelvjárási növénynev utótagja a románból került át; vö. r. *ardeă*, *ardea* 'Sau cocostăre sălbatec' (A. Borza: *Primul dicționar de științe naturale române*. Cluj, 1921. 556). Ritka, helyi terminus, az említett két forráson kívül máshonnan nem adatolható.

tehenborsó J. *Vigna* (MoK. 7.3/17: 10). R. 1951: ua. (Soó 359), 1974: ua. (Uránia 1: 444). Szaknyelvi szó, a német *Kuherbse* 'Vigna sinensis' (M. 317) növénynev magyar tükörfordítása. A tehenborsó társnevei egyébként mind a bab szóval képzettek; vö. *búzábab*, *csicseribab*, *szembab*, *piribab*, *homokibab*, *kínabab*, *köldökös bab*, *lencsebab*, *lucernabab*, *rizkásbab*, *rogácsbab* (MNöv. 188). A németben is használatos a növény *Kuhbohne* (Genaust 683), azaz 'tehenbab' neve. A latin nemzetségnev a XVII. században élt olasz botanikus és egyetemi tanár, Domenico *Vigna* nevét őrzi, aki Theophrasztoz növénytani műveihez 1628-ban írt magyarázatokat.

tehenecscsfű R. 1894: N. ua. (Balaton-mellék) 'Sedum maximum' (FöldrKözl. 22: 74). N. Nyírk. 34: 37: *tehencsics* (Erdély) 'Primula veris'. A varjúháj Balaton-melléki nyelvjárási elneve-

zése metaforikus. Erdélyben a kankalin neve, annak harangszerű, kis sárga virágai emlékeztetnek a tehén tőgyére.

tehénfarkkóró R. 1800: N. *tehén fark kóró* 'Verbascum lychnitis' Izsák (Kitaibel 169). N. BotKözl. 35: 278: *tehén farkkóró*. Jelentése és alakja szerint az ökörfarkkóró hasonneve. Az állatnév + fark összetételű növénynevek közé tartozik, vö. *cickafark*, *macskafark*, *borjúfark*, *egérfark*, *ökörfark*, *ünőfark*, *rókafark* stb. Idegen nyelvi megfelelője a román *coada-vacii* 'Verbascum phlo-nuides' (DRM. 2: 726) és a német *Kuhschwanz* 'ua.' (M. 318).

tehénagomba J. Amanita muscaria; Boletus (Péntek–Szabó 334). R. 1874: *tehénvargánya* 'Agaricus cantharellus' (CzF. 6: 835). N. MNy. 33: 346: *tehénvargánya* (Örisziget) 'Boletus bovinus' | Péntek–Szabó 307: *tehénagomba* (Magyarvalkó) 'ua.', ua. (Magyarlétra) 'Amanita muscaria'. Az európai nyelvekben szélesben elterjedt a *tehén* állatnévvel képzett gombanév. Érdekes, hogy a finnugor (közelebből a permi) nyelvekben is ezzel az állatnévvel jelölnek egy gombát; vö. rokon nyelveinkben a zürjén *mes gog*, permják *mes tšak* 'kögomba' (A. N. Rakin: Lexik der niederen Pflanzenwelt. Sziktivkar, 1985. 19), mely szó szerint lefordítva 'tehénagombát' jelent. A románban is találunk hasonló gombaneveket; vö. *buretele-vacii* 'Lactarius subdulcis' (DRM. 2: 726), mely az édeskés tejlegomba, a *turta-vacii* 'Boletus lutens' a barna gyűrűs vargánya neve. A németben meglévő tükörszavak közül a *Kuhpilz* (M. 318) a Boletus badius, bovinus, luridus, pachypus, scaber és varieg. gombákat jelenti, míg a *Kuhschwamm* a Boletus bovinus, edulis, satanas, variegatus, Lactarius piperatus, L. velereus neve. A latin *bovinus* fajnév szintén a tehén állatnévvel jelöli ezt a gombát; vö. *bos*, genitív *bovis* 'tehén', mely a görög *bousz* 'ua.' szóval rokon. Mint arra a tudományos név, a *Lactarius* (< lat. *lac*, gen. *lactis* 'tej') elnevezés is utal, ezek az Agaricales rendbe tartozó gombák tejesek; ha megsérül a gomba, bőséges tejnedv csurog ki belőle. A *tehénagomba* hasonneve a **tinógomba** (R. 1780: *tinógomba* 'Bovinus' (Phytologicon 84), 1783: *tinó gomba* 'ua.' (NclB. 432), 1792: ua. (Gáti 17), 1807: ua. 'Suillus bovinus' (Márton:Term. XXXII, 3: 34/1), 1832: ua. (Kreszn. 2: 42), 1896: ua. 'Boletus bovinus' (Pallas 12: 450), 1911: ua. 'Boletus bulbosus' (Nsz. 311). N. Ethn. 87: 228: *tinógomba* (Kárpáthalja, Dercen). Az összetett szó *tinó*- előtagja névátvitel eredménye.

tehénlábú fű R. 1570 k.: *tehen labu fü* (Ars Medica 98). Hapax. A németben szó szerinti megfelelője a *Kuhfuß* (azaz 'tehénláb') 'Caltha palustris, Chenopodium, Orchis, Salvia prat.' (M. 317). Minden bizonnyal azonos szemléletű, de egymástól független névadás.

tehénnym J. Wulfenia (P. 248). A németből való újabb szaknyelvi szavunk; mégpedig a *Kuhtritt* 'ua.' (PbF. 479), szó szerint 'tehénlépés, téhénnym' növénynév tükörfordítása. Emellett megvan a németben a növény *Wulfenie* társneve is, mely a latin *Wulfenia* nemzetségnévvel együtt az osztrák matematikus és botanikus, Franz Xaver Wulfen (1827–1905) emlékét őrzi, aki az alpesi országok növényzetének jelentős kutatója volt.

tehénpaszternák J. Heracleum sphondylium (MNöv. 128). R. 1903: ua. (MVN. 58). N. Kovács 37: *tehénpasztinák* (Szigetköz) 'ua.'. Németből – tükörfordítással – átvett szaknyelvi szó nyelvünkben; vö; ném. *Kuhpastinak* 'ua.' (M. 318). A névadás szemléleti háttere az, hogy a zsenge növényt a tehenekkel etetik. Az összetett növénynév utótagja vándorszó; megvan az angolban, németben, franciában, olaszban, szlovákban, lengyelben és oroszban. Mindezek végső forrása a k.lat. *pastinaca* 'ua.' (TESz. 3: 125). A magyar szó első felbukkanása 1600 körüli: „Az pásztornákot szépen megmossad és metéljed” (Radv: Szak. 21).

tehénrépa R. 1805: ua. (Pethe F.: Pallérozott... 154), 1835: ua. (Kassai 4: 209), 1897: ua. 'cukorrépa' (Pallas 16: 9). A marharépa hasonneve.

tehénnvidító J. Ornithopus (MNöv. 43). R. 1783: *tehén-vídtító-fü* 'Ornithopus perpusillus' (NclB. 405), 1807: ua. (MFüvK. 418), 1815: ua. (Kassai B 152), 1843: ua. (Bugát 427), 1845: *tehénnvidító* 'ua.' (Műsz. 424), 1874: *tehénnvidítófü* 'Onosis agrestis' (CzF. 6: 165), 1925: *tehénnvidító* 'Ornithopus sativus' (MF. 640). A csibeláb (madárlábfű, madárkörömfű < lat. *Ornithopus* < gör. *órnisz* 'madár' és *pousz* 'láb') társneve a *tehénnvidító*. Magától értetődő a névmagyarázat, ugyanis ezt a fűvet a tehenek különösen szívesen legelik. Ugyanígy névadási szemléleten alapul a német

Kuhlust (azaz 'tehénöröm, tehénkedv') 'Elaphomyces cervinus' (M. 317) növénynév is. Benkő József-rév került a növénytan szaknyelvébe, alighanem erdélyi etnobotanikai terminus alapján.

tehénvirág J. Taraxacum (Nsz. 306). N. Péntek–Szabó 334: ua. 'Anemona nemorosa; Leucanthemum vulgare' (Erdély) | Honismeret 1979.7: 101: ua. 'margaréta' (Kalotaszeg). Ma már csak tájnyelvi szinten használatos növényneünk; valószínűleg a németből, tükörfordítással átvett. Mégpedig a rendkívül széles elterjedtségű *Kuhlblume* (M. 316) elnevezésből, mely a Taraxacum officinalis jelentése mellett még 24 más növényfélélt is jelöl. Bár lehet egymástól független névadás is. A *tehénvirág* Erdélyben 'Anemona nemorosa' jelentéssel is használatos. A szintén gyönyörű virágokat hozó Anemona pulsatilla neve a németben – alaki hasonlóság alapján – *Kuhschelle* (Eue, Höhn 159), azaz 'tehéncsengettyű, tehéncsengő'.

tinóru / tinóorrú gomba J. Boletus (MNöv. 190). R. 1504 k.: *fekete tinor* 'Fistulina', *tino or* 'Pholiota mutabilis' (NyTudÉrt. 80: 29), 1594: *tino or* (NomPann.), 1601: *tinor gomba, fekete tinor* (FungPann. 281), 1792: *tinó orrú gomba* (Gáti), 1803: ua. 'Kuhpilz' (Márton), 1804: N. *tinoró gomba* 'Boletus' Szokolya (Kítaibel 169), 1807: *tinóru* 'ua.' (MFüvK. 583), 1833: *tinó orrú gomba* 'ua.' (Kassai 2: 292), 1842: *tinóru* 'ua.' (Kubinyi 82), 1843: ua. (Bugát 434), 1845: *tinóorrú gomba* 'ua.' (Műsz. 430), 1873: ua. (Ballagi 2: 641), 1897: ua. (Pallas 16: 195), 1911: ua. (Nsz. 310). N. Kassai 4: 42: *tin' orrúgomba* 'vargánya' (Hegyalja) | MTsz. 2: 738: *tinóri gomba, tinóorrú gomba* (Szatmár), *tinórka-gomba* (Szabolcs) 'ua.' | NyTudÉrt. 80: 29: *tinóru gomba, tinóorrú gomba* (Udvarhely m.), *tinorru* (Debrecen) 'Boletus edulis', *tinorgomba* (Veszprém) 'Tricholoma gambosum', *tinóru* gomba (Beregszász) 'vargánya' | SzamSz.: ua. 'Boletus edulis' | NéprKözl. 1957: 276: *sárga tinóra* (Bernecebaráti) 'Boletus flavus' | Nyr. 38: 379: *tinargomba* (csángó) *fehér tinóra* 'Boletus edulis' | NéprÉrt. 39: 234: *tinora, tinori, tinorugomba* (Regéc, Mogyoróska, Baskó, Komlócska, Háromhuta) 'ua.' | Péntek–Szabó 307: *tinóri* (Kalotaszeg, Nyárszó) 'ua.' | MNy. 29: 321: *tinóri gomba* (Bogdánfalva) 'ua.' | BotKözl. 41: 114: *sárga tinoru* (Gyöngyös) 'ua.' | TermtudKözl. 31: 145: *tinorru* (Debrecen) 'ua.'; 146: *tinorgomba* (Veszprém) 'Tricholoma gambosum' | Kótyuk 91: *tinóragomba* (Kárpátalja, Rát) 'Leccinum scabrum'. Az összetett szó *tinó-* előtagja névátvitel eredménye. A tudományos *Bovinus* elnevezésben ugyanis a *tehén* állatnév szerepel, a latin *bos*, gen. *bovis*, mely a görög *bousz* szóval rokon. Az artepitheton a gomba húsának vajszerű anyagára és színére utal (a vaj alapanyaga a *lac bovinum* 'tehéntej'). A ma használatos *tinóru gomba* elnevezés a *tinóorrú gomba* folytatója, elhomályosult összetétel. Eredetileg *tinóorr* volt, ebből összevonással jött létre a *tinor*. A gombát húsos, gömbölyded alakjáról nevezték el Gregor szerint (NyTudÉrt. 80: 29), mivel hasonlít a fiatal tinó, illetve borjú orrához. (A Gomphidius glutinosus gomba német neve egyébként szintén a tehén pófájához való hasonlítás alapján jött létre: *Kuhmaul* (Pilz 48), azaz 'tehénpofa'). A *boletus* a régi rómaiak legfontosabb étkezési gombája volt (Plinius 22: 92; Seneca: Epist. 95: 25). A szó a görög *bolétesz, bolíteusz* 'Amanita caesarea' (Genaust 102) gombanévvel rokonítható.

tinótort J. Boletus bulbosus (Nsz. 311). R. 1863: N. *tinótort* (Székelyföld) 'gomba neme' (Kriza: Vadrózsák Tsz.). N. MTsz. ua. (Udvarhely m.) 'pöfeteg gomba', *tinórka-gomba* (Szabolcs m. Besenyőd). Ha ezt a gömbölyű gombát eltiporják, összetapossák, a tetején lévő kis nyíláson kiáradnak a spórák [innen ered *porgomba* (Brassó m. Tatrag; Nyr. 38: 379), *füstölő* (Szalonta; MNy. 13: 126) neve], „gyöngye pöf hangot adva” (CzF). A *pöfeteg gomba* elnevezés igen régi [1578: Herbarium 28: *poefeteg-gomba*, 1584: NomPann.: *pöfeteg*, 1590: SzikszF.: *poeffedek*, 1838: *pöfeteg-gomba* (Tsz)]; ám ma is használatos. Ugyanígy hangutánzó elnevezés a *bábafing-gomba* (Pallas), a *lófing és pófing* (Tordán; Nyr. 42: 11) is. Szalontán *lúfing és bikafing* ismeretes (MNy. 13: 126). A *tinótort* jelentése is csak így magyarázható, vö. *tortyog* 'szortyog' Balaton melléke, *tortyan* 'buggyan' Háromszék m., *trottyos* 'fingós' Szentes, *trotty* Bács-Bodrog m., *tritty-trotty* 'fing' Debrecen (MTsz.).

nyűfű J. 1. *Thlaspi arvense* = mezei tarsóka; N. Vas m.: *Potentilla argentea* (MNöv. 139). R. 1783: ua. (NclB. 393), 1843: ua. (Bugát 314), 1911: ua. (Nsz 214), 1925: ua. (HGY. 2: 268). A palackféregfű, csimaskafű, poloskafű társneve. A névadás szemléleti háttere szintén a jelölt növény bűdös szaga. Román neve R. (1781) *burjane jermelui* (NclB. 393).

nyúmaszlag R. 1896: ua. 'Helminthia fuss.' (Pallas 13: 319). Az elnevezés onnan ered, hogy a növényt régen főreg ellen használták. Mérges növény voltára utal az összetétel utótagja is. A *maszlag* (a szó első előfordulása 1545: „intoxiant multos cum veneno vel cum aliqua *maszlag*” TESz. 2: 858) jelentése 'méreg; mérgezett étel'. Számos nyelvben meglévő vándorszó, mindben mérges növényeket, vagy mámorító növényi kivonatot jelöl. A végső forrás az arab *mašlūk* 'maszlag' (uo.). A tudományos latin nemi névben is a 'bélféreg, orsógilisza' jelentésű görög *hélmisz*, *hélminsz*, gen. *hélminthosz* szót találjuk.

nyüölőfű J. Polygonum hydropiper (Nyr. 85: 213). R. XVIII. sz.: N. *nyüölőfű* 'Persicaria' (uo.), 1841: *nyüölő fű* (Barra: Növénytan 378). Minden bizonnyal ugyanaz a névadási szemlélet háttere, mint az előző név esetében. A növény hasonneve a régi (XVIII. sz.) *kukachajtófű* (Nyr. 85: 213).

oroszlánfarok J. Leonotis leonurus (P. 193). R. 1896: ua. 'gyöngyhím' (Pallas 13: 494), 1911: ua. 'Leonorus' (Nsz. 220), 1966: ua. 'Leonorus cardiaca = szúrós gyöngyajak' (MNöv. 141). A magyar *oroszlánfarok* név alakfestő, a latin *leonurus* (< görög *leon* 'oroszlán'; *oura* 'farok') faji név tükörfordítása, akár a német *Löwenschwanz*, flamand *leeuwenstaart*, dán *løverumpe*, francia *queue de léon*, olasz *coda di leona* (Mollay E.: Növénynevek Melius Herbariumában. 89). A növény magtartó tokja hasonló az oroszlán farkához. De hasonlítják az oroszlán füléhez is a Leonotis leonurust: **oroszlánfűl** (MNöv. 141). Az egzotikus növény szintén latinból fordított neve. A *Leonotis* nemi elnevezés ugyanis a görög *léon*, gen. *léontosz* 'oroszlán' és az *otász*, gen. *otósz* 'fűl' szavakkal függ össze. A növény bolyhosan szőrös, nagy bíborszínű virágaira utal. Az oroszlánfarok gyógynövény. Angol nevét – *motherwort* (azaz anyafű) – az anyaméhet nyugtató hatásáért kapta. Enyhít a vajúdas fájdalmain is.

oroszlánfog J. Leontodon (P. 193). R. 1578: *oro /zlánfog* 'Hieracium' (Herbarium 75a), 1783: *oroszlán-fog-fű* 'Leontodon taraxacum' (NclB. 410), 1807: ua. (MFüvK. 446), 1808–13: *oroszlánfog* (Pethe F.: Pallérozott... 229), 1833: *oroszlány-fog* (Dankovszky 707), 1835: *oroszlány-fog fű* 'ua.' (Kassai 4: 40), 1841: *oroszlánfog* 'ua.' (Barra: Növénytan 241), 1843: *oroszlánfogfű* 'ua.' (Bugát 320), 1866: *oroszlánfog* 'ua.' (CzF. 4: 1086), 1869: ua. (Math. és TermTudKözl. 6: 208), 1873: ua. (Ballagi 2: 368), 1879: *oroszlánfogfű* (Nyr. 8: 415), 1896: *oroszlánfog* 'ua.' (Pallas 13: 494), 1911: ua. (Nsz. 219), 1951: ua. (Soó 715). N. MVN. 157: *arszlánfog* 'Leontodon danubialis' [Gyógyn. 17: *oroszlánfog* (Csíkszereda) 'Taraxacum officinale'. Ez a sárga virágú, réti fű öblösen fogazott leveleiről kapta előkelő nevét. A nemzetség tudományos és magyar neve is a szeldelt levél szárnyaltan osztott vagy durván fűrészes, fogazott szélén alapul. Német *Löwenzahn* 'ua.' (Dankovszky 707, Lwb. K2010) és francia R. (1783) *dent de lion* (NclB. 410), *liondenti* (FMF. 485) elnevezése szintén tükörszó. Ezek is fordítással a latin elnevezésből valók, mely a görög *léontosz* (< *léon* 'oroszlán'; *odousz*, *odóntosz* 'fog') szóra vezethető vissza. Azonos a névadás szemléleti alapja a növény egyik hasonnevénél, a *dárdafogú apárka* (MVN. 157) elnevezésnél. Hívják *barátfejűnek* (uo.) is, ennek már Veszelszki megadta a magyarázatát: „nagy sárga virága van, mely ha megéri, a szél elkapván, kopaszon marad a helye, mint a barát feje”.

oroszlánfű J. Taraxacum officinale (Gyógyn. 17). A gyermekláncfű etnobotanikai elnevezése Csíkszereda környékén.

oroszlángomba R. 1896: ua. 'Terfezia leonis' (Pallas 13: 494). Az oroszlán névvel alkotott gombanevünk a német *Löwentrüffel* 'ua.' (Genaust 635) mintájára keletkezett. Latin elnevezésében is szerepel az oroszlán állatnév.

oroszlánhaj J. Stipa capillata (MNöv. 113). R. 1894: N. *oroszlánhaj* /Balaton vidéke/ 'Stipa capillata' (FöldrKözl. 22: 74), 1911: *oroszlánhaj* (Nsz. 220). Az oroszlánhaj tudományos neve a kun-korgó *árválányhaj*, a növény a puszták, a terméketlen, köves, kopár helyek érdekes füve, a cserkészkalapok díszjele. Először Lencsés György kéziratosa orvostanikai munkájában (Ars Medica, 1570 k.), Calepinus szótárában (1585) és Szikszai Fabricius Balázs sárospataki tanár 1590-ben megjelent Nomenclaturájában bukkan föl: *arua leány haia* néven. A görögök *adianton*, a rómaiak *capillus veneris*, azaz *Vénuszhaj* nevű növényénél valószínűleg Szikszai Fabricius Balázs, akinek Nomenclaturája már jóval megjelenése előtt kéziratban, másolatban közkezen forgott, volt a régi név ma-

gyar átültetője. Alighanem azért fordította *árvalányhaj*nak a *Vénuszhaj*ként ismert páfrány ókori latin nevét, mert az *árvalány* Venus papnőinek volt akkoriban falusi gúnyneve. Az oroszlánhaj egyéb társnevei közül a *hajfű* (Nsz. i. h.), *hajka*, *lányhaj* (MNöv. 24) is a szárra utaló alakfestő név. Már az ókorban is hasonló szemléletű neve volt. A *Stipa* nemzetségnév (< görög *sztype*) 'kóc' jelentésű. A latin *capillata* fajnév (< *capillus* 'haj') szintén 'hajjas, hajjal benőtt' jelentésű. A növény német neve is *Büschelhaar* (Geanust 124), azaz 'hajcsomó', *Frauenhaarfarn*, azaz 'női haj páfrány', *Venus-haar*, azaz 'Vénuszhaj' (PbF. 66).

oroszlánszáj J. Anthirrhinum majus (Surányi 259). R. 1664: *oroszlán fáj* (Posoni kert 74), 1807: *oroszlánszáj 'ua.'* (MFüvK. 362), 1835: *oroszlánszájú virág* 'borjúorrú fű' (Kassai 4: 40), 1843: *oroszlánszáj 'Antirrhinum majus'* (Bugát 320), 1862: ua. (CzF. 1: 744), 1873: ua. 'növény a pintyök közül' (Ballagi 2: 368), 1896: ua. (Pallas 13: 494), 1903: ua. 'Aconitum napellus' (MVN. 109), 1910: *oroszlánszájú virág*, *oroszlánszáj 'Antirrhinum majus'* (MNY. 6: 39), 1911: *oroszlánszáj 'ua.'* (Nsz. 220). N. NyIrK. 1: 154: *oroszlánszáj* (Szilágyság: Selymesilova, Zilah, Zsibó; Éradony; Bihar: Solyom) 'Antirrhinum majus' | SzegFüz. 2: 67: ua. (Szucság) | NövKözl 2:22: ua. 'Aconitum napellus' (Szucsák, Kolozs m.) | MNY. 4: 33: ua. (Réty) 'Linaria intermedia', ua. (Hétfalu) 'Antirrhinum majus, titogtató' | FöldrKözl. 22:67: *oroszlánszáj* (Balaton mell.) 'ua.' | NyIrK. 34: 29: *oroszlánszáj, tátinkó oroszlány* (Erdély). Egy régi latin monda szerint a virág úgy keletkezett, hogy Herkulest, aki a nemeai oroszlánt barlangjában megfojtotta, Flóra, a virágok istennője megkoszorúzta. Ehhez új virágot teremtett, mégpedig olyant, amely hasonlít a szörnyű vadállat pofájához. A latin *Antirrhinum* (< görög *anti* 'ellen', de helyenként 'hasonlatos', illetve a *rhisz*, gen. *rhinosz* 'orr') nemzetségnév jelentése 'orrszerű, orrhoz hasonló'. Az *oroszlánszáj* név magyarázata az, hogy a növény virága a két oldalán összenyomva feltárul. Mint Lippay írta: „olylan a virágja, mint az oroszlánnak szája: ha meg nyomítyak, meg nyílik...” (Posoni kert 75). Erre a tulajdonságára vonatkozik erdélyi *tátintó* (Horváth 506: Magyarózd), *tátogató* (MNYj. 12: 177: Balmazújváros), *szájoka* (uo. 9: 180: Erdély, Lózsád), *tátogó* (NyF. 56: 30: Hajdú vm) és több egyéb társneve is; vö. *medveszáj*, *tátika*, *tátikavirág* (MNöv. 141), *szamárszáj*, *libaszáj*, *tátocájú virág*, *tátotszáj* (NyIrK. 34: 29), *tátincs* (Natter 41). Hasonló hangzású, ám mégsem idetartozó a növény népnyelvi *táltos*, *tátos* elnevezése, mert az oroszlánszáj valamikor varáznövény hírében állott, számos hiedelem olvasható róla Matthiolusnál, Csapónál stb. Az *oroszlánszáj* idegen nyelvi megfelelői közül vö. orosz *lviniuj zjov* (tlk. 'oroszlántorok') 'Antirrhinum' (MO. 540), szerbhorvát *lavlja njuška* 'oroszlánszáj' (Palich E.: Magyar-szerbhorvát kéziszótár. Bp., 1968: 697), német *Löwenmaul*, román *gura leului* 'ua.' (Weeds 140). Az 'Antirrhinum sempervirens' növény latin fajnevének megfelelője az *örökzöld oroszlánszáj* és a német *immergrünes Löwenmaul*, hasonló a francia *mufler toujous vert* (AFE. 86) is.

oroszlántalp J. Alchemilla (MNöv. 146). R. 1706: *oroszlány láb 'ua.'*; orosz fű' (PPNomH.), 1762: *oroszlán talp fű 'ua.'* (PP. 949), 1775: ua. (Csapó 208), 1783: *oroszlán-talpu-fű 'ua.'* (NclB.), 1794: ua. (Rác S.: A borbélyi tanításoknak 265), 1832: *oroszlány talpú-fű 'ua.'* (Kreszn. 2: 96), 1833: ua. (Dankovszky 707), 1835: *oroszlány-talp fű 'ua.'* (Kassai 4: 40), 1843: *oroszlántalpfű 'ua.'* (Bugát 320), 1867: ua. (CzF. 4: 1087), 1873: ua. (Ballagi 2: 368), 1903: ua. és *oroszfű 'ua.'* (MVN. 28), 1911: *oroszlántalpfű 'ua.'* (Nsz. 220). A névadás a növény levelével függ össze. A palástfű levelei szív alakúak, kerekdedek, lekerekített karéjúak. Egyéb hasonló nevet erre utal: *farkastalp* (MNöv. 147). Az *oroszlántalp* német megfelelője a R. (1783) *Löwenfus*, *Löwentapp* (NclB. 332), olasz R. (1775) *Pie de Leone*, francia *Pied de Lyon* 'Alchimilla' (Csapó 209). A növény korábbi latin tudományos neve is az 'oroszlánláb' jelentésű *Leontopodium* (pl. Csapónál i. h.); már Pliniusnál olvasható a latin *leontopodium*=*leontopodalon* növénynév, mely a görög Dioszkuridész *leontopodium* (< görög *léon* 'oroszlán' és *pódion* 'lábacská') botanikai terminusának átvétele. Az ókori nevet először Andreas Matthiolus elevenítette fel 1569-ben megjelent növénytani művében. Az Alchemilla hasonló nevet az **oroszlánláb** (MNöv. 146) R. 1903: ua. (MVN. 28), 1911: ua. (Nsz. 220). További társneve a *palástfű*, *Boldogasszony palástja* (MNöv. i. h.; R. 1775: *Bóldog-Asszony palástja* (Csapó 208), 1911: Nsz. 225, illetve 38)), mely a növény német *Frauenmantel* (Geanust 49) nevével függ össze.

A NEM KÖZISMERT RÖVIDÍTÉSEK FELOLDÁSA

- Andrásfalvy = Andrásfalvy Bertalan: *Duna menti gyümölcsöskertek*. MTA. Dunántúli Tud. Int. Évk. 1963. 53.
- Ars Medica = Lencsés György: *Ars Medica*. Kézírtos orvosbotanikai mű. 1570 k.
- Bakos = Bakos Ferenc: *A magyar szókészlet román elemei*. Budapest, 1982.
- Dankovszky = Dankovszky, G.: *Magyaricae linguae lexicon critico-etymologicum*. Pozsony, 1833.
- DRM. = *Dicționar romin-maghiar*. Bukarest, 1964.
- FMF. = Sajó Endre: *Francia–magyar mezőgazdasági szakszótár*. Budapest, 1987.
- FungPann. = C. Clusius: *Fungorum in Pannoniis observatorum brevis Historia*. 1601.
- Gáti = Gáti István: *Természet története, melyet a' gyenge elmék kedvéért készített*. Sziget, 1792.
- Genaust = H. Genaust: *Etimologisches Wörterbuch*. Basel–Boston–Berlin, 1966.
- Gyógyn. = Kovács Levente: *Gyógynövény zsebkönyv*. Csíkszereda, 1996.
- Herbarium = Melius Juhász Péter: *Herbarium a faknac fvékneec nevekről, természetekről és haßnairol*. Kolozsvár, 1578.
- HGy. = Magyary-Kossa Gyula: *Hazai gyógynövények*. Budapest, 1925.
- Horváth = Horváth S.: *Szőlőgazdák könyve*. Budapest, 1898.
- Kitaibel = Priszter Szaniszló: *Magyar növénynevek Kitaibel Pál útinaplóiban* (OrvTörtKözl. 1984: 3/4).
- Kovács = Kovács Antal: *„Járok-kelek gyöngyharmaton”*. Mosonmagyaróvár, 1987.
- Kótyuk = Kótyuk István: *Népi növényismeret és növénytani szókincs Ráton*. Ungvár–Budapest, 1993.
- Kreszn. = Kresznerics Ferenc: *Magyar szótár gyökérrenddel és deákzattal*. Buda, 1831–2.
- Kubinyi = Kubinyi Ágoston: *Magyarországi mérges növények*. Buda, 1842.
- LWb. = *Landwirtschaftliches Wörterbuch in acht Sprachen. I–II*. Prága, 1970.
- M. = H. Marzell: *Alphabetisches Verzeichnis der deutschen Pflanzennamen*. Leipzig, 1957.
- Márton = Márton József magyar–német szótárai. 1800 és 1807.
- MF. = Jávorka Sándor: *Magyar flóra*. Budapest, 1924–1925.
- MFüvK. = Diószegi S.–Fazekas M.: *Magyar Fűvész Könyv*. Debrecen, 1807.
- MNöv. = Csapody V.–Priszter Sz.: *Magyar növénynevek szótára*. Budapest, 1966.
- MO. = Magyar Beck Vladimir: *Magyar-orosz mezőgazdasági szótár*. Budapest, 1953.
- MoK. = *Magyarország kultúrflórája*. Budapest, 1959.
- Műsz. = Kovács Mihály: *Háromnyelvű fejtő műszótár*. Buda, 1845.
- MVN. = Hoffman K.–Wagner J.: *Magyarország virágos növényei*. Budapest, 1903.
- Natter = Natter-Nád Miksa: *Virágos könyv*. Budapest, 1939.
- NclB. = Benkő József: *Nomenclatura botanica*. (in Magyar Könyvtár I.) Pozsony, 1783.
- NomPann. = C. Clusius: *Stirpium nomenclator pannonicus*. Antverpia, 1584.
- Nsz. = Cserey Adolf: *Növénytár*. Budapest, 1911.
- NyIrK. = *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*. Kolozsvár, 1957–.
- P. = Priszter Szaniszló: *Növényneveink*. Budapest, 1998.
- PbF. = R. Schubert–G. Wagner: *Pflanzennamen und botanische Fachwörter*. Leipzig, 1988.
- Péntek–Szabó = Péntek J.–Szabó A.: *Ember és növényvilág*. Bukarest, 1985.
- Phytologicon = Molnár János: *Phytologicon*. Buda, 1780.
- Posoni kert = Lippay János: *Posoni kert*. Nagyszombat – Bécs, 1664.
- RKsz. = Márton Gy. – Péntek J. – Vöő I.: *A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai*. Bukarest, 1977.
- Soó = Soó Rezső: *A magyar növényvilág kézikönyve*. Budapest, 1951.
- Surányi = Surányi Dezső: *Kerti növények regénye*. Budapest, 1985.
- SzegFüz. = *Szegedi Füzetek*. Szeged, 1934–36.
- Term. = *A Természet*. Budapest, 1898–1944.
- Uránia = *Uránia – Növényvilág I–II. Magasabbrendű növények*. Budapest, 1974–76.
- Veszelszki = Veszelszki Antal: *A 'növény-plánták' országából való erdei, és mezei gyűjtemény*. Pesth, 1798.
- Weeds = Williams, G. – Hunyadi K.: *Dictionary of Weeds of Eastern Europe*. Budapest, 1987.

Kálnási Árpád: Debreceni cívis szólások és közmondások. TKK Debrecen, 2008. 344 oldal

Alig néhány évvel a Debreceni cívis szótár megjelenése (2005) után most kézbe vehettük Kálnási Árpád legújabb könyvét, a debreceni népnyelv frazémáinak gyűjteményét. Ez a kötet méltó folytatása az impozáns terjedelmű szótárnak, hiszen tulajdonképpen ennek a munkálatai során szerzett tapasztalatok ösztönözték a szerkesztőt arra, hogy a frazeológiai kapcsolatokról is egy önálló kötetet jelentessen meg. Bár korábban eléggé pesszimistán nyilatkozott ennek lehetőségéről: „...ismerve a cívis szótár gazdag frazémakincsét, felmerült bennem a gondolat, hogy szerkesztek majdan egy kötetet Cívis szólások és közmondások Debrecenből címmel ... Sajnos, ennek megvalósításáról alighanem le kell mondanom. Bízom benne, hogy egyszer valaki elkészíti.” Ezt írta a szótár bevezetőjében, és íme, most mégis itt van a korábban megálmodott önálló gyűjtemény.

Mit is tartalmaz tulajdonképpen ez a külső megjelenésében is terjedelmes, értékes kötet? 2341 szócikkbe foglalva természetesen a debreceni cívis nyelv „virágait”, a debreceni népnyelvben használatos szólásokat és közmondásokat. Gazdag szakirodalma van annak a kérdésnek, hogy milyen szerepet töltenek be ezek a frazeológiai kapcsolatok egy-egy közösség kommunikációs rendszerében. Most csak a szépen megfogalmazott ajánló sorokból Kiss Jenő és Nyíri Antal gondolatait idézem: „Mint az égyűrűk a fák koráról, úgy vallanak a szólások, közmondások azon közösség múltjáról és jelenéről, amely közösség tagjai éltetik, hordozzák őket.” „...ahány szólás, annyi beszédes tanúja népünk és nyelvünk múltjának: társadalmi élete egykori folyásának, munkájának, műveltségének, más népekkel való sokféle kapcsolatának, küzdelmeinek, játékaiknak, szokásainak és régi korok hiedelmeinek, úgyhogy szólásaink valóságos nemzeti múzeum.” (3).

Minden szótáríró, szerkesztő, de különösen a tájszótárak írói, szerkesztői szembe találják magukat azzal a problémával, hogy egy-egy szűkebb közösség szókészletén belül mit tekintsenek helyi értékűnek, tájszónak, és melyek azok a lexikai elemek, amelyek az egész magyar nyelvterületen ismeretesek. Célszerű ez az elkülönítés a frazémák körében is, hiszen számos olyan szólás, közmondás található, amelyeket csak egy-egy szűkebb nyelvközösség, egy-két település lakói ismernek és használnak, másokat viszont bárhol föllelhetjük, és a köznyelvben is megtalálhatjuk őket. Nincsenek statisztikai adataink arra vonatkozólag, hogy milyen lehet a táji és köznyelvi elemek aránya egy-egy település szókészletében, illetőleg frazémakészletében. Csak az eddig megjelent regionális szótárak, tájszótárak tapasztalataiból fogalmazhatunk meg néhány következtetést. A táji és a köznyelvi lexémák arányát tekintve a táji kötődésűek mennyisége viszonylag csekély, talán 15% körül lehet. Ahhoz, hogy a tájnyelvet beszélők is megértsék a standard magyar köznyelvet, a grammatikai rendszer azonossága mellett a szókészlet jelentős részének is azonosnak kell lennie.

Nem egészen ez a helyzet a frazeológiai kapcsolatokat illetően. Ha ezek körében végzünk összehasonlítást, vizsgáljuk a helyi és a köznyelvi frazémák arányát, akkor azt tapasztaljuk, hogy a tájszavaknál minden bizonnyal jóval több a csak helyileg használt és ismert frazémák száma. Érdemes lenne ennek a feltételezésnek a bizonyítását a debreceni cívis nyelv vonatkozásában is elvégezni. Ennek ellenére ne lepődjünk meg azon, ha a Debreceni cívis szólások és közmondások

gyűjteményében számos köznyelvi vagy legalábbis a nyelvterület nagy részén ismert és használt szókapcsolattal találkozunk. Ennek oka a gyűjtési módszerben keresendő. Óriási mennyiségű forrást használt fel előhívóként, mintegy áteresztve az ott talált adatokat a debreceni népi emlékezet rostáján, melyek azok, amelyek Debrecenben is ismertek és használatosak. „A felhasznált források és irodalom című jegyzékből kitetszik, hogy a szerző beépítette gyűjteményébe a korábbi szólás- és közmondásgyűjtemények tucatjait, szótárakat és egyéb műveket a régebbi és a későbbi időből, így például irodalmi műveket Heltaitól Csokonain át Déry Tiborig... O. Nagy sokezer frazémáját hiánytalanul kikérdeztem, vagyis nem csupán a tájnyelveket... Tájnyelvi, népnyelvi és régi frazémái között sok olyat találtam amelyek Debrecenhez (is) köthetők.” (7). Miért volt szükség ilyen nagy mennyiségű forrásanyagra? Voltak ugyan szép számmal adatközlők is, akik már a cívis szótár agyagának gyűjtésekor is értékes adatokat szolgáltatnak, ők most is segítségére voltak a szerzőnek. Maradt még gyűjtési módszerként a passzív megfigyelés, de „Passzív megfigyeléssel a kutató, különösen ha nem él benne a közösségben, csupán csekély eredményre számíthat” (Don Quijote 8). Az irodalmi vonatkozásokhoz lássunk néhány kiragadott példát.

Amikor Don Quijote de la Mancha, a bús képű lovag, harmadszor is elindult szülőfalujából, hogy mérhetetlen kalandok részese legyen, igen elmés beszélgetést folytatott hűséges fegyverhordozójával, Sancho Panzával. Sancho az eszmecsere során leplezni akarta együgyűségét, és szebbnél szebb közmondásokkal kápráztatta el gazdáját. A fordító, Győry Vilmos a magyar változatban többek között az alábbiakat adta a szájába: *Pénz beszél, kutya ugat. Ígéret szép szó, ha megtartják, úgy jó. Jobb ma egy veréb, mint holnap egy tűzok. Az asszonynak hosszú a haja, rövid az esze. Vak tyúk is talál szemet* (Cervantes: Az elmés nemes Don Quijote de la Mancha. II. kötet. Európa Könyvkiadó. Budapest, 1966. 53. oldal). Ezek után még több helyen is sziporkáznak a fordításban a közmondások: *Ahol malacot ígérnek, zsákkal kell ott forgolódni* (38), *Aki mer, az nyer. Megtalálja a zsák a foltját. Ki lehet ugratni a nyulat a bokorból* (70), *A lónak négy lába van, mégis megbollik. Ha vak vezet világtalant, végül is mindketten verembe esnek* (92). A hűséges szolga „agyafürtsége és emlékezőtehetsége azonban kiváltképpen a közmondások idézésében tűnt ki, igen sokszor hajuknál fogva cibálta elő őket, ahol és ahová éppenséggel nem illettek, amint a történet folyamán akárhányszor meggyőződhattunk róla” (84).

Most nézzük, hogy ezek közül melyek élnek, milyen formában és jelentésben a debreceni cívisek nyelvhasználatában is. Az *ígéret szép szó, ha megtartják, úgy jó*: csak úgy ér valamit az ígéret, ha teljesítik (134). Az *asszonynak hosszú a haja, rövid az esze*: (gúny) a nők nem olyan okosak, mint a férfiak (24). *Vak tyúk is talál szemet/búzaszemet*: néha az ügyetlen vagy ostoba embernek is van jó meglátása, használható ötlete (302). *Ha/Ahun malacot ígérnek, (ott) zsákkal forgolódj!/:* ha haszonra van kilátás, légy készen, ragadd meg az alkalmat! (206). *Aki mer, az nyer*: az életben csak az boldogul, aki mer vállalkozni, kockáztatni (213). *Megtalálja a zsák a foltját, (eceteskanta/eceteskanna a dugóját)*: mindenki megtalálja a hozzáillő életársat, barátot (320). *Kiugrattya a nyulat a bokorból*: színvallásra készíti (225). *A lónak négy lába van, mégis megbollik*: tévedni emberi dolog (198). *Vak vezeti a világtalant*: (gúny) az akar mást irányítani, aki maga is irányításra szorul (vö. Biblia: Máté 15, 14) (308). A fentiekből kiderül, hogy a Győry Vilmos Cervantes fordításából idézett 11 frazémából 9 Kálnási gyűjteményében is megtalálható.

Most illene még – legalábbis – mutatóban felsorakoztatni olyan szólásokat, közmondásokat, amelyek valóban lokális színezetűek, a debreceni cívis nyelvhasználat jellemzői. Ehhez persze átfogóbb kutatásokat kellene végezni annak bizonyítására, hogy valóban máshol nem fordulnak elő. Ennek hiányában azért megkockáztatom a feltevést, hogy az alábbiak csak helyi kötődésűek. *Voutam paraszt, leszek úr/leszekúr!/: (tréf, gúny)* <az urat játszó parasztra vonatkoztatott mondané>. A cívisek megvetően *leszekúrnak* nevezték az úri viselkedést, modort utánzó parasztembert (242). *Sóugor, nem sóugor, le a járdárul/ Ide sóugor, oda sóugor, le a cseresznyefárul!/:* <akkor mondják, ha nincsenek egy véleményen, nincs köztük egyetértés> (270). *Felrántotta a kortináját: (tréf)* <macska >

felrántotta a farkát (, és odapiszkolt). A *kortina* '(színházi) függöny' (174). Sorolhatnánk tovább a sokunk által nem ismert és nem hallott nyelvi leleményeket, de egyelőre legyen elég ennyi belőlük.

Természetesnek tekintjük, hogy a köznyelvi frazémák is tájnyelvi színezetben jelennek meg a gyűjteményben. Ez lehet lexikai változatosság: *Úgy megbánta, mint amék kutya kilencet/hetet köjköddzött/fjaddzott* (184). *Gonosz kezdetnek gonosz a vége* (165). *Áldott a sok kéz, átkozott/áldatlan a sok száj* (165). De lehet, hogy csak fonetikai, fonológiai eltérés van a köznyelvi és a helyi változat között: *Senki se prófétá a maga falujába/hazájába* (254).

A tájszótárak, frazeológiai kiadványok egyik fontos technikai problémája, hogy milyen címszó alatt kerüljenek be a két vagy több elemből álló szókapcsolatok a gyűjtemény szócikkeibe. Általában bevett gyakorlat a lexikográfiában, hogy az első tartalmas szó, nagyjából főnév kerül kiemelésre, vagy ha ez nincsen, akkor ige, melléknév, számnév is szóba jöhet. Kálnási is ezt a gyakorlatot követi, tehát például a *Mintha puskából lúttik vóna ki* szólás a **puska** címszó alá került (255). Ezzel a problémával függ össze az utalozás kérdése, vagyis az, hogy a frazéma többi tartalmas elemére történik-e a megfelelő betűrendi helyén utalás. Ha a fenti említett szólást nézzük, akkor abban tartalmas elem még a *lő* ige is, de erre a **lő** címszó alatt nincsen utalás. Találunk ugyan egyes szócikkek végén L. jelzéssel utalásokat, ezek azonban nem foglalják magukba az összes tartalmas elemre vonatkozó utalás követelményét, mert esetlegések, alkalmi jellegűek. Úgy gondolom, ebben a tekintetben célszerű lett volna követni az Új magyar tájszótár gyakorlatát. (Nyilvánvaló elírás a **lúd** címszó végén a L. kurva utalás (201), mert a **kurva** címszó alatt ez a lexikai elem nem fordul elő.)

Talán érdemes néhány szót ejteni a hangjelölés kérdésről is. Lexikai kiadványokban nem szokás a hangtani finomságok jelölése. Ez a mértéktartás jellemző a kötet egészére, mert a néprajzi szövegjegyzést alkalmazza, amely valójában fonológiai lejegyzés. Föltünteteti a nyelvjárás fonológiai értékű eltéréseit, de a fonetikai variánsokat figyelmen kívül hagyja (kivéve a kettőshangzókat). Tehát valójában a népköltési (folklor) alkotások kritikai kiadásának szabályzatát alkalmazza.

A kötet végén értékes összeállításokat találunk, amelyek nagy mértékben hozzájárulnak gyűjteményben való eligazodáshoz. Ilyen például a frazémákban előforduló személynevek listája, a helynevek és helynévi melléknévek listája, a rövidítésjegyzék, valamint a felhasznált források és a szakirodalom felsorolása. Fontos a német nyelvű rezümé, de a címszavak ismételt, ömlesztett formában való felsorolása elmaradhatott volna.

Összefoglalásképpen elmondhatjuk, hogy Kálnási Árpád gyűjteménye a magyar frazeológiai irodalom gazdag példatára, olyan összegezés, amely egy nagy múltú kultúrával rendelkező városi közösség értékes nyelvi kincsestára. Nemcsak nyelvészek, néprajzosok hálásak e kötet megjelentetéséért, de helyi értéke is igen nagy, felhasználható az iskolai oktatásban, és az élet minden más területén.

Balogh Lajos

Fóris Ágota: Kutatásról nyelvészeknek. Bevezetés a tudományos kutatás módszertanába. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2008. 239 oldal.

Fiatalkutató, PhD-hallgató ritkán vehet a kezébe olyan világos útmutatót, mint Fóris Ágota *Kutatásról nyelvészeknek* című munkája. A kötetből átfogó képet kapunk a tudományos kutatás kérdéseiről, fogalmairól, módszereiről, az eredmények közlésének módjáról, a kutatás és a társadalom kapcsolatrendszeréről.

A szerző a Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének egyetemi docense, fő kutatási területe a lexikográfia, a terminológia, a műszaki és a tudományos szókincs vizsgálata, a *Magyar Terminológia* című folyóirat főszerkesztője, nevéhez számos tanulmány és több monográfia fűződik.

A könyv előszavából megtudjuk, hogy a szerző szándéka egy elsősorban nyelvészeknek szóló, hiánypótló összefoglaló munka megírása volt. A nyelvtudomány különböző területein sokféle kutatási módszer létezik, és a nyelvészeknek nagy szükségük van a kutatás közös alapjainak megismerésére: „A nyelvészeti kutatás módszere a nyelvtudomány különböző ágaiban más és más, eltérő módon dolgozik a leíró, a generatív grammatikával foglalkozó, a szociolingvista vagy az idegennyelv-elsajátítást vizsgáló nyelvész. Azonban az eltérések ellenére valamennyi kutatás közös alapokon nyugszik, és sok közös tulajdonsággal rendelkezik, ezek egy része minden konkrét munkában megtalálható, más része a vizsgált téma sajátosságaitól függően jelenik meg” (7–8). A kötet által közvetített szemlélet újdonságát az adja, hogy a természettudományos kutatás osztályozási rendszereire alapozva, interdiszciplináris szemléletben vezeti be az olvasót egy olyan területre, ahol a kutatás egységesen elfogadott fogalmi és terminológiai rendszere csak részben van meg.

Az első fejezetben (*A tudomány*) rövid történeti áttekintés után olyan különböző, ám egymással szoros összefüggésben lévő fogalmak értelmezését olvashatjuk, mint a *tudomány*, a *tudományos* és a *tudományos kutatás*. A tudomány egymástól elkülönülő részeit *tudományterületeknek* nevezzük, és ha ezeket tovább osztályozzuk, akkor *tudományágakat* kapunk. A nyelvtudomány osztályozása mindmáig sokat vitatott kérdés, tudományági besorolása szintén problémákat vet fel, például egyszer a bölcsészettudományokhoz, máskor a társadalomtudományokhoz sorolják – az osztályozás sokfélesége azonban természetes. Így például „A felsőoktatási törvény a tudományági besorolásnál az egyetemeken folyó oktatás szempontjait vette alapul, az *akadémiai törvény* pedig az irányítás szempontjai alapján hozta létre a tudományterületi besorolásokat, és természetesen ez a két felosztás nem fedi egymást. Mindkét felosztás teljes abban az értelemben, hogy valamennyi tudományterület helye megtalálható benne, mindegyik tükrözi azonban azt is, hogy ezeken az osztályokon belül további csoportok létrehozása szükséges” (21). A könyv első fejezete tárgyalja a kutatási célok megválasztásának az utóbbi években megváltozott szempontjait is. Míg korábban jellemzően a kutató maga választotta meg, hogy milyen kérdéskörrel kíván foglalkozni, ma már a kutatók, a kutatócsoportok témaválasztását számos tényező befolyásolja, ezek részletes ismertetését találja meg az olvasó. A fejezet végén a tudományos kutatás tárgyi eszközeiről olvashatunk, amely az utóbbi időben a nyelvészeti kutatások területén is jelentős szerepet játszik több ok miatt. Például a számítógépes módszerek elterjedése jelentős anyagi befektetéseket jelent mind a gépek, mind a szoftverek beszerzésében. A szerző az áltudomány kérdésére külön fejezetben tér ki, ebben a tudományos kutatás elveinek megfelelően folytatott nyelvészeti kutatások fontosságára hívja fel a figyelmet.

A második fejezet részletesen foglalkozik a tudományos kutatás különböző szempontok szerinti osztályozásával. A szerző azt bizonyítja, hogy a kutatások osztályba sorolása, azaz egy adott kutatási feladat fő jegyeinek a megadása elsődlegesen nem attól függ, hogy melyik tudományág területére esik, hanem attól, mi a vizsgálat célkitűzése, milyen módszerekkel végzik stb. A kutatás célja szerint alap-, illetve alkalmazott kutatást, a kutatási módszerek szempontjából elméleti és empirikus kutatást különböztethetünk meg, a kutatás a folyamat iránya szempontjából pedig lehet induktív vagy deduktív. A tudományos megismerésben fontos szerepe van továbbá mind a kvantitatív, mind a kvalitatív módszereknek, ugyanakkor e két módszer tudományos értékének a megítélésében – különösen az alkalmazott nyelvészeti kutatások területén – számos félreértés tapasztalható. A könyv erre vonatkozó fejezete szemléletes példákkal illusztrálja, hogy például a természettudományok kvantitatív megfogalmazású törvényei mellett nagy számban fordulnak elő kvalitatív megfogalmazású törvények is. A társadalomtudományok és a nyelvészet területén szintén egyenlő létjogosultsága van mind a kvantitatív, mind a kvalitatív módszer alkalmazásának. A leíró nyelvészet területén például az előbbi célja lehet a nyelvi jelenségek mennyiségi viszonyainak leírása, az utóbbié pedig az említett jelenségek minőségi vizsgálata. A könyv kitér a tudomány osztályozásának egy olyan kérdésére is, amelyet egyes területeken kiemelten kezelnek, más tudományterületeken viszont kevés figyelmet fordítanak rá: a kutatás az irodalmi előzményekhez való viszony alapján lehet primer

vagy szekunder. A szerző szerint minden kutatást a szakirodalom feldolgozásával érdemes kezdeni (szekunder kutatás), mivel így alakul ki a kutató tudományos szemlélete, ezután következhet az új összefüggések feltárása (primer kutatás). Szinte minden tudományterület történetében találhatók olyan periódusok, amelyben a korábbi primer kutatási eredmények a szekunder kutatások forrásait képezik, és ezek szintézise új, általánosabb törvények felfedezéséhez vezet. Ezek után az előzmények után, a fejezet utolsó alfejezetében tárgyalja a szerző a nyelvészeti kutatások osztályozási lehetőségeit, például a kutatás tárgya, az alkalmazott módszerek és eszközök vagy közvetlen célja alapján.

A harmadik fejezetben a tudományos kutatás legfontosabb fogalmait találjuk, amelyek ismerete segít a vizsgálatok minden fázisában a feladatok, az előrehaladás és az alkalmazott módszerek megítélésében. A fejezet alpontjai a tudományos elmélet, az alapfogalmak, az alaptételek, a definíció, a mérés, az osztályozás, az absztrakció, a hipotézis, a modell, a kód és az algoritmus fogalmakat és azoknak a kutatásban betöltött szerepét taglalják. A hipotézis a kutatásban az irányítú szerepét tölti be, valószínűsíti a kutatásra érdemes témákat, a kutatás jellemzőit és a várható eredményeket. A gyakorlatban kétféle hipotézist fogalmaznak meg: *munkahipotézist* és *tudományos hipotézist*. A munkahipotézis vagy nullhipotézis körvonalazza a kutatás menetét és várható eredményét, jelentőségét, míg a tudományos hipotézis vagy sejtés nem más, mint még nem igazolt tétel vagy elmélet kimondása. A szerző meglátása szerint a társadalom- és a bölcsészettudományokban – hasonlóan mint a természet-, a műszaki vagy az orvostudományokban – sokszor nem lehet tudományos hipotézist felállítani. Olyan esetekben fordul ez elő, amikor a kutatásnak a tudományág alapjait adatgyűjtéssel, kísérlettel kell lefedtetni. Az ebben az esetben alkalmazott munkahipotézis helyességét a kapott eredmények tudományos értéke igazolja. A modellek közül különös figyelmet érdemelnek a skálafüggetlen hálózatok, amelyeket a szerző a nyelvészet területére alkalmaz. A nyelv hálórendszerének felismerésén alapulnak a terminológiai rendszer rendezési eljárásai, a gráfokat a szintaxisvizsgálatok során is alkalmazzák, az eddigi kutatások igazolták a szemantikai háló létezését, valamint a pszicholingvisztikai kutatásokban is eredményeket hozhat a hálómódel alkalmazása.

A negyedik fejezet *Az adatgyűjtés és adatfeldolgozás általános módszerei* címet viseli. A kutató a kutatási cél megfogalmazása és annak tisztázása után munkája természetétől függően választja ki az alkalmazandó módszert, mint például a megfigyelés, a tudományos kísérlet, az esettanulmány, a kérdőíves adatfelvétel, a forráselemzés vagy a mintavétel. A munka során szerzett adatoknak azonban minden esetben meg kell felelniük a *pontosság*, a *megismételhetőség* (*reprodukálhatóság*) és a *valódiság* (*objektivitás*) kritériumainak. A továbbiakban a szerző külön figyelmet szentel a korpusznyelvészeti, a korpuszelemzés területének, amely az utóbbi évtizedekben a számítógépes adattárolás és adatfeldolgozás fejlődésével terjedt el. Kétféle korpuszt különböztet meg: *vizsgálati korpuszt* és *elektronikus korpuszt*. A korpusz az első értelmezésben nem más, mint a vizsgálat céljára kiválasztott nyelvi adatok összessége. A korpusznyelvészet meghatározása szerint pedig a szövegtörzs elektronikus formában tárolt és számítógép segítségével feldolgozható vizsgálati anyagot jelent, ám a digitalizált szövegek halmaza még nem nevezhető önmagában korpusznak, feltétel, hogy nyelvészeti vizsgálatokra alkalmas, feldolgozott és annotált szövegek gyűjteménye legyen. Az utolsó alfejezet ebben a részben a hibaszámítással foglalkozik. A kutatás mindig magában hordozza a hibázás lehetőségét, ezért a munka megtervezése során fel kell mérni a lehetséges hibaforrásokat és azok kiküszöbölésének lehetőségét, illetve ismerni kell a hibaszámítás módját.

A publikáció – a kutatási eredmények közlése című ötödik fejezet különös jelentőséggel bír a fiatal kutatók számára, mivel részletesen bemutatja a tudományos folyóiratban, a tudományos konferencián, a szakkönyvekben megjelenő, avagy doktori értekezés, szakdolgozat, illetve kutatási beszámoló formájában történő közléssel szemben támasztott követelményeket. A fejezet részletes leírást ad a különböző publikációs formák szerkezeti, tartalmi és formai követelményeiről, valamint az értékelés menetéről. Fontos és több esetben nem pontosan értelmezett fogalmakat tisztáz a szerző

azzal, hogy kifejti, a tudományos folyóiratok lehetnek lektoráltak vagy referáltak. A *lektorált folyóiratok* esetében a benyújtott írásokat szakmai lektorok, az adott szakterület elismert kutatói bírálják el. A lektorálás célja a kevésbé értékes közlemények kiszűrése, ezért a lektorált folyóiratban közölt eredmények értékesnek ítéltethők. A *referáló folyóiratok* a jelentős eredményeket közlő tudományos folyóiratokban megjelent cikkek rövid kivonatát közlik, ezzel segítik az új ismeretek könnyebb megtalálhatóságát. A *referált folyóiratok* többsége angol nyelvű, az ezekben megjelenő tanulmányok absztraktjait közlik a *referáló folyóiratok*. A folyóiratok rangját jelzi a referálás ténye. E fejezet részletezi a doktori értekezéssel kapcsolatos elvárásokat, annak célját, formai és tartalmi követelményeit, amely nagy hasznára válik a doktorjelölteknek, mivel pontos iránymutatást kapnak írásbeli munkájuk elkészítéséhez. A szerző a tudományos eredmények közlésével kapcsolja össze a tudományos viták szerepének a kiemelését. A tudományos vita más formában jelenik meg a kutatás különböző fázisaiban, valamint más és más szerepet tölt be.

A hatodik fejezet a kutatás jogi és etikai kérdéseit tárgyalja, a kutatással kapcsolatos törvényeket tekinti át, mint a szerzői jogi, a szabadalmi, az innovációs, az akadémiai és a felsőoktatási törvény. Ezek a törvények szabályozzák a nagy gazdasági, társadalmi jelentőségű kutatási eredmények előállításának, felhasználásának bonyolult rendszerét. Ennek a fejezetnek a tartalma világosan bizonyítja, hogy a kutatás milyen sokoldalúan kapcsolódik a modern társadalom működéséhez. A kutatás minden szakaszában felmerülnek bizonyos íratlan, etikai szabályok is, az ezekhez kapcsolódó viselkedési szabályokat a tudományos szocializáció során sajátítják el a kutatók. Ebben a kevésbé ismert kérdéskörben igazít el a könyvnek ez a fejezete, amely így összefoglalóan a tudományos irodalom egyik régóta esedékes adósságát törleszti. Ilyen kérdés például az, hogy az adatgyűjtéssel járó nyelvészeti kutatások esetében biztosítani kell a résztvevők személyiségi és jogi védelmét, az eredmények közzétekor semmiképp sem megengedett a plágium, idézés esetén pedig minden esetben hivatkozni kell a forrásra.

A hetedik fejezet témája a kutatás gazdasági vonatkozásai, egyik fő kérdésköre a kutatás hozamához kapcsolódik. Ebben a részben explicit módon jelenik meg a könyv egészén végighúzó kérdés; a kutatási eredmények társadalmi hasznosítása. Mivel a nyelvészeti kutatások látszólag kevés gazdasági megtérüléssel járnak, a társadalmi és a tudós közvélemény gyakran nem látja bennük a hasznosíthatóság lehetőségét, holott például az egy nyelven belüli és a nyelvek közötti kommunikáció egyértelműségét biztosító fogalmi-terminológiai rendezés alapvető tudományos, gazdasági és kulturális fontosságú csakúgy, mint a fordítás elméleti és gyakorlati kérdéseinek tisztázása. A fejezetben tárgyalt másik kérdéskör a kutatás költségeivel kapcsolatos. Az utóbbi évtizedekben felgyorsult tudományos fejlődésnek egyik kedvező következménye a kutatás eredményességét növelő új eszközök és módszerek megjelenése. Ezzel együtt jelenik meg egy kedvezőtlen következmény is, a kutatás költségeinek a jelentős megnövekedése. A kutatónak tehát a téma kiválasztásával egyidőben gondoskodni kell a megvalósítás anyagi feltételeiről. Hazánkban a kutatás támogatása pályázati rendszerben valósul meg, ezenkívül a kutató hazai vagy külföldi magántőkéit is felhasználhatja, valamint rendszeresen jelennek meg nemzetközi pályázatok is.

A nyolcadik fejezet témája a kutatás és az oktatás kapcsolata. E két terület számos ponton összefonódik, az oktatás legmagasabb szintje az egyetemeken valósul meg. A mai tömegképzés következtében azonban az alapképzésben nem vagy csak kevésbé valósul meg a hallgatók tudományos szocializációja, az elitképzésnek ma már a doktori programokban van helye. A szerző ebben a fejezetben az egyetemi oktatással és kutatással kapcsolatos kérdéseket tárgyalja, bemutatja az egyetemi képzés szerkezetét, a különböző tudományos fokozatok, címek, beosztások rendszerét a főiskolákon, egyetemeken, kutatóintézetekben.

A kötet végén részletes irodalomjegyzék, majd tárgymutató található, és ez lehetővé teszi, hogy az érdeklődő olvasó gyorsan megtalálja a keresett információt.

Manapság az egyetemi képzésből kikerülő, a doktori programokra jelentkező bölcsészhallgatók általában nincsenek tisztában a tudományos kutatás alapfogalmaival, módszereivel, a szóbeli és

az írott műfajok követelményeivel, viszont a tudományos munkát a doktori képzésben már az első évben meg kell kezdeniük. Ehhez nyújt valódi kapaszkodót Fóris Ágota munkája, amely egyrésztől átfogó betekintést ad a tudományos munka összetett kérdéseibe, másrésztől a mindennapi kutatómunka apró részleteit világítja meg. A könyv jó szívvel ajánlható a fiatal kutatók segédkönyvének ugyanúgy, mint kutatás-módszertani szemináriumok kurzuskönyveként.

Sermann Eszter
SZTE IKI

Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai. Balatonszárszó, 2007. június 22–24. Szerkesztette Bölcskei Andrea – N. Császi Ildikó. A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1. Bp., 2008, 679 lap.

1. A magyar névkutatás nagy seregszemléit – kisebb-nagyobb névtani konferenciák, tanácskozások, szemináriumok mellett – 1958, az első ilyen alkalom óta jobbra évtizedes gyakorisággal rendezik meg. Az 1995-ben Miskolcon megtartott ötödik konferenciát követő VI. Magyar Névtudományi Konferenciára 2007 nyarán került sor. A tudományos rendezvényt a Magyar Nyelvtudományi Társaság közreműködésével a Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke szervezte meg Balatonszárszón, a magyar református egyház konferenciaközpontjában. A háromnapos konferencia alatt négy plenáris előadás és a párhuzamosan futó négy szekcióban közel száz szekcióelőadás hangzott el a szakterület számos kérdéséről, hazai és határokon túli kutatók részéről; ezekből – köszöntőkkel és zárszóval együtt – végül egy híján 90 előadás látott napvilágot a konferencia kötetében. A rendezvény középpontjában a magyarországi, illetve a Kárpát-medencei magyar tulajdonnévanyag vizsgálata állt, amihez az idegen nyelvi kapcsolatok és a hazai kisebbségek névanyagát vizsgáló előadások csatlakoztak. A konferencia programjában elhangzott előadásokat ezúttal egy új, induló tanszéki sorozat keretében, vaskos, ugyanakkor gondosan szerkesztett kötetben tették közzé a konferencia szervezői.

2. A kötet élén a konferencia megnyitáskor elhangzott *Köszöntők*: Szűcs Ferencnek, a Károli Gáspár Református Egyetem rektorának és Kiss Jenőnek, a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnökének a témához illő – a neveknek a Bibliában, az ember életében, illetve a névkutatásnak a nyelvtudományban betöltött szerepéről szóló – beszédei állnak (9–12).

Ezeket a *Plenáris előadások* követik (13–52). Hajdú Mihály *A tulajdonnév és közszó határáról* című előadása a tulajdonnévi kategória újszerű körülhatárolására irányul: az adott, jellemzően a határterületen lokalizált nyelvi elemeket a „reflexíve” és/vagy „kognitíve” tulajdonnévnek tekintő szempontjai révén ad újszerű megközelítést ehhez (13–20). Hoffmann István *A név mint történeti forrás* című tanulmányában a névkutatás másirányú hasznosításáról: a tulajdonnevek, különösen pedig a helynevek történeti értékéről, ennek a mai történeti névkutatásunkat különösen is érintő kérdéseiről értekezik (20–9). Tolcsvai Nagy Gábor *A tulajdonnév jelentése* című előadása a névelmélet minden bizonnyal legvitatottabb kérdését általában a jelentésmélet, kifejezetten pedig a névkutatás szempontjából még sokat ígérő kognitív nyelvészet keretébe helyezve értékeli (30–41). Szabó Mihály Gizella *A határon túli névhasználat és nyelvi tervezés* cím alatt pedig a kisebbségi magyar névhasználati jelenségek, a nyelvi menedzselés feladatai és lehetőségei témakörével az alkalmazott névtan területére, egyúttal pedig a határon túli magyar névanyag világába nyújt rendszerezett és gazdag betekintést (41–52). Mint látható, a jól megválasztott plenáris előadások valóban a mai magyar névtudomány kiemelt fontosságú témáit tárgyalták. Ugyanakkor sajnálatos, hogy ezek mellett ezúttal elmaradtak a korábbi névtudományi konferenciákon szokásos, a szakterület legutóbbi fejlődését áttekintő, a tudománytörténeti íveket továbbrajzoló előadások.

A konferencia szekcióelőadásai a plenáris előadásokat követően, három nagyobb tematikus egységbe szervezve olvashatók. Ezek: *Helynevek* (53–313), *Személynevek* (315–518), *Írói nevek és egyéb névtani kérdések* (519–645); a nagy fejezeteken belül az egyes tanulmányok szerzőjük neve szerinti betűrendbe sorolva szerepelnek. A tanulmányok nagy számát tekintve ezek részletesebb bemutatásától szükségszerűen kell eltekintenünk, ehelyett inkább a tanulmányok témáit, illetve nagyobb témaköreit igyekszünk sorra venni, illetve összefoglalóan áttekinteni.

3. A *Helynevek* fejezet 35 tanulmányt foglal magába. Ezek egy része a helynévkutatás tágabb témaköreit vizsgálja: a helynevek élettanát, változásait antropológiai szempontból (Balázs Géza), a térképi névírás jelenkori irányzatait és sajátos problémáit (Mikesy Gábor), egy beszámoló pedig a magyarországi helynévgyűjtés egyes eddigi eredményeiről ad részletes tájékoztatást (Csongrád megye: Bede Ádám). Számos további tanulmány ugyancsak az újabb kori helynévanyagra, annak egyes részlegeire, illetve kérdéseire fordítja figyelmét. A kötet helynévtani fejezetében olvasható írások többsége azonban kifejezetten, vagy legalábbis hangsúlyosan történeti helynévkutatással foglalkozik. (Ezen belül is kiemelt figyelemmel, már csak nyelvtörténeti és névtörténeti jelentősége miatt is, az ómagyar korra vonatkozólag.)

Korai nyelvemlékeink helynévi szórványait vallatják többen a kötetben: a lokalizálás szempontjából (Tihanyi alapítólevél: Szentgyörgyi Rudolf), az oklevelek latinizáló névanyagát vizsgálva (Szőke Melinda), illetve a nyelvtörténész jellegzetes eszközeivel (Juhász Dezső). Más szerzőket is kifejezetten a nyelvtörténeti érdeklődés irányít: a helynévanyag kutatása a hangtörténet problémáinak (Kenyhercz Róbert), illetőleg a -gy képző történetének szempontjából (Bényei Ágnes). Több cikk vizsgálja a magyar helynévanyag idegen nyelvi összefüggéseit: szláv (Guttmann Miklós), német (Gerstner Károly) és román (Pál Helén) nyelvi kapcsolatait is.

Egyes írások a helynévtörténet valamely sajátos jelenségével foglalkoznak: átfogó igénnyel a települések többnevűségének és névcserejének (Tóth Valéria), bőséges korpuszon a párhuzamos helynévadásnak (Póczos Rita) a témájával, vagy éppen egy elpusztult település névbokrosodásának vizsgálatán keresztül az adott folyamat elméleti kérdéseivel (Pásztor Éva). Más tanulmányok a történeti névrendszer egyes etimológiai, illetve jelentéstani típusait tárgyalják, átfogó igényű anyagon: a népnévből (Rác Anita), folyóvíznévből (Győrffy Erzsébet) vagy templomcím-ből (Bölcskei Andrea) származó településnevek csoportját, valamint a gombaneveket, illetve faneveket tartalmazó helyneveket (Szigmond Győző, Bába Barbara).

További írások a Kárpát-medence valamely területének történeti helynévrendszerét, annak belső összefüggéseit mutatják be (Ugocsa vármegye: Kocán Béla), esetleg csupán egyetlen helynév történetét (*Laponyag*: Torma István). Egy-egy szűkebb terület újabb kori dűlőnévanyagát többen vizsgálják valamilyen sajátos: a falusi helynévismeret változásának (Gyuriczáné Bazsika Enikő), illetve a helynevek helyzetviszonyító elemeinek (Hochbauer Mária) szempontjából. Érthető módon több tanulmány szól a helynevek alkotásában fontos szerepet játszó földrajzi köznevek témájáról: ómagyar kori víznévanyagon (Bíró Ferenc), mai külterületi helynevek nyelvföldrajzi szempontú elemzésével (moldvai csángók: N. Császi Ildikó, csornai járás: Eöry Vilma), illetve a településnevekben (Kárpátalja: Sebestyén Zsolt) vizsgálódva. A (történeti) névkutatásnak a megfelelő számítógépes program és adatbázis segítségével megnyíló, a névföldrajzi kutatásokat elősegítő lehetőségeiről ugyancsak tanulságos tanulmányt találunk a kötetben (Bárh M. János).

Az eddig említett tanulmányok elsősorban a település- és dűlőnevek állományára fordították figyelmüket. Több írás foglalkozik ugyanakkor a belterületi helynevekkel is: Budapest városrészeinek neveivel (Tóth Orsolya), a történeti Magyarország német nyelvű utcanéveinek korszakaival (Vincze László) és a főváros 50-es évekbeli utcanév-változtatásaival (Havas Péter). Mellettük a további helynévfajták, így a történeti és újabb kori hegynevek kategóriájának értelmezése (Reszegi Katalin) és egy szűkebb terület történeti víznévállományának elemzése (Kovács Éva) arányaiban ki-sebb figyelmet kapott. A kisebb, hagyományos vagy éppen újszerű helynévtípusokból is kapunk vi-

szont ízelítőt: egy-egy írás tanyanevekkel (Bede Ádám), illetve a sziklamászó útnevek (kognitív) szemantikájával (Kuna Ágnes) foglalkozik.

4. A *Személynevek* fejezet szám szerint 30, történeti és jelenkori névanyagot, illetve a személynevek különböző típusait – legnagyobb részt azonban kereszt- és családneveket – tárgyaló tanulmányt tartalmaz.

Az ómagyar kori magyar személynévanyagot az akkoriban megformálódó helynévrendszerekhez képest kevesebben vizsgálják. Ezek közt olvashatunk azonban a Trisztán-regény neveinek megjelenéséről a középkori Magyarországon (Korompay Klára), a 14–15. századi moldvai oklevelek magyar személy- és méltóságneveiről (Stefuca Viktória), valamint a családnevek kialakulásának kognitív nyelvészeti szempontú elemzéséről (Slíz Mariann).

A 18–19. századi keresztnévanyagot érintően a felekezeti keresztnévadás sajátosságairól (Kecskés Judit) és egyetlen név (*Etelka ~ Adelhaide*) változatairól (Voigt Vilmos) találunk tanulmányt a kötetben. Olvashatunk egy-egy erdélyi és magyarországi település keresztnévadásának az utóbbi évszázadok folyamán végbement átalakulásáról (Puskai Melinda, Stohl Róbert), ritkaságszámba menően egyetlen család névadási szokásainak történeti változásáról (Kiss Antal), valamint a mai magyarországi keresztnévválasztás tendenciáiról, az erről való társadalmi vélekedésekről (Posgay Ildikó); különlegességgént pedig a keresztnév-statisztikáknak a társadalom- és piackutatásban való esetleges felhasználásáról (Bozsonyi Károly–Kmetty Zoltán) is. A magyar–német (Szilágyi-Kósa Anikó), valamint magyar–román (Rus Fodor Dóra) környezet befolyásolta keresztnévadásról és a mai keresztnevek latinra fordításának bőséges problematikájáról (Rihmer Zoltán) is találunk egy-egy tanulmányt a kötetben. Az egyénnevek kérdésköréhez kapcsolódik a konferencia előtt frissen megjelent *Onomasticon Turcicum*, azaz a török történeti személynévszótár anyagának a bemutatása, a nagyszabású mű szerkesztőjének köszönhetően (Baski Imre).

A magyar családnevek vizsgálatának köréből egyes tanulmányok a 17–19. századi magyar névváltozások összetételét és társadalomtörténeti – demográfiai, társadalmi tagozódást mutató, foglalkozással összefüggő – tanulságait elemzik (Ördög Ferenc, Fülöp László), de természetesen akad olyan írás, amely megszokott módon egy szűkebb terület családneveit rendszerezi (Bereg megye: Mizser Lajos). A kötetben szereplő, családnevekkel foglalkozó írások fele azonban sajátos módon a családnév-változtatások témakörére koncentrálnak: a spontán névváltozásokkal együttesen tárgyalva (Mizser Lajos), a magyar eredetű, többnyire zavaró hangzású vagy jelentésű családnevek megváltoztatásának eseteiben (N. Fodor János) és a kisebbségi magyarság körében (Kárpáthalja: Kovács András) vizsgálódva; általánosabb igényrel pedig a családnév-változtatásokat meghatározó tényezők modellszerű áttekintésében (Kozma István), valamint a névváltoztatásokat megnevező terminológia történetének és szemléletmódjának elemzésében (Farkas Tamás). A magyarországi nemzetiségek családneveivel ugyanakkor egy írás foglalkozik (szlovákság: Gyivicsán Anna), akárcsak a felvidéki magyar személynévhasználat jogfosztott, 1945 utáni másfél évtizedének jelenségeivel (Vörös Ferenc).

A személynevek egyéb típusaira néhány szerző jóvoltából kapunk csak bizonyos rálátást. A ragadványneveket a szlovákiai magyarság (Bauko János), valamint a punkok (Turóczy Zsófia) körében vizsgálják. A nőket megnevező különböző személynévtípusok kutatásának elmúlt fél évszázadát gazdag tudománytörténeti áttekintésben láthatjuk (Fercsik Erzsébet), a házassági nevek kérdéskörét pedig a fővárosi asszonynévhasználat bő három évtizedének változásai (Laczkó Krisztina) kapcsán. A további személynévtípusok közül az interneten használt azonosítónevek (nickek) tűnnek fel még a kötetben: ezek névrendszerbeli helyéről és kutatásuk lehetséges irányairól módszeres elemzésben (Raátz Judit) olvashatunk. Ugyancsak a személynevekről szóló fejezetben találjuk meg a köznevesült keresztnevek szépirodalmi használatáról szóló előadás írott változatát (Takács Judit).

5. Az *Írói nevek és egyéb névtani kérdések* című fejezet 17 tanulmányt tartalmaz. Többségük – ahogyan azt a fejezetcím is sejtetheti – az írói, költői névadás és névhasználat kérdéskörében vizsgálódik, kiegyensúlyozott arányban korábbi és kortárs szerzők munkái alapján. Általában a köl-

tői nyelvben (Büky László), valamely magyar költő (Petőfi: Kornyané Szoboszlai Ágnes, Sinka István: Heltainé Nagy Erzsébet, Orbán Ottó: Boda István Károly–Porkoláb Judit) vagy író (Gion Nándor: Bence Erika, Lázár Ervin: G. Papp Katalin, Závada Pál: Zsilák Mária, Vámos Miklós: Vácziné Takács Edit) névvilágában vizsgálja ezek jellemzőit. E tanulmányok mellett olvashatunk a nevek szerepéről a Krúdy-stílus iróniájában (Pethő József), a névfordítás kérdéseiről pedig a Harry Potter-regények kapcsán (Bakonyi Dóra).

A helynevek, személynevek (és az írói névadás) vizsgálata mellett a kisebb tulajdonnévfajták iránt – mint általában a névkutatásban – jóval kisebb érdeklődést tapasztalunk. Állatneveket két írás tárgyal: az ezekben megmutatkozó névdívat (T. Somogyi Magda), illetve a kognitív szemantika nézőpontjából (Nemesné Kis Szilvia). Intézményneveket úgyszintén két tanulmány vizsgált: általános iskolák neveit (Varga Józsefné Horváth Mária), illetve napjaink *-da*, *-de* képzős cégneveinek csoportját (Sólyom Réka). A csillagok elnevezéséről, helyesírásukról (Kozma Judit) és a nevezéktan területéről, a magyar gyógynövénynevek készülő történeti-etimológia szótáráról (Vörös Éva) is olvashatunk a kötetben. A névelmélet témakörét ugyanakkor – a plenáris előadások, illetve néhány, korábban már említett írás mellett – kifejezetten csupán egyetlen: az etimológia, onomasziológia és névelmélet kapcsolatát tárgyaló munkában (Horváth Katalin) látjuk megjelenni.

6. A konferencia végén elhangzott *Zárszóban* Juhász Dezső röviden értékelte az elmúlt bő évtized névtudományának legfőbb eredményeit, valamint a rendezvény legjellemzőbb tartalmi és tematikus értékeit, újdonságait (647–9). A legújabb névtani konferenciakötet hasznos újítása, hogy az a tanulmányok angol nyelvű összefoglalóit is közreadja, mégpedig együttesen, a szerzői nevek szerinti betűrendben, a kötet legvégén megtalálhatóan (651–79).

A *Zárszóban* is megfogalmazott gondolatokhoz csatlakozva megállapíthatjuk, hogy szépen fejlődő szakmai műhelyek, kutatási programok vannak jelen a tudományterületen, mely az elmúlt időszakban új fórumokkal is bővült. Erősödik a tulajdonnevek rendszerszerű vizsgálatának igénye és az elektronikus adatbázisok hasznosítása. Bár a nem nyelvészeti diszciplínák művelői viszonylag kis számban vettek részt ezen a konferencián, a névtan interdiszciplináris elkötelezettsége továbbra is határozottan megmutatkozik. Új szemléletmódok, nyelvészeti irányzatok ígéretesen hódítanak, és a hagyományos tematikák erőteljes jelenléte és újszerű kutatási területek egyaránt jellemzik a mai magyar, hazai és határon túli névkutatást.

Farkas Tamás
ELTE BTK
Magyar Nyelvtudományi
és Finnugor Intézet

Helyreigazítás

Nagy L. János írja: A Magyar Nyelvőr 132. évfolyam (2008) 4. számában a 499. oldalon szerepel egy mondat: „Külön is köszönetet mondunk *Kindler Judinak*, az MTA Akadémiai Könyvtár elnöksége képviselőjének a segítségéért.” Sajnálatos elírás történt: *Kindert Judit* valóságos vezetékneve helyett téves név áll. Az Érintett *Kindert Judit* és az olvasók szíves elnézését kérem.